

A TÖRTÉNELMI
TISZÁNINNENI
REFORMÁTUS
EGYHÁZKERÜLET
A 16. SZÁZADBAN

CASSOVIA
CIVITAS PRIMARIA HVNGARIE.

A hitújítás korának kutatásában, az utóbbi időben, egyre nagyobb hangsúlyt kapott az a nézet, hogy a magyarság reformációjában meghatározó szerepet játszottak a mezővárosok.¹

A 16. század lelkésznévsorai arról tanúskodnak, hogy a protestáns lelkészek mintegy 60 %-a mezővárosi származású volt, legalábbis erre valló nevet viselt. Az öntudatosodó mezővárosi közösségeknek az önigazgatásra, azon belül a szabad papválasztásra való törekvése megerősítő tényezőt nyert az olyan alapvető protestáns tanításban, mint az egyetemes papság, amely megszüntette a klerikusokra és laikusokra osztott egyházat s felértékelte a polgári közösségnek, mint gyülekezetnek a szerepét. Hasonlóan érvényesült a két szín alatti úrvacsora gyakorlása is. A bortermeleő oppidumok felemelkedési törekvése már korábban is kötődött a vallási megújulás vágyához, ami jelentősen befolyásolta a Dózsa-parasztháborút.² A háttérben meghúzódó ferences mozgalom egyik központja éppen a Hegyalja volt, de más felső-magyarországi mezővárosok – Szikszó, Gönc, Nagykapos – szintén kivették részüket

a mozgalomból.³ Ezzel korántsem azt akarjuk mondani, hogy a parasztháború ideológiája és a hazai reformáció között közvetlen kapcsolat lett volna, illetve, hogy a ferencesek tömegesen váltak volna reformátorokká. Inkább abban ragadható meg a közös alap, hogy a kívánt társadalmi változások az egyház megújulásához kötődtek, azaz létezett katolikus reform, amelyből azután a reformáció folyamatában radikálisan új egyház született. De ez a reform a Dózsa-mozgalom bukásának következtében megtört, s nem új lendületet vett a reformációban, hanem ellenkezőleg, a megtorlást követő társadalmi sokk egy ideig fékezte annak kiteljesedését.

Szikszó ábrázolása Jacques Peeters antwerpeni rézmetsző városkép gyűjteményéből

³ Szücs Jenő: *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: egy kódex tanúsága*. Levéltári Közlemények, 1972. 213–263. Uő: *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. 409–435. (A továbbiakban: ItK) Iványi Béla: *Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez*. Történelmi Társulat, 1904. 228.

¹ SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció*. Budapest, 1995. (Humanizmus és Reformáció, 23). Itt a kutatási előzmények bibliográfiája is megtalálható.

² Uő., 21–22.

A reformáció megindulása és kiteljesedése előtt Magyarországon is egyre erőteljesebbé vált az egyház megújításának igénye. A reformvágyat kísérő kritikai szellem intenzíven jelent meg a parasztháború ideológiájában, amit előkészített Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt nyomán a szociális töltetű, a visszaéléseket ostromozó ferences prédikáció.⁴ Dózsa seregének szervezői és szellemi háttérének megalkotói között jelentős szerepet töltött be az alsópapság is. A keresztesek áldott népe nem éhséglázadók tömege volt. Egyrészt azért, mert a résztvevők nem a legszegényebb rétegből kerültek ki, hanem éppen ellenkezőleg, a törekvő falusi és mezővárosi jobbágyok, sőt kismesek jelenléte volt a meghatározó. Másrészt azért is, mert Krisztus seregének tekintette magát, amely az Antikrisztus uralma ellen felkelt. Soraikban az első „rebellió” a Pest melletti táborban Cantate vasárnapján támadt, amikor az evangélium arról szólt, hogy *e világ fejedelme már megfűteltetett*. A keresztesek az Antikrisztus népével azonosították a kegyetlen urakat. Hitték, mert már hosszú ideje prédikálták nekik, hogy a török, aki ellen szervezkedtek, azért tör az országra, mert Isten vele bünteti meg a hazában áradó bűnt. Dózsa ceglédi beszédében világosan megjelent ez a gondolat: *„Nem a törökkel kell most háborút vívni... hanem ezekkel az emberekkel, kik ugyancsak ellenségei a Krisztusnak, sőt hazájuknak is, melyet bűnükkel*

beszennyeztek.”⁵ A mozgalom elbukott, s igen lényeges, hogy a megtorlás során a vezért nem egyszerű lázadóként végezték ki, hanem sokkal inkább eretnekként. Erre utal a kínos tűzhalál. Vajon nem az „eretnekek” communiójának misztériumát gyalázták-e meg azzal, hogy a megsütött fővezér (főeretnek) húsából enni kényszerítették az alvezéreket? Figyeljük csak meg az „eretnek huszita Biblia” egy részét tartalmazó Apoc-kódexből egy Ambrosius (340–397) ének fordításának részletét!

Éneklünk Krisztus Fejedelemnek,
A bölcs báránnak...
Kinek a keresztfá oltárán
Megsült szentségő testét
Ő rózsáló vérével
*Kóستolván élünk Istennek.*⁶

A megtorlás során kivégzetteket mártírnak tekintették, Dózsa szörnyű kínhalála közben a jelenlévő egyháziak a *Te Deum*-ot énekelték, egyesek a Boldogasszonyt vélték megjelenni. 1515 májusában pedig, a parasztháború vérbefojtását legalizáló országgyűlés után hat hónappal, az obszerváns ferencesek rendi gyűlésén a rendfőnök kénytelen volt szigorú intézkedéseket hozni, hogy szerzetestársai lefejtsék öltözetükről a keresztes-háború

⁵ NEMESKÜRTY István: *In signo crucis. Vigilia*, 1972. 598. A minden bizonnyal humanista szerzők – Taurinus, Tubero, Brutus – által szerkesztett beszédet elmondta-e valójában Dózsa vagy sem, a mi szempontunkból nem lényeges, csupán az a fontos, hogy a kortársak között az említett gondolat ismert volt.

⁶ WEÖRES Sándor: *Három veréb hat szemmel*. Budapest, 1977. 52. Kiemelés tőlem (Dienes Dénes).

⁴ Szűcs Jenő: *Ferences ellenzéki áramlat...*, i. m.

Dózsa György kivégzésének két egykorú ábrázolása

jelét – a keresztet.⁷ Minden jel arra utal, hogy a mozgalom bukása komoly megrendülést jelentett a társadalom életében. Vajon elképzelhető-e, hogy az a társadalom, amelyet csak egy-két éve büntettek meg súlyosan vallásos hevületéért, egy német szerzetes nyomán ismét azonnal lelkesen érdeklődik az egyház megújításának ügyéért? Bizonyára lehetett visszatartó ereje mindannak, ami 1514-ben történt.

Más volt a helyzet a magyarországi németekkel, köreikben ki is mutatható a Mohács előtti években a reformáció terjedése. Ez azonban, más tényezők befolyására is, inkább távol tartotta a magyarságot Luther mozgalmának elfogulatlan megítélésétől, mintsem ösztönözte volna arra. Az egyéb tényezők között szerepet játszott az,

⁷ KARÁCSONYI János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. 1–2. köt. Budapest, 1923–24. 373.

Georgius Zekel

hogy Luther kezdetben egészen másként ítélte meg a török-kérdést, mint a magyarok.⁸ A reformátor számára mellékes ügynek számított, ami a magyaroknak égető problémájuk volt. A Fugger bankház bányabérleti botrányai sem javítottak a németek meglehetősen rossz megítélésén.⁹ Werbőczy István – a köznemesség vezére – 1521-ben a magyar küldöttség tagjaként személyesen utazott Wormsba a birodalmi gyűlésre, hogy Magyarország számára segítséget kérjen a török ellenében. Ez év tavaszán, odafelé utaztában Bécsben saját költségén újranyomtatott egy ellenreformációs szellemű munkát, melynek ajánlásában felszólította II. Lajost, hogy

⁸ SÓLYOM Jenő: *Luther és Magyarország*. Budapest, 1933.

⁹ KULCSÁR Péter: *A Jagelló-kor*. Budapest, 1981. 166–213. BRUCKNER Győző: *Magyarország belső állapota a mohácsi ütközet előtt* = Mohácsi emlékkönyv. Szerk. LUKINICH Imre. Budapest, 1926.

SERENISSIMO

Principi: & Domino: Dño LVDOVICO Regno: Hſ-
garia: & Bohemia: &c. Regi. Vtriuſq; Sſſiæ Ducia: Mo-
raua: Marchionia: &c. dño ſuo clementiſſimo: STE-
phanus de Werbeucz eiusdē veſtra Sereniſſima Ma-
ieſtatis præſentia: perſonalis locū tenēs: & erga
Caſarē: Catholicę Maieſtatē: ad cōven-
tum totius imperii generalē Wormatia:
celebrandū: per eandē Sereniſſimā
Maieſtatē veſtrā Orator deſtina-
tus: ſeruandū promptitudi-
nem cum fidelitate.

Beanti nuper mihi ex Pannonia ſereniſſima
maieſtatis veſtræ ad CAROLVM Ca-
ſarē inuictiſſimū: ac Hiſpaniarū Catholicę
Regem: totiuſq; Romani imperii illuſtriſſi
principi generalē conuentum Oratori: in-
ſuetus: ac fide carę de Luthero rumor per-
latus eſt: quo is lubricus alia: ac incōſtans
homo: & (ut inquit ille) inturbat omia:
quæ: (ut Naſo canit) laudē a crimine ſumit.
Stulte nimis Paulo etiā Apoſtolo nō inferior a plurib; iactabat.
Dolui Deum reſtor certe plurimū: mirabarq; hominū quorundā
nīmiā ad credendū: in rebus pſertim fidelitatem. Auxit nimis
admirationem: quod plures non omnino vulgares homines Lu-
therianis erroribus præter modū cōſpexerim irretitos. Quarebā
ſubinde ſtudioſe: eſſet ne peritus quiſpiā Catholica ueritatis ama-
tor: qui huic homini: tanq; ſpurio Goliath: pro rei indignitate ſe-
ſe acriter opponeret? Hæc percunctātī mihi librum mox quiſpiā
obtulit lætabūdus. Hic (inquit) etſi in hoc puluere deſident alii:
ſolus Lutherianū dogma ſubuertit funditus: dolo: quibus ſeipm
primo: deinde imperitos alios decipit: aperit euſdemter. Hominē
uerſipellē aliaſ ad pudenda etiam uſq; cunctis conſpiciendū dete-
gitatq; denudat. Eiuſq; male iacta: inualida: atq; infirma: & ſecti
plurimę pugnantiā diluit: uel eruit potius fundamēta. Subiecit

Werbőczy István ajánlása Ambrosius Catharinus
Apologia pro veritate Catholicae et Apostolicae fide
c. munkájához

tartsa távol Magyarországtól ezt a káros eretnekséget.¹⁰ Így fogalmazott: „Ezen olvassmány a közeledő kór megismertetésére, a megmételyezetteknek gyógyítására igen alkalmas. Felsőgednek ezentúl is minden erővel azon kell lennie, hogy rendelkezései ezt a pestist az egész országról elhárítsák.” Mintha csak a művét néhány évvel később megfogalmazó Karthauzi Névtelent hallanánk: „...forrong és szinte egész Európát megrontja a hitszegés és a veszedelmes lutheri eretnekség, mely legújabbán, ó jaj,

¹⁰ A Werbőczy által újra kiadott mű: Ambrosius Catharinus (Lancelotto Politi) domonkos szerzetes *Apologia pro veritate Catholicae et Apostolicae fidei* című munkája, Firenze 1520. Az ajánlás szövegét közli: FRANKÓI Vilmos: *Werbőczy István*. Budapest, 1899. 164–167.

a kiválasztott magyar nép elpusztítására és elvesztésére tört.”¹¹ Lassan kezdett kialakulni az a gondolkodás, hogy minden baj okozója a kárhozatos német befolyás, s ennek nyomán terjedt különösen a köznemesség köreiből, hogy a lutheránus németek az ország ellenségei. Az 1525. évi országgyűlésre tömegesen és fegyveresen felsereglett köznemesség ebben a szellemenben követelte, hogy a király öt nap alatt távolítsa el udvarából a németeket, akik mind lutheránusok. A decretumba a lutheránusok elleni cikkely az idegenek eltávolításával összefüggően került be: „A lutheránusokat is mind ki kell tiltani az országból, és bárhol találhatók, nemcsak az egyházi, hanem a világi személyek is szabadon fogják el és égjessék meg.”¹²

Mindezek ismeretében nem csodálkozunk az alábbi történeten: Simontornyai Gergely lelkesedett Luther prédikációiért. Ajánlotta azokat olvasásra barátjának, Gergely gombaszegi pálos szerzetesnek. Utóbbi azt válaszolta, hogy egyrészt el van tiltva a nevezett szerző olvasásától a Szentszék által, másrészt egyébként se olvasná el, mert úgymond: „nem akarok német moslék által befertőztetve lenni.”¹³ Mindez 1534-ben játszódott le, jelezve,

¹¹ *A Néma Barát megszólal*. Válogatta: MADAS Edit. Budapest, 1985. 11.

¹² *Magyar Törvénytár 1000–1526*. Szerk. MÁRKUS Dezső et al. Budapest, 1899. 831. Vö. Csepregi Zoltán: „Lutherani omnes comburantur”: legenda, források, rekonstrukció = Ftazakas Gergely Tamás / Imre Mihály / Száraz Orsolya (szerk.): *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Loci Memoriae Hungaricae 3. Debrecen 2015. 30–40

¹³ RÉVÉSZ Imre: *Simontornyai Gergely*. Sárospataki Füzetek, 1864. 586.

hogy a német-ellenesség nem oldódott fel oly hamar Mohács után sem.

Az elmondottak fényében magunk úgy látjuk, hogy a reformáció üzenetére az a nemzedék lett igazán nyitott, amelyet nem érett fejjel érintett az 1526-ot megelőző általános társadalmi-politikai hangulat. Annak a nemzedéknek hirdethették a megújulás üzenetét sikeresen a reformátorok, amely a harmincas évek elején-közepén élte érett, felnőtt életét. Sőt, még inkább azoknak, akik ekkor jártak iskolába, s már egyáltalán nem voltak érintettek közvetlenül személyesen mindattól, ami az ország nagy bukása előtt történt. Rájuk már éppen ennek a bukásnak a következményei hatottak, amelyből kiutat kellett találniuk. A Mohács utáni mély történelmi válságban vergődő magyarság a reformáció üzenetében talált feleletet sorskérdéseire. Ebben az értelemben helyes Gönci György debreceni református püspöknek – alább majd hosszabban is idézendő – nyilatkozata, amelyben a mohácsi csata évét jelöli meg a régi és az új választóvonalaként 1586-ban: Isten az „Evangéliumnak világosságát az mi nemzetünkre is kiárasztotta ennek előtte úgymint *hatvan* esztendővel.”

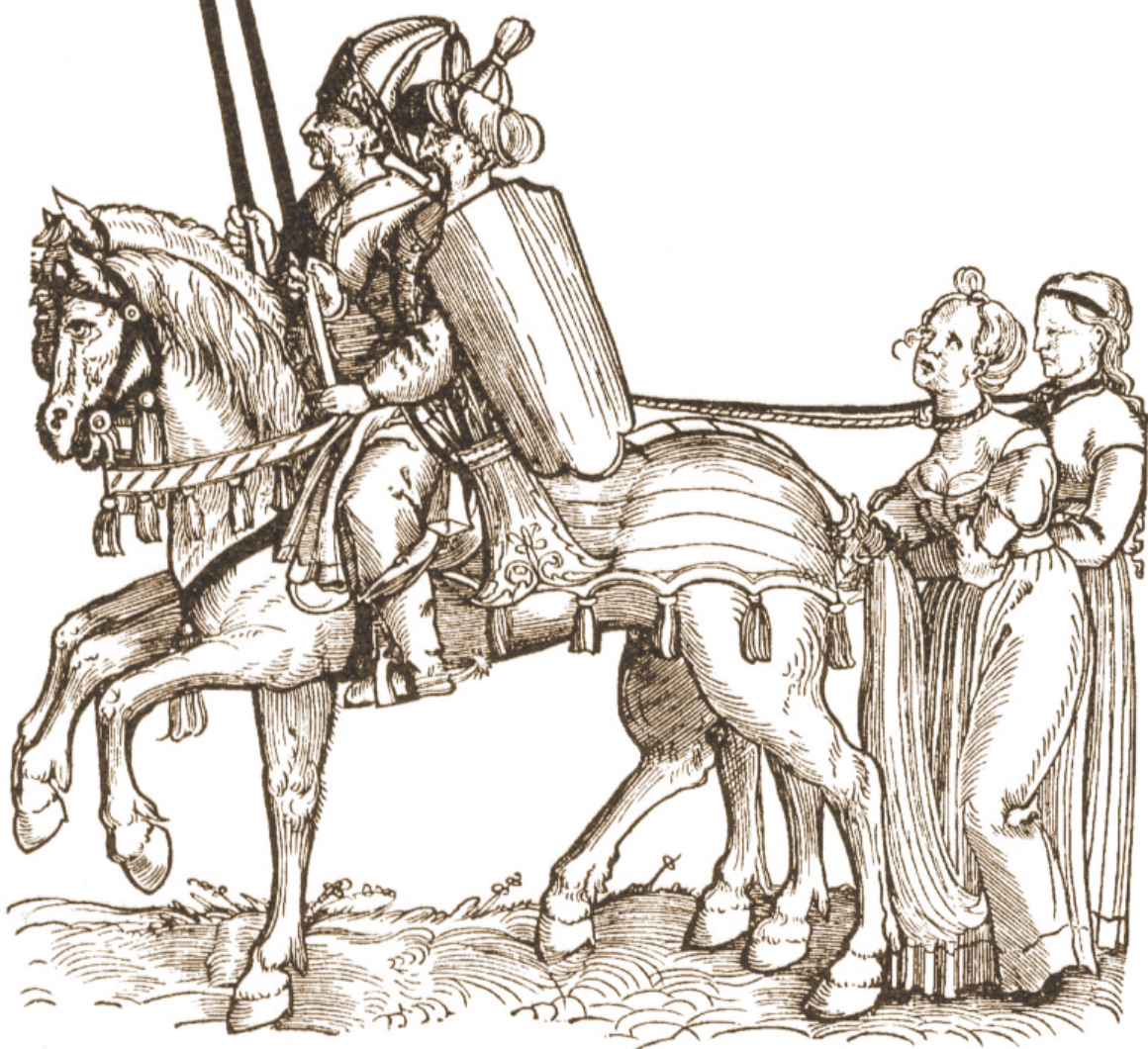
Törökök rabokat hurcolnak magukkal –
Mohács után gyakori jelenet hazánkban

Nach dem der Türck belegen hat
 In Osterreich die Wiener Stadt
 Da sint auch sein Hussien arck
 Gestreiffet vierzig tausent starck
 Hincin das Lendlein ob der Enns
 Durch alle flecken darnach sens
 Bisß yn die Steyer marc gestraiffet
 Die gäze lädtschafft gar durchschweyfft
 Die flecken verheert vnd verprende
 Franwen vnd Junckfrawen geschendt
 Der Coipet man findt auff der strass

Viel hingefüeth solcher mas!
 Kein grausamkeit habens vermiden
 Kinder aus müter leib geschnitten
 Die selben an yhe spies gesteket
 O Christen mensch sey auffgewecket
 So wirt es dir gleich also gen
 Gestrafft wirt dein vndanckparkeit
 Die Art ist an den Baum geleith zc.

b s s

1 5 3 0.

A
TISZÁNINNENI
VÁRMEGYÉK
A 16.
SZÁZADBAN

Zemplén vármegye¹⁴

A rovásadószedők 1549-ben 335 helységet vettek lajstromba.¹⁵ A még alakulóban lévő vagy más ok miatt kihagyott települések száma 50-60 lehetett, tehát a vármegyében a lakott helyek száma 400 körülire tehető a 16. század közepén, amikor Zemplén területe valamivel meghaladta a hatezer négyzetkilométert. A helységekben összeírt porták száma 2216 volt.

Az 1549. évi összeírás adatai alkalmassak arra, hogy a vármegye hozzávetőleges lélekszámának megállapítására kísérletet tegyünk. A portaszám mellett egyéb háztartási egységeket is feltüntettek az adószedők (szegények, zsellérek, szolgák stb.), ezek alapján a vármegye lélekszámát 25-30 ezerre becsülhetjük. A lakosság a vármegye északi területein néhány tíz főt számláló helységekben élt, kivételt csupán Szinna, Nagykemence és Udva képezett nagyjából 100-200 lakossal. A felső és az alsó Bodrogyóközben már nagyobb számban voltak olyan falvak, amelyek lakossága megközelítette a 100 főt, a hegyaljai települések pedig néhány száz fős lakosságot számlál-

hattak. Zemplénben ekkor egyetlen városi rangú helység sem volt, a 18 mezőváros közül Sátoraljaújhely volt a legnépesebb 173 háztartással, azaz megközelítőleg 800-900 lakossal. Utána Homonna következett (105), majd sorrendben Tarcál (84), Varrannó (69), Liszka (67), Tokaj (60), Terebes (58), Tállya (57), Patak (54), Zemplén (54), Sztropkó (51) hozzávetőlegesen 300-600 lakossal. Háromszáznál kevesebb volt a többi mezőváros lakosainak száma: Helmec, Lelesz, Abara, Tolcsva, Gálszécs, Kövesd. Viszont Nagymihály kimaradt az összeírásból.

Tokaj ábrázolása Georg Kreckwitz
Totius Regni Hungariae című művében

A vármegyét a pusztítások elkerülték, de az új betelepülők száma is csekély volt, mindössze 170 család. A török elől menekülők nem itt telepedtek le nagyobb számban. A zsellérek száma viszonylag magas (1524), de ez nem jelent feltétlenül nincstelenséget, mert a szőlőművelés

¹⁴ A kutatás adottságaiból következően itt most és az alábbiakban is Zemplénre fordítjuk figyelmünket legelőször, majd abc rendben tekintjük át a többi vármegyét.

¹⁵ MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén*. 1–2. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 1033-1068.

megfelelő kereseti lehetőséget nyújtott számukra. Ez magyarázza meg, hogy a vármegye déli részén miért volt nagyobb a zsellérek aránya. Az adómentes szegény jobbágyok száma alacsony (323). Olyan jobbágyot, aki kizárólag iparosként élt, mindössze tízet írtak össze, hat molnárt a Hernád mentén, egy-egy borbélyt, bodnárt, szabót és kovácsot pedig Tokajban. Szolgálatból 184 családfő élt, de többségük nem béresként, hanem a bárók fegyveres kíséretének, őrségének tagjaként.

Az összeírt 2216 porta 88 birtokos kezén volt, közülük 46-nak az ősei már a 15. században is nemesi jogú tulajdonosok voltak Zemplénben. Az egytelkes nemesek száma 26 fő volt. A legtöbb porta Perényi Gábor tulajdonában volt (490), őt követte

Magyar paraszt ábrázolása Dillich Ungarische Chronica-jában

sorrendben Serédy Gáspár (333), Homonnay Imre (314), Báthory György (227), özv. Homonnay Antalné (183), Homonnay György (165). Ők hatan a vármegye adózó portáinak 77%-ával rendelkeztek. A birtokosok között feljegyeztek 6 római katolikus egyházi testületet illetve személyt is: az egri püspököt, a szepesi káptalant, a ládi pálosokat, a terebesi pálosokat, a leleszi premontreieket, és a homonnai plébánost.

Egy emberöltővel később, az 1598-ban készült házösszeírás nem nyújt részletesebb képet az adólajstromnál, ellenben pontosabb adatokkal szolgál.¹⁶ Zemplénben ekkor 455 helység volt. A fentebb ismertetett összeírás idejéhez képest jelentős többlet mutatkozik a települések számát illetően. Ez részben magyarázható az adóösszeírás pontatlanságával, ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy a vármegye északi folyó völgyei és hegyvidéke erre az időre benépesült, sok, de kis lélekszámban lakott szláv, számos esetben rutén lakosokat magába foglaló falucskával.

Az összeírás alapja az új adózási rendszer volt, amely közel állt a korábbi telek, füst vagy porta fogalmához. Tulajdonképpen a földesúri joghatóság alatt álló úrbéres parasztnépeség alapsejtjét jelöli, azt a társadalmi vagy termelési egységet a társadalomnak, amelynek magja a család, tehát a házas férfi feleségével és gyermekeivel, esetleg, ritkábban az özvegy vagy nőtlen családfő, lényegében tehát a háztar-

¹⁶ DAVID Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest, KSH Levéltára, 2001, 601–652.

tás. Ebbe bekerülhettek rokonságban lévő töredék családok, de idegenek is, a gazda nőtlen cselédei, szolgálai, az iparosok inasai stb. Egy-egy házban nem feltétlenül egy család élt, gyakran jöttek létre házközöségek személyes vagy gazdasági okokból.

Maga az épület a tiszáninneri vármegyék északi részein, főként a falvakban fából készült, itt a templomoknak is igen gyakran ez volt az építő anyaga. A vármegye déli részein, különösen a Hegyalján jellemző a kőből épült házak sora, de itt sem kizárólagosan. A ház három helyiségből állt: lakószoba, konyha, kamra. Az állatok és a termény elhelyezésére külön épületeket emeltek.¹⁷ A lakószoba mérete nagyjából 10-12 m² volt, gyakran a kamra is hasonló méretben készült. A szobában legfeljebb két ágy állt a szülők számára, a gyermekek lócán, a kemence padkáján vagy a földre szórt szalmán aludtak. A felnőtt gyerekek a konyhában kaptak fekhelyet a szolgálkkal, a nagyobb fiúk és a férfi szolgák gyakran az istállóban aludtak. Ennél kisebb volt a zsellérház – nem volt kamrája –, tágasabb és ennél fogva rangosabb az egytelkes nemesé. A polgárosultabb viszonyok között élő mezővárosi gazda a falvak lakóihoz hasonlóan építkezett, mivel ő is mezőgazdasági termeléssel foglalkozott elsősorban, de házára jellemző, hogy folyamatosan bővült, mert a főépülethez gyakran ragasztottak egy-két helyiséget a házasságra lépő, de a portáról el nem költöző gyerekek számára. Ilyen módon hosszú belső udvarok keletkeztek.

¹⁷ A háztípusra és egyéb jellemzőkre *Uo.* 7–16.

Lényeges kérdés, hogy hányan élhettek a 16. században egy-egy lakóházban. Általában egy házaspárnak, ha a termékenységi korszakukat végig élték a felek, 8 gyermeke született, akiknek fele érte meg a 16 éves életkort. Természetesen a születés és gyermekhalálozás folyamatosan egymás mellett élt, tehát a szülőkkel együtt élő 7-8 gyermek meglehetősen ritka volt. Viszont – mint fentebb szó volt róla – számolni kell a családdal más okoknál fogva együtt élő házlakókkal. Ennek alapján általában 5-6 főt számolhatunk átlagosan egy-egy házlakójaként.

Zemplén vármegyében összesen 10471 házat regisztráltak, ennek alapján 50-60 ezer fős lakosságot feltételezhetünk.

A helységek között – a korábbi adatokhoz viszonyítva – Sárospatak jelentős lélekszám növekedést könyvelhetett el. Nagypatakon 175, Kispatakon pedig 142 ház állt, hozzávetőlegesen 1500-2000 lakossal. Ennek mintegy felével következett Tarcál (180), Újhely (172) és Tokaj (163). A hegyaljai helységek eléggé népesek voltak, Tállyán 135, Mádon 120, Liszván 110, Tolcsván 95, Keresztúrtban 90, Monokon 86, Szerencsen 76, Bényén 57 ház volt. A vármegye északi részén nem volt ritka az 5-10, ritkábban 15-20 házból álló település, Homonna 100, Sztropkó 82, Szinna és Varannó 75-75 házzal messze kiemelkedett közülük. A középső régióban Zemplén és Terebes volt a legnépesebb helység 80 illetve 77 házzal, Szécskeresztúrtban 59, Gálszécsen 55, Nagytornyán 42 ház volt. A Bodroghözben Helmece volt minden tekintetben a legjelentősebb település 80

házzal, Nagy- és Kiscigándon 66, Botyánban és Szentesen pedig 57-57 házat számláltak össze, itt a népesebb helységek közé tartozott még Nagygéres (50), Nagytárkány és Karcsa (41). Nyilván nem véletlen, hogy a felsorolt mezővárosokban és falvakban szerveződtek meg a protestáns anyaegyházak.

A négy évtizeddel korábbi helyzethez viszonyítva jelentős változást figyelhetünk meg a birtokosok számát tekintve is. A birtokos személyek vagy testületek száma ugyanis csaknem ötszörösére, 384-re nőtt. Megjelent az Alaghy-, a Barkóczy-, a Dobó-, a Forgách-, a Melith-, a Paczóth- és a Rákóczi-család a nagyobb birtoktesttel rendelkező tulajdonosok között, jelentősen növelte birtokait a Bocskai, a Pethő és a Soós família. Megőrizte súlyát a Báthory és a Homonnay família, eltűntek a Perényiek és a Serédyek. A birtokok 50%-a öt család kezében összpontosult, sorrendben a Homonnay- (3 családtag), Ecsedi Báthory István, Rákóczi-család (3 családtag), Dobó Ferenc, Pethő-család (3 családtag). A főnemesség többi tagja (7 fő) 100-200 házat birtokolt egyenként, a kamara mintegy 400-at, összesen mintegy 8 %-kal részesedve az összes birtokból. A birtoktestek osztódása jelentős, miután öt évtizeddel korábban a porták 77%-a hat kézben összpontosult. Összességében a kisbirtokosok kezén lévő tulajdon aránya hozzávetőlegesen kétszeresére nőtt, viszont azon jóval többen voltak kénytelenek osztozni, mint a század közepén. Római katolikus egyházi testület és személy három volt 1598-ban tényleges birtokban,

még hozzá a szepesi és a leleszi prépost, valamint a pálosok. A szintén birtokos homonnai és varannói plébános alatt ekkor már nem katolikus papot, hanem az ottani protestáns főlelkészt kell érteni.

Vetnünk kell egy pillantást a vármegye nemzetiségi viszonyaira is. Zemplén északi részén szlávok éltek, részben oroszoknak nevezett pravoszláv vallású rutének, részben pedig a mai szlovákok ősei. Az itt őshonos szlávok éppen a 16. században kaptak a Kárpátokon túlról jelentős számú utánpótlást, de a bevándorlás később is folyamatos volt. Varannó és Homonna vonalától északra nem számolhatunk magyar ajkú lakossággal. Zemplén középső tájain több vegyes lakosságú település volt (Varannó, Homonna, Gálszécs, Nagymihály, Tusa, Miglész, Terebes stb.), de Perényi Gábor Patak környéki birtokain már 1549-ben is jelentős számban éltek szlávok, de nem szlovákok vagy rutének, mert a Perényiek a török elől, Valpó megyei birtokaikról telepítették ide délszláv jobbágyaikat (Ardó, Petrahó és az ekkor Szilágyként említett kispataki rész).¹⁸ Az 1549-ben lajstromba vett 335 helység közül 139-ben nem bírót, hanem soltész választottak, ami szintén jele lehet a helység szláv jellegének.¹⁹ E településeket tekintve, az 1598-ban összeírt házak alapján az itt lakók lélekszámát 16-18 ezerre becsülhetjük, ennek alapján úgy számolhatunk,

¹⁸ MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai...* 1035. TAKÁTS Sándor: *Rajzok a török világból.* II. k. Budapest, 1915. 259.

¹⁹ MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai...* 1036.

hogy a vármegye népességének mintegy harmada szláv volt.

Zemplén vármegye a középkori egyházi szervezetben az egri püspökség része volt. A 15. században 89 bizonyosan azonosítható egyházas helye volt, tehát templommal és plébániával is rendelkezett. Volt itt ugyanakkor 4 ferences rendház (Céke, Homonna, Patak, Varannó), 2 premontrei prépostság (Lelesz, Darnó), 3 Pálos rendház (Terebes, Tokaj, Újhely), 1-1 Domonkos és Klarissza kolostor (Patak) és 1 bencés apátság (Szerencs).²⁰

A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus tagolódásának statisztikai mutatói között szerepel, hogy egy-egy település 1440-1514 között hány tanulót küldött a bécsi és a krakkói egyetemre.²¹ A legkevesebb 8 diákot kibocsátó zempléni helységek a következők: Sárospatak (13), Varannó (13), Homonna (12), Nagymihály (10), Sztropkó (9), Újhely (9), Olaszliszka (8). Más mutatókat is figyelembe véve Patak, Varannó és Homonna a negyedik, a többiek az ötödik hierarchikus szint városai (mezővárosai) közé tartoztak. A mi szempontunkból az a lényeges, hogy összefüggést lássunk az egyházi élet (benne az iskolázás) minősége és a települések gazdasági-jogi állapota között. Mindez ugyanis további kapcsolódásokat jelent a reformáció tekintetében. Az említett egyetemeken más zempléni helységek

fiai is megjelentek, noha a meghatározott időszakban számuk nem érte el a nyolc főt településenként. Ennek ellenére nem közömbös, hogy mely plébániák iskolái voltak képesek egy-két tanulót felkészíteni az egyetemi tanulmányokra. A 16. század első három évtizedében, a fentebb felsoroltakon kívül, a következő helységek adatai bukkannak fel: Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Gálszécs, Tállya, Terebes, Tokaj, Zemplén.²²

Abaúj és Torna vármegye

Bár a 16. században még különálló volt Abaúj és Torna vármegye, most mégis együtt tekintjük át helyzetüket, mert a későbbi egyházszerkezeti beosztásban lényegében ezen a vidéken alakult meg az abaúji református egyházmegye. A két megye együttesen mintegy 3300 km² kiterjedésű területén a rovásadó összeírása idején (1553 és 1549) 258 (216 és 42) települést írtak össze összesen 2416 portával.²³ Néhány helység valamilyen okból kimaradt az összeírásból, Kassa, a királyi város pedig természetesen említetlen maradt. A legjelentősebb birtokos Perényi Ferenc volt, 219 portát tudhatott magáénak 11 településen. Abaújban Bebek Ferencnek csak néhány portája volt, viszont övé volt a Torna vármegyei helységeknek csaknem fele (17) 179 portával. Serédy György az

²⁰ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest, 1890. 337–367.

²¹ KUBINYI András: *A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez*. Településtudományi Közlemények, 1971. 58–78.

²² *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Szerk. BUNYITAY Vince et al. I. k. Budapest, 1902. (A továbbiakban EtE) 534–547.

²³ MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai...* 79–96.

AZ EGYHÁZKERÜLET TERÜLETE LÁZÁR DEÁK TÉRKÉPÉN

abauji összeírás idején már halott, igen befolyásos politikus Serédy Gáspár fivére, sárosi főispán 13 helységben 185 portával rendelkezett. 22 faluban és mezővárosban 109 portája volt Perényi Gábornak. A 194 nemesi kúriából 31-ben birtokos nemesek laktak, a többiek minden bizonnyal egytelkesek voltak. A megyei hivatalokat betöltő, eléggé befolyásos közép- és kisbirtokos családok voltak: a Bárczay, Czeczei, Kékedy, a Kinizsi, a Réghy, a Semsey és a Bakthay. Jelentős birtokokkal itt ugyan nem rendelkeztek, de nyilvánvaló befolyással bírtak a nagybirtokosok: Losonczy István temesi főispán és főkapitány, Alaghy János, aki nem sokkal utóbb jutott báróságra. Tornában elég jelentős birtokokkal rendelkezett Horváth Gáspár királyi főkamrás özvegye. Mivel a kisebb nemesi családokat nem nevezték meg az adójegyzékben, hanem a „nemesek” gyűjtőnévvel illették őket, ezért a birtokosok

számáról nem lehet teljes képet alkotni. Az egyházi testületek közül a jászói konvent száznál több portát bírt, egyházi birtok volt Abaujban a szépesi káptalané, a széplaki bencéseké, a mislyei premonstreieké, valamint – csupán néhány porta – az egri püspöké. Tornában a gombaszögi pálosoknak volt néhány portájuk.

A két vármegyében mintegy 200 új telepítésű jobbágyháztartás volt, még nem jelentek meg tömegesen a török elől menekülők, de folyamatosan nőtt a számuk. A száz portán felüli birtokok aránya az egésznek 44 illetve 55 %-a volt. A zsellérek száma ezekben a vármegyékben is magas volt (1914 és 277), a nagybirtokokon kevesebben éltek közülük, mint a kis- és középbirtokokon, volt néhány olyan te-

Jobbágyfalu és legelő Georg Houfnagel rézmetszetén

lepülés, amelyekben a telkes jobbágyok számát messze meghaladták. Abaújban regisztráltak 15 molnárportát is.

A legnépesebb település, Kassa az 1560-as évekre Felső-Magyarország katonai, gazdasági és diplomáciai központja lett, a század végén pedig az egri püspökség is ide költözött. A mezővárosokhoz képest ugyan nem számított metropolisznak, mert a lakossága a század közepén alig haladta meg a 2500 főt, a vármegye települései közül mégis jelentősen kiemelkedett.²⁴ A 12 mezőváros és egy bányaváros közül Kassa után Gönc volt a legnépesebb helység a regisztrált 215 háztartásával, ami megközelítőleg 1000-1100 lakost jelentett. Szikszón 138, Szepsiben 103 háztartást tüntettek fel 600-700 illetve 500 lakossal. Jelentős volt még Szántó, Szina, Jászó és Nagyida népessége a mezővárosok között – 350 és 250 fő közötti lakossággal – a falvak között pedig Göncruszka, Hejce, Alsómecenzéf és Perény közelítette meg ezt a lakosság számot. A mezővárosok nagybirtokokon feküdtek, Gönc királyi birtok volt, ebből adódóan a legkedvezőbb volt a helyzete. Torna vármegyében Torna mezőváros volt a legnépesebb mintegy 350 fős lakossággal.

Az 1598. évi házösszeírás²⁵ adatai szerint Gönc, ekkor már a Thurzó család birtoka, őrizte vezető helyét a mezővárosok között 434 házzal, ami öt évtized alatt la-

kosságának megkétszereződését mutatja. Utána Szikszó (211), Szepsi (178), Szántó (170) következett megközelítőleg 1200-1000 lakossal. Egészen kiemelkedő a községek között Hejce kamarai birtok, 169 házával nem marad el sokkal a népesebb mezővárosoktól. Száz fölötti házzal rendelkező települést nem is találunk többet a vármegyében. Az Abaújban 234 településen regisztrált 7363 ház alapján a vármegye lakosságát 40-45 ezerre becsülhetjük.

A birtokosok közül eltűnt a Bebek- és a Serédy-család, megjelentek a Rákócziak, Homonnaiak, Forgáchok, Széchyek. Az egyházi testületek között az egri- és esztergomi káptalan, a jászói prépost, a szepesi prépost elég jelentős birtoktesttel rendelkeztek, a házaknak mintegy 10 %-ával. A pálosok néhány házat birtokoltak. A birtokok egyharmada közelebről meg nem nevezett kisbirtokos és egytelkes „nemesek” kezén volt. Kassa városnak 10 községben 453 háza volt.

Torna vármegyében 1417 házat írtak össze, a lakosok száma 8-9 ezerre becsülhető. A legnépesebb település Tornagörgő volt 120 házzal, Tornán 84 házat regisztráltak. A legnagyobb birtok Dersffy Ferenc kezén volt (600 ház), őt követte Rákóczi Zsigmond 328 házzal. Új birtokosok voltak az Andrásyok. Egyházi birtok Torna vármegyében nem volt.

Abaúj vármegye északi régiójának több helységében németek éltek (Kassa, Gönc, Szepsi, Mecenzéf). Kassára egyre több magyar költözött be, olyanok is, akik a török elől menekültek, mint például a szegedi polgárok egy része. Gönc és Szep-

²⁴ ZIMÁNYI Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácsiától a 16. század végéig = *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 1985. 358.

²⁵ DÁVID Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás...* 47–59.

si a 16. század első felében folyamatosan elmagyarosodott. Mecenzéf hosszú ideig megőrizte német jellegét.

Abaúj az egri püspöki egyházmegye, Torna az esztergomi főegyházmegye igazgatása alá tartozott. Abaúj vármegyében a 14. század közepén 125 plébánia volt.²⁶ A középkorban megtelepedtek itt a bencések (Széplak), ferencesek (Kassa, Szántó), a domonkosok (Kassa), a pálosok (Gönc, Göncruszka, Regéc), a premontreiek (Jászó, Mislye), Tornában a ciszterciek (Hárskút).²⁷

A bécsi és a krakkói egyetemre 1440-1514 között Kassa (117), Szikszó (15) és Gönc (14) küldött 8-nál több diákot.²⁸ A 16. század első évtizedeiben Hejce, Szántó és Torna neve is feltűnik a krakkói egyetemet látogatók származási helyei között.²⁹

Borsod, Gömör, Heves vármegyék és Kis-Hont kerület

A 3600 m² területű Borsod vármegyében a rovásadó összeírásra 1549-ben került sor.³⁰ Ekkor 176 települést vettek jegyzékbe, melyben 1573 portát tüntettek fel. A legnagyobb birtokos Balassa Zsigmond volt több mint 300 portával. Csaknem 200 portája volt Bebek Ferencnek, 150 pedig Perényi Gábornak. Száznál kevesebb portát bírt a bárók közül Serédy Gáspár, aki a váradi káptalan birtokait foglalta el és Bátorhori András. Az összeírók 128 birtokost neveztek meg, rajtuk kívül az egyetlen nemesek száma megközelítette a 100 főt. Egyházi birtokosok voltak: az egri káptalan tekintélyes portaszámmal (135), az esztergomi érsek, a felsőtárkányi karthauzi remeték, a pálosok és a bencések nem

²⁶ GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1963. 57.

²⁷ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza...* 198–221, 238.

²⁸ KUBINYI András: *A középkori magyarországi város-hálózat...* 74–76.

²⁹ EtE I. 534.

Törökök által lerombolt falu látképe egy korabeli rézmetszeten

³⁰ MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai...* 255–275.

túl jelentős birtokkal. A megye déli része már a bőren érezte a török hódítás következményeit. Mezőkövesd hódolt, Kács elpusztult, Lövé népe pedig elvándorolt.

Az összeírás Miskolcot és Szentpétert nevezi oppidumnak. Az előbbiben 201 háztartást regisztráltak, az utóbbiban 92-t, ennek alapján 1000 illetve 500 lakost számolhatunk megközelítőleg. Jelentősebb település volt még Diósgyőr, Edeleny, Rudabánya és Mohi 500-250 körüli lakossággal.

1598-ban Miskolcon 443 házat írtak össze, ezzel a város messze kiemelkedett a vármegye települései közül.³¹ Utána Sajószentpéter következett 191 házzal. Borsodban összesen 2797 házat regisztráltak 123 településen. A vármegye déli részén számos helység elpusztult a kereszties csatát követően. A háborús pusztulás jele az is, hogy az összeírt 123 helység közül 38-ban a házak száma nem érte el a tízet. Az új birtokosok közül kiemelkedtek a Rákócziak, a kamara pedig jelentősen növelte birtokait.

Gömör vármegye mintegy 4000 km² területén 1549-ben 275 települést írtak össze 1895 portával.³² A legjelentősebb birtokos Bebek Ferenc volt, s a nem kevésbé hatalmaskodások nyomán meggazdagodott Basó Mátyás. Jelentős birtoktesttel rendelkezett az esztergomi érsek is. A néven nevezett 67 birtokos mellett 169 volt az egytelkes nemesek száma. A legnépesebb település Jolsva volt 131 háztartással, ami

alapján 700-800 lakost számolhatunk. Ennek mintegy felét tette ki Csetnek, Rozsnyó és Pelsőc lakóinak száma. A néhány évvel későbbi gabonadézsma-jegyzék ennek a létszámnak csaknem a kétszeresét mutatja.

1598-ban Gömörben 234 településen 4160 házat regisztráltak.³³ Rozsnyón 197-et, Jolsván 161-et, Csetneken 136-ot. A kamara volt a legjelentősebb birtokos, sok faluval rendelkeztek az Andrásyknak és Széchy Tamás is. Gömör vármegye észak-nyugati régióját nagyobb részt németek és szlávok lakták.

Heves vármegyében 1549-ben jártak a rovásadószedők, amikor 152 településen 916 portát írtak össze.³⁴ A vármegye helyzetét meghatározta Hatvan török kézre kerülése (1544), mert a települések jelentős része hódoltsági sorsra jutott. Ennek következtében porták százai pusztultak el. A legnagyobb birtokkal az egri püspök rendelkezett, jelentős portaszámmal bírt Losonczy István temesi főispán. A bárók közül a birtokosok között volt Perényi Gábor és Báthory András. A legnépesebb helység Gyöngyös és Eger volt egyenként mintegy 500 lakossal. 1596-ban Eger elesett, s ez a következő száz esztendőre nem csak Heves, de a környező felső-magyarországi megyék településeinek sorsát is jelentősen meghatározta.

A Kis-Honti kerületben 1549-ben 44 települést írtak össze (383 porta).³⁵ A leg-

³¹ DÁVID Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás...* 160–170.

³² MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai...* 323–344.

³³ DÁVID Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás...* 174–186.

³⁴ MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai...* 353–365.

³⁵ *Uo.*, 383–389.

több portával rendelkező birtokos Losonczy István volt. A legnagyobb település Rimaszombat volt, ahol 130 portát tüntettek fel. Az 1598. évi házösszeírás során 38 helységben 462 házat regisztráltak, Rimaszombaton 73-at.³⁶ A legjelentősebb birtokos ekkor Széchy Tamás volt.

Borsodban a pálosoknak kolostoruk volt Dédes, Diósgyőr, Kács, Martonyi, Felsőnyárad mellett, az ágostonosoknak Kazán, a bencéseknek a Tiszakeszi melletti Százdon. Gömörben Hangony közelében voltak pálosok. A ciszterciek a Heves megyei Bélben, Pásztón telepedtek meg, a ferencesek Gyöngyösön, a premontreiek Hatvanban. Gyöngyös közelében a pálosoknak is volt kolostoruk, a karthauziaknak Felsőtárkányban.³⁷ A 14. században Borsod és Heves vármegyében 100-100 templomos hely volt.³⁸ Gömörben a pápai tizedjegyzék 60 egyházat sorol fel, de ennél bizonyára több templomos hely volt.³⁹

A bécsi és a krakkói egyetemre a következő helységek küldtek legalább 8 diákot 1440-1514 között: Gyöngyös (19), Rozsnyó (16), Miskolc (15), Eger (14). A 16. század első évtizedeiben Sajószentpéter, Rimaszombat, Putnok, Emőd, Mohi, Bánréve neve tűnik fel a krakkói egyetem anyakönyvében.⁴⁰

³⁶ DAVID Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás...* 200–202.

³⁷ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza...* passim.

³⁸ BOROVSKY Samu: *Borsod vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig*. I. kötet. Budapest, 1909. 19. BALÁZSI Ferenc – SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története*. Eger, 1897. 170–179.

³⁹ GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II*. Budapest, 1987. 476.

⁴⁰ KUBINYI András: *A középkori magyarországi városhálózat...* i. m. 74–76. EtE I. 534-537. EtE IV. 582–585.

Ung vármegye

A mintegy 3000 km² kiterjedésű vármegyében, az 1550-ben készült adóösszeírás 123 helységet tüntetett fel, összesen 632 portával.⁴¹ A megnevezett 68 birtokos közül a legtöbb portával Dobó Ferenc (Istvánnak bátyja) rendelkezett (134), a négy Homonnay fivér pedig összesen 278 portát tudhatott magáénak. Ungban megközelítőleg 40 egytelkes nemes élt. Viszonylag jelentős birtokuk volt a leleszi premontreieknek (45 porta), két pálos rendháznak is volt néhány portája. A legnépesebb település Ungvár volt, ahol 95 háztartást feltételezhetünk az összeírás alapján, őt követte Nagykapos (89) és Szerednye (67). A jegyzék „egyéb” rovatában feltüntetett 49 soltész és 12 batykó a vármegye etnikai viszonyairól tudósít. Az Ung folyótól északra lévő helységek és a megye északkeleti területein lévő falvak lakói szlávok voltak. Batykónak az „orosz” (rutén) orthodoxok papját nevezték.

Az 1598. évi házösszeírás során 198 helységet regisztráltak összesen 4527 házzal.⁴² A vármegyét közvetlenül nem érintette a török megszállás, ez a kedvező tény mutatkozik meg az adatokban. A Dobó- és a Homonnay-család megőrizte pozícióit, ugyancsak a leleszi prépost a birtokosok között, a pálosok eltűntek. A legtöbb házat Ungváron írták össze (122), Szerednye és Nagykapos mezővárosokban 78-at illetve 71-et; lakosságuk 800 illetve 400-500 lé-

⁴¹ MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai...* 837–855.

⁴² DAVID Zoltán: *Az 1598. évi házösszeírás...* 510–522.

lek lehetett. Nem ritkák a népes községek sem, például Nagybereznán 105, Bezón 76, Csernoholován és Kisbereznán 53, Poroskón 47, Remetén 46 házat számoltak össze, de azért elég sok, csupán néhány házból álló település is volt a megyében.

A 14. században alig volt 20 plébániával rendelkező helysége Ungnak, de a vármegye nagyjából csak a 15. század folyamán népesült be, amikor számos helyen orthodox vallású rutének és „oláhok” telepedtek meg.⁴³ A vármegyében két rendházuk volt a pálosoknak, az egyik Ungvár közelében. Színvonalas plébániai iskolája lehetett Nagykaposnak, mert a bécsi és a krakkói egyetemre 1440-1514 között 9 diákot küldött, valamint Ungvárnak, ahonnan szintén mentek diákok a krakkói egyetemre a 16. század első évtizedeiben is.⁴⁴

Az a terület, amelyen a 16. század második felében a későbbi tiszáninneri református egyházmegyék megszerveződtek, lényegében hét vármegyére terjedt ki Felső-Magyarországon. A lakosság mintegy 70-80%-a magyar volt ezen a vidéken, az északi régióban németek, a szlovákok ősei és rutének éltek. A németek a lutheri reformáció keretei között találták meg később helyüket, ugyanígy a szlovákok többsége, egyes közösségeik viszont reformátusok

lettek, a rutének nagyjából kívül maradtak a hitújításon, néhány községük vált csupán az ungi református egyházmegye érdekes színfoltjává.

A középkor végén általában minden második helységben volt plébánia, ez alól talán csak Ung vármegye kivétel. Harmincnél több olyan települést találunk itt, amely hosszabb ideig képes volt magas színvonalú iskolát fenntartani. Ezeknek az iskoláknak a többsége majd meghatározó jelentőséggel bír a reformáció eszméinek elterjesztésében. A különféle rendházak, melyekből negyvennél több volt ebben a régióban, nem válhattak a reformáció fékezőivé, mert sorra áldozatul estek a Mohács utáni évtizedek hatalmaskodásainak. Viszont a ferencesekhez kötődött az egyházi megújulási vágy sajátos megnyilatkozása a reformációt közvetlenül megelőző évtizedekben.⁴⁵ A 15. század végétől kezdve számos körlevél került ki a rendi helytartóktól, amelyekben ostromozták azokat a szerzeteseket, akik gúnyosan támadták az egyház főpapjait, és ezzel botrányt okoztak. Egy ilyen iratot 1488-ban éppen a sárospataki rendházból bocsátott ki Sárosi Bertalan rendi helytartó. A „botrántoztató” rendtagokat elítélő körlevelekből kiviláglik, hogy az egyházi hierarchia kritikája újszerű írásmagyarázattal karöltve bontakozott ki. Ez a mozgalom az 1514. évi parasztháborúba torkollt, de nem állt

⁴³ CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza...*, 384–400.

⁴⁴ KUBINYI András: *A középkori magyarországi városhálózat...*, EtE IV. 582–585.

⁴⁵ SZÜCS Jenő: *Ferences ellenzéki áramlat...* 409–435. Uő: *A középkori iskolázás Sárospatakon. A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára.* Budapest, 1981. 11–13.

meg annak bukása után sem. A rend előjárói még évekig küzdöttek azon rendtárogok ellen, akik az egyház „reformációjára konspiráltak”. Úgy tűnhetne, hogy a szellemi-lelki megújulásra a talajt a ferencesek előkészítették Felső-Magyarország tájain is. Különös ellentmondásként azonban éppen ők mozgósítanak majd ezen a vidéken a reformáció legelső megnyilvánulásainak idején annak megfékezésére.

16. századi ferences szerzetes Temesvári Pelbárt
Pomerium című művének díszcímlapján

¶ Pomerium quadragesimale.

fratris Helbarti ordinis
Sancti Francisci

A REFORMÁCIÓ
ELSŐ SZAKASZA

„De mikor az kegyelmes Istennek tetszett, hogy az setétségből az világosságot Luther Márton által előszer 1517. esztendőben Németországban kinyilatkoztatná, ugyanazon jó tetszése szerint az Ő eleve rendeltetett decretomából az Evangéliumnak világosságát az mi nemzetünkre is kiárasztotta ennek előtte úgymint hatvan esztendővel. Jóllehet, hogy az derék tudománnak nem minden ágait és cikkelit egyszersmind árasztotta ki, hanem azmint szokott lenni egy előszer csak valami sengéit fundamentomul nyilatkoztatta ki az mi nemzetünkben, miképpen egyéb országokban is. Melyre akkorbéli üdőben bizonyos tudós személyeket rendelt az mi országunknak bizonyos részeiben. Előszer Siklósi Mihályt az fölföldön, Újhelyben Perényi Péter idejében, Ozorai Imrét Békésen az Ladányi és Massai urak idejében, Derecskei Demetert Szilágyban Drakfi Gáspár idejében”.*

* FÉLEGYHÁZI Tamás: *Az Mi Uronc Iesus Christusnac Uy testamentoma*. Debrecen, 1586. RMNy 584.

Félegyházi Tamás Újszövetség-fordításának előszavában Gönci György debreceni református püspök foglalta össze ezekkel a szavakkal a hazai reformáció története hőskorának a lényegét. Nem nehéz megállapítani, hogy Gönci György korának élő hagyományát summázta. A szövegből az is kihallható, hogy a magyarországi reformáció sikere néhány kivételes igehirdető személyiség munkájának a következménye, és hogy az szoros összefüggésben volt a nagybirtokosoknak a hitújításhoz való viszonyával. A kezdeteket tekintve az eddigi kutatás

Félegyházi Tamás Újszövetség-fordítása, Debrecen, 1586.

valóban ezen a két szálon igyekezett elősorsban felfejteni a történeteket. Ezt tehát mi sem kerülhetjük meg. A másik hangsúlyozandó a szöveg alapján a megközelítés módja. Gönci püspök határozottan fog-

lal állást amellett, hogy a reformáció nem ponszerű esemény, hanem *folymatosan* kiteljesedő történet volt. Ennek szellemében szemlélve a kérdést, lehetetlen egy-két dátumhoz kötve rögzíteni mindazt, ami Zemplén reformációjának kezdeteiről a jelenleg ismert források alapján mondható. Nem téveszthet meg bennünket az sem, hogy Gönci György a mohácsi csatavesztés esztendejéhez igazítja a kronológia kiindulópontját, mert ebben csak az nyer hangsúlyos kifejeződést, hogy 1586-ban, amikor kiadta szövegét, a „mohácsi vész” már a haza sorsának kiemelten számon tartott, gyászos fordulópontja volt a kortárs értelmiség történelemszemléletében.

Iratosi T. János éppen ezen a vidéken szolgáló prédikátor 1637-ben kiadott Perkins-fordítása ajánlásában még részletebben fejti ki a 17. századra már némileg módosult hagyományt. A lutheránus ellenes 1523. évi törvénycikkkel kapcsolatban ezt írja:

„Vallyon-é kik ellen lőn ez? Kopatsi István, Siklyósi Mihály sárospataki és újhelyi tanítók és azoknak patrónusa Prini Péter ellen.”

S folytatja az ország más vidékeinek érintésével, majd később más reformátorokat is megnevez, akik tárgyunk szempontjából fontossággal bírnak.

„Az Evangelicus prédikátorok megtöbbülének ezekkel: Sztárai Mihály, Dobai András, Batizi Demeter, Dévai Mátyás, Gálszécsi

Tamás, Abádi Benedek, Székely István, segítségökre lőnek az elsőknél többekkel együtt, az misének ellene mondanak, megházasulának, kezdék az Evangeliomot hirdetni az maga nyelvén szegény nemzetünknek.”⁴⁶

Iratosi tehát már úgy tanulta vagy hallotta, hogy Perényi Péter és az általa pártfogolt prédikátorok 1526 előtt a reformáció jegyében éltek, s az országgyűlés végzése egyenesen ellenük irányult.

Lássunk egy harmadik szerzőt is, Pápai Páriz Ferencet, hogyan rögzítette a reformáció kezdeteiről megformálódott hagyományt:

„E szent tudománynak magvát mindenfelé nagy haszonnal hintetetik vala. Nevezetesen Kopácsi István és Sztárai Mihály ama régi ősi nagynemzetű urat Nagyságos Perényi vagy Prini Pétert az evangéliomi igazságra s világosságára hozák 1531-dik esztendőben, aki így a jó hitre térvén, ezután reformáló tanítóknak mind ékességükre, mind oltalmukra nagyra lőn, és akinek példáját azután sok nemesi rendek bevénén, követték. Az időtájban vette be a reformáta vallást Bodrog Újhely városa is nagy lelki örömeivel, melyben az

⁴⁶ IRATOSI T. János: *Az ember eletének bodogul valo igazgatásának modgyáról*. Lőcse, 1637. RMNy 1683.

Isten igéjének hűséges hirdetői
Kopácsi István, Sztárai Mihály
és Siklósi Mihály Prinyi Péter
hivatalos prédikátorai, és ismét
Szilvási Mihály, Batizi András és
Dévai Máttyás munkálkodának.⁴⁷

Íme egy újabb évszámot kapunk, és eddig nem említett személyek jelennek meg, s tapasztaljuk szintén, hogy Perényi Péter makacsul tartja magát továbbra is. A dolog természetéből adódóan a reformációval kapcsolatos hagyomány eléggé hamar kialakult, és módosult, bővült is az idők folyamán. A hagyomány egyáltalán nem ragaszkodik a történeti hűséghez, mivel számára az érzelmi tartalom a fontos, nagy idők nagy emlékeit őrzi. Ennek példájára elég idéznünk a Sátoraljaújhellyel kapcsolatos 1782-ben kelt feljegyzést:

„Minekutána 1515-ben [sic!] boldog emlékezetű Luther Márton által a külső országokon előmenetelt vett magának a Reformatio, azután ide is elérkezett, és a Hegyallyai városok között ez a város legelsőben vette bé az Evangyeliom szerint való tiszta keresztyénség tudományának formáját Ao 1522,

⁴⁷ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Romlott fal felépítése*. (1684) Közli: Thury Etele: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár (MPEA)*, 1906. 143. A kezdetekre mások is kitérnek: Geleji Katona István: *Praeconium Evangelicum*, Gyulafehérvár, 1638., Pósházi János: *Igazság istápjá*, Sárospatak, 1669., Szatmárnémeti Mihály: *A négy evangelisták szerint való Dominica*, Kolozsvár, 1675. Említik Perényi Pétert, többször más-más évszámot, olykor egymást idézik.

tisztelendő Siklósi Mihálynak
útmutatása szerint.⁴⁸

S nincs is ebben semmi rosszindulatú hamisítás, csupán tévedés az adatok pontosságát illetően: egyébként, amit mondani óhajt, az igaz. Mindezt csak azért számláltuk elő, hogy jelezzük, miszerint a hagyományt nem tesszük félre, hanem igyekszünk százados burkaiból kihámozni mindazt, ami igaz lehet a források alapján.

A reformáció első nemzedékében nem találkozhatunk tömegekkel. Városi, mezővárosi és falusi közösségek, gyülekezetek nem egyik napról a másikra változtatták

Perényi Péter egykorú portréja.

⁴⁸ *A Zempléni Református Egyházmegye összeírása 1782*. Szerk. DIENES Dénes Sárospatak, 2003. 56.

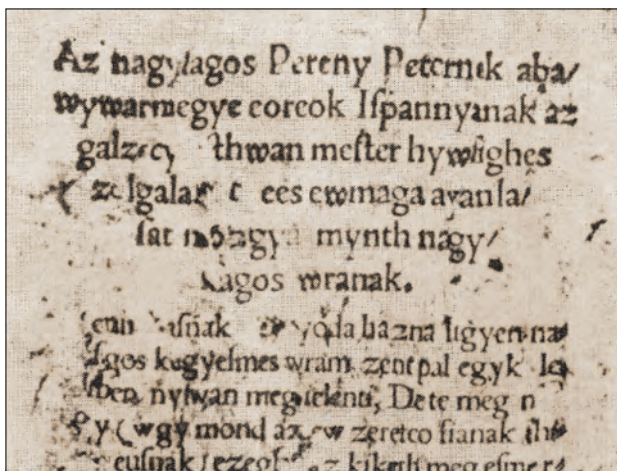
meg belső lelki meggyőződésüket, különösen pedig sok évszázados külső szokásaikat. A kezdeteknél mozaikokból állt össze a hazai reformáció s benne a zempléni hitújítás képe.

A reformációs történeti hagyomány ezt a kezdetet makacsul hozzákapcsolja Perényi Péter zászlósúr személyéhez. Perényi Péter (1502–1548) koronaőr, erdélyi vajda,⁴⁹ Perényi Imre nádor fia, Ferenc püspök testvére. 1519-ben temesi ispán és temesvári főkapitány, ugyanebben az évben koronaőr. Jelen volt 1526-ban a mohácsi csatában. Előbb Szapolyai János király híve. 1526-ban erdélyi vajda és Abaúj vármegye főispánja. 1527 végén I. Ferdinándhoz pártolt, s a koronát is kiszolgáltatta neki. Jutalmul Sárospatakot és az egri püspökség javainak haszonélvezetét kapta. A következő évben I. János emberei fogságba ejtették, a király pedig kiszolgáltatta a szultánnak, aki viszont szabadon bocsátotta. Bizonyára ennek következtében 1529-ben ismét János király pártján állt, ő kérte meg ura számára és kísérte Magyarországra Izabella királynét. 1532-ben a Magyarországra haddal érkező Szulejmán szultán a táborába érkező Perényi kíséretének egy részét levágatta, őt magát elfogatta. Most ő szolgáltatta ki Szapolyai Jánosnak, aki megkegyelmezett, viszont túszként a szultán magával vitte a főúr Ferenc fiát. 1540-ben újra pártállást

változtatott, megegyezett I. Ferdinánddal és hűséget esküdött neki. 1542-ben gyanúba került, hogy a török fennhatóságának elismerésével maga számára akarja a trónt megszerezni, ezért Ferdinánd elfogatta, és holtáig fogságban tartotta.

Amikor Perényi Péter fiát, Gábort Szikszai Fabricius Balázs 1567-ben temette, prédikációjában kitért az apára is: „Testamentomot téve Gábor fia lelkére kötötte, hogy a Magyarországon akkoriban imittamott már szerencsésen elhintett tisztább tanítás támogatásának tisztét állhatatosan viselje birtokán, és példát mutatva magasiessen az evangélium tanítóinak megvédésére összes ellenfelük zaklatásával szemben.”⁵⁰ A halálára készülő Perényi Péter minden bizonnyal nem kért többet fiától, mint amit maga is tett.

Az egyik korai adat, amely a nagyurat a reformáció pártfogójaként tünteti fel, 1536-ból való. Ekkor jelent meg Krakóban Gálszécsi István énekeskönyve: *Kegyés*

Gálszécsi István *Kegyés* énekekrül és keresztyén hitrül rövid könyvecske című, 1536-ban megjelent énekeskönyvének töredéke.

⁴⁹ SZTÁRAI Mihály: *História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. Perényi Péter élete és halála*. Bevezető tanulmány és a szövegek válogatása TÉGLÁSY Imre munkája. Budapest, 1985. Magyar ritkaságok. (A továbbiakban Sztárai: *História...*, 1985.)

⁵⁰ SZTÁRAI: *História...*, 1985. 232.

énekekről és keresztyén hitről rövid könyvecske. A címlap hátán szentírási idézet alatt a Perényi-családnak fametszetű címere látható, magát a művet a szerkesztő „Gálszécsi István mester” Perényi Péternek ajánlotta.⁵¹ A címer fölé nyomtatott idézet már önmagában is beszédes: „Aki engem meg valland emberek előtt, én is azt vallani fogom az én szent atyám előtt. Aki pedig engem meg tagadand emberek előtt, én is azt megtagadom az én szent atyám előtt, ki mennyekben vagyom”⁵² (Mt 10, 32-33). A Perényi-címer fölé helyezett szöveg világos utalás a nagyúr „hitvalló”, azaz a reformációt támogató magatartására. Az ajánlás pedig tovább erősíti ezt. Gálszécsi mester személyes hangnemben ír „szerető nagyságos földesurának”, és mint „jám-bor szabadjának hú fia” ajánlja munkáját. Közvetlenebb kapcsolatra utal az a megjegyzése is, hogy könyvecskéjét azt követően írta, amikor Perényi eltávozott abból a környezetből, ahol személyesen is találkozhattak. Az ajánlás rövid értekezés a „sola Scriptura” és a „solus Christus” reformatori tanítás összefüggéseiről úgy, hogy finom oldalvágásokkal utal a kor reformációellenes megnyilvánulásaira. „Tehát aki üdvözülni akar, nem pappá avagy barátá lgyen, hanem szent írást tanulja és hallgassa. És aki tanulandja, nem kiált reánk, kik hirdetünk csak Jézus Krisztusba való hűtnek általa embereket üdvözülni,

⁵¹ Régi Magyarországi Nyomtatványok 18. (A továbbiakban RMNy)

⁵² DIVÉKY Adorján: *Gálszécsi István énekes könyvének újabb töredéke*. (Egy hasonmás melléklettel és két szövegképpel.) Magyar könyvszemle, 1911. 10–13.

mert hallja az szent írásból, hogy csak Jézus Krisztus nekünk adattott lgyen bölcsességül, szentségül, igazságul és váltságul; és nem mond eretneknek lenni münket, kik hirdetünk bűnösöknek ingyen szabadulást ördögtül, büntül és haláltul, kik hirdetjük Krisztust mű szentségünknek, elígtételünknek, engesztelönknek, üdvözítönknek és egyetlen egy közbe járónknak lennie.” A szerző mintegy beszél a megszólított patrónus helyett is, a szöveg olvasása közben lehetetlen nem gondolni arra, hogy Prényi Péter hittani álláspontja tükröződik Gálszécsi szavaiban. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a zászlósúr 1536-ban már bizonyosan a reformáció híve és a reformátorok pártfogója.⁵³

Ugyanakkor a gálszécsi iskolamester a reformáció munkása, reformátor. Gálszécsi István 1524-ben a bécsi, 1527-ben a krakkói egyetemen tanult, ahol megszerzte a borostyánkoszorús (baccalaureus) egyetemi fokozatot 1528-ban.⁵⁴ 1532-ben Wittenbergbe ment, ahol 1534-ben magiszter lett. Egyetemi tanulmányai és fokozatai igen alapos, színvonalas képzettségről tanúskodnak. Minden bizonnyal már itthon, wittenbergi tanulmányai előtt

⁵³ Amikor a „reformáció híve” kifejezést használom, akkor azt nagyon tágran értelmezhetőnek tartom. Hogy Perényi milyen mélységig ment el a protestáns teológia elfogadásában, arra nézve irányadó lehet saját meghatározása: „legyen elég, hogy Krisztust hiszem és hiszek Krisztusban” (lásd alább!). Figyelembe kell venni, hogy még messze a Tridentinum előtt vagyunk, átmeneti korban. A kérdés a Szűcs–Barcza vitában jól tanulmányozható. (Vö. 64. jegyzet). Nem tartom ugyanakkor megkérdőjelezhetőnek egyes reformátorok pártfogásában s ebből következően a reformáció támogatásában tanúsított magatartását.

⁵⁴ EtE I. 536, 542, 546.

megismerte Luther tanítását, tehát 1528 és 1532 között. Hogy hol tartózkodott ezekben az években, az bizonytalan, lehetséges, hogy Kassán vagy Abaújszántón tanított, feltehetően már lutheránus szellemben.⁵⁵ Wittenbergből hazatérve legkésőbb 1535-ben a gálszécsi iskola vezetője lett. Lehetséges, hogy ugyanakkor a helység lelkipásztori tisztét is betöltötte. A Perényi Péterhez írt ajánlásának záradéka – „Ez level költ gálszécsi scholaban...” – elsősorban iskolamesterségének tényét erősíti. 1538-ban újabb műve jelent meg: *A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske*.⁵⁶ Nem lehetetlen, hogy az ezt követő években már Perényi közvetlen környezetében, Sárospatakon előbb udvari káplán, majd a város plébánosa. 1538 októbere és 1541 júliusa között „István presbiter, pataki plébános” járt el a nagyúr különféle ügyeiben, akit Gálszécsivel azonosítani talán nem túlzó fantáziálás.⁵⁷ Ugyanakkor, ha ez megáll, nincs valós alapja annak a vélekedésnek, miszerint 1540 táján Gyulán és környékén hirdette a lutheri tanokat.⁵⁸ Vagy ha mégis, akkor 1541 második felében távozott el Patakról, s nemsokára meg is halt. Amikor Batizi András 1543–44 tájban kiadta kátéját, az előszóban Gálszécsit már

⁵⁵ ZOVÁNYI Jenő Abaújszántóról tud: = *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Budapest, 1977. 210. (A továbbiakban ZOVÁNYI, Lexikon). H. HUBERT Gabriella Kassáról is tudósít. Szintén ő feltételezi, hogy Gálszécsen lelkipásztor is lett volna. Ld. TAMÁS Zsuzsanna (szerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. III. Budapest, Balassi K. 2005. 242.

⁵⁶ RMNy 25.

⁵⁷ Eperjes város levéltárában őrzött dokumentumokra hivatkozva közli DÉTSHY Mihály: *Sárospatak vára*. Sárospatak, 2002. 65.

⁵⁸ ZOVÁNYI, Lexikon. 210.

úgy említi, mint „ki immáron Istenben nyugszik”.⁵⁹ Történt kísérlet arra, hogy a Micbán nemzetség leszármazottjaként a Gálszéchy nemes családból származtasák.⁶⁰ Kérdés, hogy miként értelmezzük saját szavait, hogy tudniillik ő Perényi Péter jámbor szabadjának hű fia. Ha szó szerint vesszük, akkor Perényi adott volna teljes mentességet a Gálszécsi István apjának a jobbágyterhek alól, vagy mint a főúr gazdasági tisztje nyert szabadságot. Ebben az esetben az ősi nemesi származás esleik.

Gálszécsi énekeskönyve és hittani műve egyaránt Luther közvetlen hatását hordozza.⁶¹ Egyes énekei egyenesen Luther énekeinek fordításai. Kátéjának menete pedig csaknem teljesen megegyezik a wittenbergi reformátor *Kis Káté*jával. Viszont határozott különbség, hogy Gálszécsi a gyónást elválasztja a szentségektől. Hittani könyvének zárszavában ismét utal iskolai elfoglaltságára: „ha életemet Isten meghosszabbítandja, és ennyi scholai gondoktól megszabadítand, ezekről nagyobb könyvet írok”.

A korai hagyomány – mint láttuk Gönci Györgynél – együtt emlegette Perényi Pétert és Siklósi Mihályt, nem minden alap nélkül. Siklósi feltehetően már Siklóson Perényi Péter környezetében élt, s ő lehetett az, akinek hatására protestánsá

⁵⁹ THURY Etele: *Batizi Andrásról és a szántói iskoláról*. *Protestáns Szemle* 1915. 684. (A továbbiakban PSZ)

⁶⁰ PÉTER Mihály: *Gálszécsi István és működésének első nyomai*. PSZ 1913. 246–255.

⁶¹ SÓLYOM Jenő: *Luther és Magyarország*. Budapest, 1933. 146–149.

lett.⁶² Ezt a hagyományt olyan értesülés is megerősíti, amely személyes kapcsolatokon alapult.⁶³ Siklósi patrónusával együtt jöhetett Felső-Magyarországra (Terebes, Sátoraljaújhely), mint udvari papja 1530 körül, s minden bizonnyal Újhely reformátorát kell látnunk benne. Ha így van, nem túlzás feltételezni, hogy reformátori munkájának eredményeként iratkozott be Thomas de Ujhely 1534-ben a wittenbergi egyetemre.⁶⁴ Ez a koncepció

⁶² Régi Magyar Költők Tára (RMKT) 16. sz. IV. 282–285.

⁶³ PATHAI P. Sámuel alsódunamelléki református püspök levele Szilágyi Benjámín Istvánhoz, 1647. LAMPE – EMBER: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria*. Ultrajecti, 1728. 664. ZOVÁNYI Jenő szerint a levél „rendkívül becses adatokat tartalmaz, és fejlett történetírói felfogásról tesz tanúságot.” (*Lexikon*, 462).

⁶⁴ Magyar Történelmi Tár, 1859. 217. Szűcs Jenőnek az az álláspontja, hogy wittenbergi tanulmányai után, 1533–34 táján érkezett volna Siklósi Patakra, elsősorban annak a koncepciónak a következménye, mely igazolni óhajtotta azt, miszerint Perényi Péter 1531-ben még nem lehetett protestáns. (Sárospatak reformációjának kezdetei, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* II. Budapest, 1982. 30–31.) Perényi „híres” 1531. évi „loretói zárandoklata” sem mond ellent annak, hogy ekkor már rokonszenvezett Luther tanaival. (BARCZA József: Szempontok és adalékok a protestáns iskolázás kezdeteihez Sárospatakon, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* III. Budapest, 1984. 129–130. Uő: Még egyszer a protestáns iskolázás kezdeteihez Sárospatakon, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* IV-V. 1986. 110.) A reformációnak ebben a korai szakaszában a vallásgyakorlat részletei még nem különültek el egymástól radikálisan. Itt is hangsúlyozni kívánom a reformációnak folyamatban kiteljesedő mivoltát. Szűcs Jenőnek az a másik érve, hogy Perényi nem is tartózkodott itt 1531 elejétől kezdve mintegy három éven át (SZÜCS Jenő: Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* III. Budapest, 1984. 149.) nyilvánvalóan megdőlt Barcza Józsefnek azzal a felvetésével, hogy ha ez igaz, akkor ki az apja Perényi Gábornak, aki Terebesen született 1532. október 19-én (BARCZA József: i. m. 1986. 109). Arra az érve pedig, hogy Perényi 1531 táján azért sem lehetett protes-

elешet, ha ő az a Michael Salei, aki 1529-ben lett diák Luther városában.⁶⁵ Azonban a „Salei” csak erős fantáziával olvasható Siklósinak, még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyetemi anyakönyvekben igen sokszor torzult formában olvashatók a magyarok nevei.⁶⁶ Laskai Csókás Péter a sokkal kézenfekvőbb *Szalai* névalakot örökítette ránk, amikor felsorolta a Wittenbergben tanult hazájabeli diákokat, s erős a gyanúnk, hogy ő járt a helyes úton.⁶⁷ Ennek nyomán végképp el kell vetnünk a Salei – Siklósi megfeleltetés lehetőségét. További életútját sem tudjuk tökéletes pontossággal követni Siklósi

táns, mert 1527-ben Szerémi György által kommandált katolikus káplánt tartott, (SZÜCS Jenő: i. m. 1982. 28.) azt lehet felhozni, hogy ebben az évben még Dévai Mátyás is buzgó katolikus káplán volt Boldogkő várában, két évvel később pedig már „fő-fő lutheránus”, s ez is Szerémitől tudható (EtE I. 356). Perényi siklósi udvarában is történetelt hasonló fordulat. Mindezek után pedig, ha Siklósi tényleg csak 1533–34 fordulóján érkezett ide, akkor valaki más hatására indult Újhelyi Tamás Wittenbergbe, tehát a reformáció a harmincas évek legelején már megjelenhetett a városban, függetlenül Siklósitól is. Közlebbi adatok híján azonban Siklósi itteni korai szerepét kell feltételeznünk.

⁶⁵ *Magyar Történelmi Tár*, 1859. Szűcs Jenő kritika nélkül elfogadja ezt a feltevést (i. m. 1982. 30).

⁶⁶ Az életrajzi bizonytalanságokat ZOVÁNYI is hangsúlyozza. = *Lexikon*, 543. A Szilvási névváltozat tekintetében pedig SZILÁDY Áron nyomán (RMKT, 16... i. h.) inkább valamilyen későbbi félreértést feltételezek, mintsem SZÜCS Jenő alapján azt, hogy a Siklóson még Szilvási-nak neveztek, ami a Hegyalján változott volna a Szilváshoz képest ismertebb helységről Siklósi-ra. (i. m. 1982. 30.) Annál is inkább, mert szoltárparafrázisának versfőiben önmagát Sucljosi-nak nevezi. BARCZA József: i. m. 1986. 108–109.

⁶⁷ LASKAI CSÓKÁS Péter: *De homine...* Wittenberg, 1585. RMK III. 744. A névsort tartalmazó előszó magyarul: *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi református Egyház XVI. századi történetéből*. Studia et Acta Ecclesiastica. III. Szerk. BARTHA Tibor. Budapest, 1973. 1007-1022.

Mihálynak. Feltehetően ő az az „újhelyi pap”, akit Perényi 1540-ben néhány napra tömlöcbe záratott, s aki majd szabadulását követően Bártfára látogatott Leonhardt Stöckelhez.⁶⁸ 1547-ben pedig „Magister Michael concionator de Pathak”, tehát Mihály pataki hitszónok, egy másik itteni polgárral együtt letiltást jelentett be egy bizonyos kassai ház árát illetően. Nem lehetetlen, hogy azonos Siklósi Mihállyal, és már egy-két éve sárospataki prédikátor ebben az időben.⁶⁹ Ez esetben a magiszteri fokozat mindenképpen külhoni egyetemjárást bizonyít, ami nem feltétlenül Wittenberg volt. Közelebbit azonban mindezekről a rendelkezésre álló források alapján nem mondhatunk, életének végső szakasza is homályban marad. Annyi bizonyos, hogy 1554-ben Sárospatakon élt, az 1567. évi urbárium már csak házát említi, amely a templom mellett állt.⁷⁰

Siklósi Mihály reformátori-irodalmi munkásságának ránk maradt darabja az 54. zsolttár (a Vulgata szerint 53.) parafrázisa.⁷¹ A „pogány népek” szorongatásából kér szabadítást az énekszerző. A történelmi összefüggésben a törökökre kellene

gondolnunk, de Siklósi nem nevezi néven a pogányokat. Az ének vezérgondolata kezdettől két szálon fut. A pogány ellenség egyrészt valóban a török, aki Isten ostora a mi bűneinkért (a hazai reformáció történelemszemléletében igen hangsúlyos gondolat), de ha Isten szent Fiában bízunk, ő lesz „az mi hadnagyunk” és „nagy erős bajvívónk”. Másrészt itt vannak azok is „kik ellenségi az te szent igédnek”, akik „te szentegyházadat megkönyékezték”. Ezek persze lehetnek a mohamedán törökök szintén, de énekében a reformátorokat zaklató hatalmasok elleni védelemért is könyörög Siklósi Mihály.

Az újhelyi reformációnak újabb adata az a per, melynek tárgyalására 1540-ben került sor. Egy újhelyi polgárt az egyik ottani pap Cudar Miklós – az összefüggésből adódóan nyilván nem a lutheri eszmék hatása alatt állván – rábeszélte arra, hogy szőlőjét hagyja az ő javadalmas oltárára „a maga és övéi lelkének kiszabadításáért a purgatórium tüzéből”. Örököse viszont „Isten kegyelméből felismerte, hogy lelke üdvösségét egyedül Jézus Krisztusba vetett hitével keresheti”, és a szőlőt megtartotta. Ezért őt Miklós pap beperelte. Perényi, Wégh Ambrus deák pataki várnagy és az említett István plébános javaslatára Dévai Mátyás udvari prédikátort küldte volna Újhelybe a tárgyalásra, aki viszont elfoglalt lévén, előénekesével, László deákkal helyettesítette magát. A tárgyalás során Cudar Miklós több pap előtt nem tudta a Szentírásból bizonyítani, hogy „mindnyájuk lelkét ki tudja menteni a purga-

⁶⁸ SZTÁRAI: *História...*, 1985. 125.

⁶⁹ SZÜCS Jenő: i. m. 1982. 41–42. A neves történész úgy vélte, hogy valahol az ötvárosban, talán éppen Kassán tartózkodott Siklósi a Patakra érkezése előtti években.

⁷⁰ SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558-1598)*. Debrecen, 2004. 34. (Egyház, Nemzet, Művelődés, 1). Kathona Géza helyesen állapítja meg, hogy Siklósi nem azonosítható semmiképp Sztárai Mihállyal, egyéb életrajzi adatai azonban tévesek (*Azonosítható-e Sztárai Mihály Siklósi Mihállyal*. ItK, 1986. 76-77).

⁷¹ RMKT, 16. IV. 45–47.

tóriumból, ahogyan ígérte”.⁷² Függetlenül attól, hogy az örökös újhelyi polgár szívből vagy anyagi érdekből hivatkozott a kegyelemből hit által való üdvösség lutheri tanítására, nagy szolgálatot tett az egyháztörténet írásnak. Először is, a többi pap között lehettek lutheránusok is, nem valószínű, hogy Dévai előénekes volt az egyetlen szakértő az alperes oldalán. Azután Cudar Miklós vesztett, tehát a bíróság is befolyása alatt állhatott már Luther tanításának. Végül pedig nem csak arról értesülünk, hogy teológusok, azaz papok vitáznak a hitújításról, vagy annak szellemében nyilatkoznak meg, esetleg azzal szemben foglalnak állást, hanem mezővárosi polgár(ok) érvényesíti(k) a reformáció tanítását a hétköznapokban, tehát a hitújítás eszméje nem pusztán elméleti tételként jelenik meg.

Perényi fogsága idején, 1547-ben Kálmáncsehi Sánta Márton volt Újhely város plébánosa, akinek protestantizmusához már évek óta nem férhetett kétség, sőt minden bizonnyal ezekben az években már Zwingli reformátori irányának a követője.⁷³ Lehetséges, hogy egy-két évvel korábban érkezett Felső-Magyarországra, s néhány esztendő múltán távozott, mert

⁷² Magyar Országos Levéltár, Szep. kam. lev. Liber minutarum, 1571, vegyes más. 41–43. DÉTSHY Mihály: *Sárospatak vára...* 65–66.

⁷³ ESZE Tamás: *Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhelyen*. ItK, 1970. 566–576. Az itt közölt 5 forrás közül az utolsóról, egy 1574-re keltezett, de tévedésből 1547-re javított levélről bebizonyosodott, hogy nem Kálmáncsehi Márton írta, hanem Gyarmati Bíró Márton, s valóban 1574-ben. (SZABÓ András: *Gyarmati Bíró Márton és fia Sátoraljaújhelyen*. Széphalom 2. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Sátoraljaújhely, 1989. 301–302.)

1551-ben már bizonyosan Debrecenben élt. Ő maga említi 1548-ban egy Péter nevű papot újhelyben, ebből következhet ugyan, hogy már eltávozott innen, de az is, hogy a városnak két papja volt ekkor.

Kálmáncsehi újhelyi éveiről tudósító források betekintést engednek magánéletébe éppúgy, mint hétköznapjainak világába, s egyben a reformáció elterjedésének körülményeire is vetnek némi fényt. Bornemisza Péter úgy tudta, hogy Kálmáncsehi, aki „nagy pap úr volt”, ágyast tartott, akit fiú ruhában járatott, hogy kapcsolatokat titokban tarthassa, végül azonban feleségül vette. Alább majd látni fogjuk, hogy a papi házasság kérdése minduntalan felbukkan a reformáció során, s nem

Kálmáncsehi Sánta Márton *Reggeli éneklések* című művének címlapja

lehetetlen, hogy sokak esetében ez volt az egyik, olykor talán elsődleges ösztönző erő a protestantizmus irányába. Ezt a korban egyáltalán nem ritka esetet Bornemisza információi szerint Kálmáncsehi Batizi Demeternek vallotta meg. A hagyomány tud arról, hogy Batizi András Újhelyben megfordult volna, nem lehetetlen, hogy András és Demeter életrajzi adatai összemossódtak, s nem András, hanem Demeter lehetett Újhelyben az iskola vezetője Kálmáncsehi itt tartózkodása idején. Batizi Demeter 1540. október 22-én iratkozott be az egyetemre Wittenbergben, ott 1544 őszén lett magiszter, ezután jöhetett haza.⁷⁴

A házassági ügyhöz viszonyítva nem kevésbé kalandos az a történet, mely szerint Kálmáncsehi Újhelyben pénzhamisítási históriába keveredett. Legalább is a Nagyszebenből való Miklós ötvös mester azt vallotta 1552-ben, hogy Patakon lakván megismerkedett az újhelyi prédikátorral, akinek beszélt mesterségéről, s az elárulta. Ennek következtében Füzérbe hurcolták erőszakkal és hamis pénz verésére kényszerítették. A történethez persze hozzátartozik, hogy Miklós ötvös megelőzőleg hosszú éveken keresztül gyakorolta a tiltott mesterséget a Homonnayaknál, tevékenysége bizonyos körökben ismert volt, s főbenjáró bűnének nyomozása során tett vallomásában igyekezett a felelősséget magáról elhárítani.⁷⁵ Az azon-

⁷⁴ *Magyar Történelmi Tár*, 1859. 218. RITÓOKNÉ Szalay Ágnes: A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században = *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből...* 236.

⁷⁵ Werner György sárosi várnagy, aki a kihallgatást vezette, meg is kérdőjelezte szavahihetőségét.

ban bizonyos, hogy a reformátorok életét sem kerülték el a kísértések, és az emberi kapcsolatok során maguk is kerülhettek ellentmondásos helyzetekbe. Erről beszél az a forrás is, amelyből kiderül, hogy Kálmáncsehi Újhelyben kereskedett borral, cobolyprémmel, amiből számos konfliktusa származott. Feltehetően nem ő volt az egyetlen a prédikátorok között, ezért aztán a későbbi kánonok határozottan tilalmazták ezt a tevékenységet, ahogy például a gönci zsinatban meghatározták 1566-ban: „A lelkészeknek Pállal megtiltjuk minden cégyeres bűnökkel együtt a részegséget, rút haszonkeresést, azaz kalmárkodást, egyszerűs mind a világi foglalkozásokba való elmerülést.”⁷⁶

Figyelemre méltó az is, hogy noha hivatásából következően adómentességet s a jobbágyszolgáltatások alól szabadságot élvezett, összeköttetéseit felhasználva nemességet vásárolt magának a Perényi család közvetítésével. Ez nagyobb függetlenséget biztosított számára, utódai pedig nem eshettek vissza semmiképp a jobbági sors keretei közé, ahonnan ő a tanulás és hivatása révén már kiemelkedett.

Kálmáncsehi újhelyi prédikátorságáról Gyalui Torda Zsigmond is megemlékezett. *Orestes*-fordítását és annak ajánlását Gyalui a kinyomtatás érdekében, egy 1547. április 15-én, Padovában kelt levél kíséretében elküldte Lipcsébe. A levélben megírta, hogy az ajánlás azért szól Kálmáncsehi Mártonnak, mert ő Gyalui

Századok, 1893. 758–759.

⁷⁶ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1881. 444.

ifjúkorában annak tanítómestere volt.⁷⁷ A köszöntés a korban szokásos humanista fordulattal nevezi meg a zempléni mezővárost: „Gyalui Zsigmond a nagy hírű és nagy tudományú férfiúnak, Kálmáncsehi Mártonnak, a pannóniaiak [magyarok] Kárpátoknál lévő újhelyi egyháza lelkipásztorának üdvözlését küldi.”⁷⁸

Apró, de nem elhanyagolható adat, hogy 1557-ben, Wittenbergben ismét megjelenik egy diák a zempléni mezővárosból: Újhelyi Mátyás.⁷⁹

Gálszécs és Újhely mellett nyilvánvalóan felvetődik Sárospatak helye és szerepe a fentebb vázolt folyamatban. Perényi Péter 1534 és 1542 között folytatta le nagy építkezéseit Patakon.⁸⁰ A Bodrog-part felőli városkapu (Vízi-kapu) íve fölé 1541. április 17-i keltezéssel helyeztette el evangélikus hitének bizonyosságaként a Jelenések 1,3 alapján szerkesztett mondatot: „Felix Civitas in qua verbum Dei praedicatur et observatur illud.” Az építkezés egyik következménye volt, hogy Perényi ide helyezte át udvartartását. Ez pedig azt jelentette, hogy Patakon egészen biztosan megjelentek a lutheránus prédikátorok. 1537-től folyamatosan adatok igazolják, hogy nagyfontosságú ügyeknél jelentek vagy egyenesen ők jártak el a főúr nevében.⁸¹ Az „ő lutheránus prédikátora”

általános megnevezés mellett neveket is ismerünk: a már emlegetett István presbiter, Patak plébánosa 1538-1541; Dévai Mátyás 1539-40; Dobai András a „Bodrog partján” keltezi énekét 1540-ben; 1541 novemberében „Imre presbiter, kegyelmes urunk káplánja” fordul elő egy Patakról írt levélben. Ő talán azonos azzal az Újhelyi Imrével, aki 1533-ban iratkozott be a krakkói egyetemre.⁸²

Úgy tűnhet azonban, hogy ami a városban történt, nem volt különösebb hatással a város vallásos életére. Ezt látszik igazolni az 1537-ben lezajlott nevezetes esemény. Ez év decemberének végén Sárospatakon folytak a két király közötti béketárgyalások Johannes Wese lundi, Frangepán Ferenc kalocsai érsek, Fráter György váradi, és Brodarics István váci püspök és mások részvételével.⁸³ A főpapok misén vettek részt a templomban, amit Tamás pataki plébános, a szepesi káptalan éneklőkánokja celebrált. Ezek szerint ekkor még sértetlen volt a városban „a régi egyház állása”.⁸⁴ Egyrészt elképzelhető, hogy ekkor a város népe még valóban nem a lutheri eszmék hatása alatt élt többségében, másrészt viszont a liturgiai körülményekből nem szabad messzemenő következtetéseket levonni. A reformációnak ebben a szakaszában, a harmincas években elsősorban még az egyház belső, tartalmi megújítása iránt tápláltak reménységet a reformáció mun-

⁷⁷ BAUCH Gusztáv: *Adalékok a reformatio történetéhez*. Történelmi Társ., 1885. 528–529.

⁷⁸ *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény* I. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, 1998. (Ritoókné Szalay Ágnes fordítása)

⁷⁹ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve*. Iskolatörténeti adattár II. Pápa, 1908. 17.

⁸⁰ DÉTSHY Mihály: *Sárospatak vára...* 41–71.

⁸¹ *Uo.*, 65.

⁸² EtE IV. 583.

⁸³ EtE III. 205–208.

⁸⁴ SZÜCS Jenő: i. m. 1982. 29. Az esemény részletes ismertetése: DÉTSHY Mihály: *Sárospatak vára...* 64–65.

kásai, hiszen a külső dolgokhoz való ragaszkodást maga Luther is szorgalmazta.⁸⁵ Így azután az istentiszteleti rendtartásban a lutheránusok még hosszú évtizedeken át megtartották a középkori elemeket.⁸⁶

Ezen a ponton ki kell térnünk Tamás plébános személyére. Azokat a forrásokat, amelyek megemlítik őt, eddig úgy magyarázták, mint hithű katolikusságának a bizonyítékait. A következtetés pedig egyenes volt abba az irányba, hogy Patak nem csak 1537-ben volt még érintetlen a reformációtól, hanem Tamás plébánossal a katolicizmus 1543-ig kitartott a városban, de legalább is vele távozott az utolsó katolikus plébános Patakról.⁸⁷ Ugyanis Horváth János szepesi préposttal kapcsolatosan fennmaradt egy feljegyzés, miszerint el akarta adni Olaszliszkát Serédi Gáspárnak, de Tamás pataki plébános figyelmeztette a káptalanra, amely az üzletet megakadályozta.⁸⁸ Szombathi János pataki tanár 1536 tájára datálta a közelebről nem meghatározott történetet.⁸⁹ Vele szemben Zoványi Jenő megállapította, hogy a keltezetlen szöveg az 1543. évi események sorában szerepel. Ám nem vette figyelembe, hogy lépcsőzetes, nem egy időben lefolyt törté-

nésekről tudósít ez a forrás, s 1543-ra az eseménysornak *nem* a Tamás plébánost említő részlete esik. A folytatásban az olvasható, hogy „ismét azután, néhány évvel később” (item deinde post aliquot annos) a prépost, „mivel Serédi Gáspár elfoglalta Liszkát”, elküldte az olvasó kanonokot Martinuzzi György váradi püspökhöz, és neki is felajánlotta megvételre a települést. A kérdésfelvetést tehát ki kell egészíteni azzal, hogy mikor is történhetett Serédi akciója. Ezzel kapcsolatban pedig egy, az uralkodóhoz írt, 1543. október 25-én kelt levél arról értesít, hogy a szepesi káptalan tulajdonát képező Liszkát Báthory András és Serédi Gáspár hatalmában tartja.⁹⁰ Majd 1544. december 15-én szintén Werner György királyi tanácsos, sárosi prefektus írja Ferdinánd királynak, mint az előbbi levelet is, hogy Liszkát öfelsége nevében visszafoglalta.⁹¹ Horváth János prépost ugyanebben az évben (1544) lemondott. Ennélfogva Liszka áruba bocsátását célzó utolsó akciója eshetett 1543-ra, amely „*néhány évvel később*” történt azon eseménynél, amelynek Tamás plébános az egyik szereplője. Ennek alapján már nem lehet azt állítani, hogy Tamás 1543-ban hagyta volna el Patakot. Ez minden bizonnyal korábban következett be.⁹²

⁸⁵ BARCZA József: i. m. 1984. 130. Uő: i. m. 1986. 113.

⁸⁶ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest, 1977. (Humanizmus és Reformáció, 6), 173. 219, 223.

⁸⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Sárospatak reformációja*. (Első megjelenése: Századok, 1908.) Kisebbségi dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. 52. Uő. *Adatok a magyar protestantizmus múltjából – Tamás sárospataki plébános*. PSz, 1916. 36–39. Szűcs Jenő: i. m. 1982. 41.

⁸⁸ WAGNER, Carolus: *Analecta Scepusii*. Vienna, 1774. II. 244.

⁸⁹ Sárospataki Füzetek 1864. 129.

⁹⁰ EtE IV. 304.

⁹¹ EtE IV. 396–397; Horváth János lemondása *uo.*, 396–398.

⁹² Ezért azután Patak szempontjából közömbös, hogy Tamás pappal mi történt 1544-ben Nagyszőlősen. EtE IV. 526. EtE V. 535. Az pedig, hogy hithű katolikussága miatt érte volna zaklatás Nagyszőlősen, ezekből a forrásokból egyáltalán nem igazolható. Ebben a megállapításban az

Itt újra felhívjuk a figyelmet István presbiter pataki plébánosra, akit 1538 októberé és 1541 júliusa között említenek így a források. Függetlenül attól, hogy azonosítható-e Gálszécsi Istvánnal, bizonyos, hogy lutheránus, tisztségének megnevezése pedig ezekben az években nem udvari papságra utal. Már csak azért sem gondolhatunk rá ebben a minőségben, mert 1539–1541 között mások töltötték be ezt a tiszteletet, azaz benne a városnak már a reformáció érdekében működő plébánosát kell látnunk.

A Sárospatakról 1546-ban eltávozó ferencesek helyzete kellő tisztázódást nyert.⁹³ 1533-ban egy keménykezű, sőt kegyetlennek ismert előjárót, Csáti Demetert nevezték ki gvárdiánnak, a következő években pedig szabályozták a „lutheri tévelygésektől és tanoktól” megfertőzött szerzetesek megbüntetésének módját. 1537-ben pedig Atyai Péter személyében rendi prédikátor és lector érkezett ide, akinek elsőrendű funkciója a „lutheri tévelygés” elleni küzdelem volt. Ezek az intézkedések mindenképpen a Patakon és környékén bontakozó reformációt feltételezik. Az áttérés pedig adataink fényében nem a ferencesek távozása előtt „egy-két évvel”⁹⁴ ment végbe, hanem évekkel Perényi fogsága előtt, 1538 táján, István presbiter és plébános megjelenésével. Az a helyzet, amely végül a franciskánusok távozásához vezetett, hosszabb idő alatt érlelődött meg.

egyébként kitűnő Zoványi Jenő erős prekonceptiója hatott.

⁹³ Szűcs Jenő: i. m. 1982. 35–36, 40–41.

⁹⁴ *Uo.*, 41.

Megkezdődhetett ugyanekkor a protestáns szellemű iskolázás is, talán tényleg csak „szerény keretek közt a káté és énekek tanítása”.⁹⁵ Ha pedig István plébános Gálszécsivel azonosítható, még többről is lehetett szó. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy ne fordított volna gondot az egykori gálszécsi iskolamester az ifjúság nevelésére. De itt is mondhatunk ennél valamivel többet a korábbi kutatáshoz képest. Philipp Melanchthon a fogságban lévő Perényi Péternek 1545-ben levelet írt,⁹⁶ melyben Gyalui Torda Zsigmondot ajánlotta a főúr figyelmébe, s aminek egyik fordulatát a jövőben létesítendő iskolákra vonatkoztatta Zoványi Jenő: „gondoskodni kell már, nehogy hiányozzanak a szemináriumok”.⁹⁷ Csakhogy a wittenbergi humanista tanár a 126. zsoltár összefüggésében – ahol arról olvashatunk, hogy a sírva vetett magvak hoznak bőseges termést – értekezett Magyarország majdani újjáépüléséről. Ezért a kérdéses hely magyarul helyesen így hangzik: „már most gondoskodni kell arról, hogy ez így legyen, nehogy hiányozzanak a magvak”.⁹⁸ Ez pedig a levél teljes összefüggésében úgy értendő, hogy az olyan ifjakat, mint Gyalui Torda Zsigmond támogatni kell, mert ez-

⁹⁵ *Uo.*, 37.

⁹⁶ EtE IV. 416–417.

⁹⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Sárospatak reformációja...* i. m. 58. Zoványi később már úgy értékelte ezt a levelet, hogy Melanchthon egyenesen buzdította Perényit „egy papokat is képző iskola” felállítására, ami már az irat teljes félremagyarázása. ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Budapest, 1922. 226.

⁹⁸ SZTÁRAL: *História...*, 1985. 173–175. (Téglásy Imre fordítása.)

zel az egyház nyer támogatást. Ez a levél tehát a pataki iskola következő évekbeli „felállításának ideje”⁹⁹ tekintetében nem érvényesíthető forrásként. Annál fontosabb ebből a szempontból az a sajnós elpusztult, de tartalmára nézve legalább utalásszerűen ismert, 1542-ben kelt három levél, melyekben Perényi „terveit és reformatikus nézeteit” közölte Melancthonnal. A fogságban lévő nagyúr az ifjúság neveléséről, templomok és iskolák létesítéséről írt.¹⁰⁰ Hogy eljutottak-e ezek a levelek Wittenbergbe – ugyanis Bécsben őrizték őket, s talán a kezdetektől – a dolog lénye-

A Sárospataki Református Kollégium 16. századi épülete

gét tekintve közömbös. Azt mindenesetre megerősíti ez az információ, hogy Perényi aktívabb és elkötelezettebb lehetett a reformáció pártfogásában s az iskolák ügyében, mint ahogy azt korábban feltételezték.¹⁰¹

Távol áll tőlünk, hogy amellet kardoskodjunk, miszerint Perényi Péter 1531-ben alapította az iskolát Patakon. Alapítani egyáltalán nem kellett, hiszen lehetetlen,

¹⁰¹ Elsősorban Zoványi Jenő cinikus megjegyzései hatottak, pl.: „Annak, hogy ő is állhatatosan pártolta volna a reformációt, nincs is semmi egykorú bizonyítéka, de annyi mégis elhíhető, hogy amennyiben nem került anyagi áldozatába, és nem kockáztatta vele valami más fontosabb érdekét, szívesen vette, ha terjedett birtokain a reformáció.” (Sárospatak reformációja... 53).

⁹⁹ ZOVÁNYI Jenő: *Sárospatak reformációja...* 58.

¹⁰⁰ SZTÁRAI: *Historia...*, 1985. 254.

hogy egy olyan jelentős plébánia, mint a pataki,¹⁰² ne rendelkezett volna valamilyen iskolával, még akkor is, ha semmi hírünk róla a források jelen ismerete szerint. Tehát feltételezzük, hogy a valaha oly színvonalas intézmény nem szűnt meg létezni, s ahogy a plébániát lutheri szellemű pap töltötte be, az iskola párhuzamosan reformálódhatott. De még az sem lehetetlen, amit fentebbi és alábbi adataink több helység esetében eléggé alátámasztanak, hogy az iskolában itt is korábban nyert tért a hitújítás szelleme, mint a plébánián. Például Gálszécs, Újhely, Olaszliszka Zemplénben; Abaújszántó, Szikszó Abaújban; Miskolc Borsodban. Akármint is volt, a pataki iskola legkésőbb 1538-tól már működhetett a reformáció jegyében.

Perényi Péter 1540-ben újabb politikai pálfordulásra készült, melynek során feltételül szabta, hogy vallásában ne háborgassák, ebben a tekintetben „legyen elég, hogy Krisztust hiszem és hiszek Krisztusban” – ahogy Thurzó Eleknek írta.¹⁰³ Ennek folyamán nézeteltérésbe keveredett Dévai Mátyás udvari papjával és Siklósi Mihály újhelyi lelkésszel. Maguk az érintettek erről úgy számoltak be, mint hittani problémáról. „A vita lényege – ér-

tesült Leonhardt Stöckel Bártfán Dévaitól –, hogy a körülhordozott vagy elzárt kenyér nem szentség. Perényi szentségnek tartja, a szentségre vonatkozó feltételeket nem fogadja el.”¹⁰⁴ Az ügy következményeként 1540 nyarán Siklósi elhagyta Újhelyt, Dévai Patakot. Vajon az lehetett-e a konfliktus mögött, hogy Dévai – s eszerint Siklósi is – már túllépve Luther alapvető tanítását kezdett a közvetítő irányzat felé hajlani,¹⁰⁵ vagy pedig ez a magyarázat a pálfordulással kapcsolatos nézeteltérés elfedésére szolgált, s valójában az esküszegésre készülő főúr szándékát nehezményezték prédikátorai,¹⁰⁶ netán egyenesen azt, hogy Ferdinándhoz pártol,¹⁰⁷ esetleg Perényi a római katolikus Krisztus teste misztériummal nem volt hajlandó szakítani?¹⁰⁸ Ezek a kérdések egyéb információk hiányában nem válaszolhatók meg maradéktalanul. Mindenesetre Stöckel levele utal arra, hogy az üggyel kapcsolatban mindenféle „hamis híresztelések” keringtek. Melanchthon pedig arról ír 1541. december 28-án kelt levelében, megemlítve Dévait is a „hazájukból a kegyetlenség által kiűzöttek sorában”, hogy „azelőtt is veszedelemben forgott övéi között kegyes prédikációi miatt.”¹⁰⁹ Ha ez a

¹⁰² EtE IV. 411. Egyébként a Perényi Péter-féle alapítás nagy ellenzője, Zoványi Jenő sem tudott szabadulni a fogalomtól, csak ő Perényi Gáborral alapított iskolát (*A magyarországi protestantizmus története 1895-ig*. I. kötet. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. 36). Esze Tamás már az ő felvetését visszhangozta tényként: „1548 fontos évszám a hazai reformáció történetében... ebben az évben alapítja Perényi Gábor a sárospataki trivialis iskolát” (*Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhe-lyen*. ItK, 1970. 576). Sapienti sat!

¹⁰³ Szűcs Jenő: i. m. 1982. 32. EtE III. 457, 465, 470, 478.

¹⁰⁴ Sztárai: *História...*, 1985. 125.

¹⁰⁵ Révész Imre: *Dévay Bíró Mátyás tanításai*. Kolozsvár, 1915. 164–176.

¹⁰⁶ BARCZA József: i. m. 1986. 114–115.

¹⁰⁷ Megtörténhetett, hogy a Perényit körülvevő lutheránus prédikátorok János-pártiak voltak. HORVÁTH János meggyőzően érvelt Farkas András ilyen irányú állásfoglalása mellett (*A reformáció jegyében*. Budapest, 1953. 36–38).

¹⁰⁸ Szűcs Jenő: i. m. 1982. 37.

¹⁰⁹ EtE III. 563.

pataki viszályra utal, akkor több lehetett itt dogmatikai nézetkülönbségnél, bár a wittenbergi tanár inkább a korábbi bebörtönzötetésekre célozhatott. Maga Dévai 1542. március 8-án kelt s Révay Ferenchez írt levelében keserűen panaszolja fel elüldöztetését, de Patakra még csak nem is utal, hanem az egri püspököt „az ő Ferdinándjával, szerzeteseivel és papjaival” kárhóztatja, akik nem engedték „helyén maradni”, tehát a szikszói konfliktust említi az országból való távozása közvetlen okaként.¹¹⁰

Perényi politikai álláspontjának megváltoztatásával összefüggésbe helyezve Dévai és Siklósi esetét, Szűcs Jenő úgy vélte, hogy „nemcsak Patakon, hanem általában a Perényi-birtokokon egy időre elapasztotta a reformáció kezdeti kibontakozását” a „politikai opportunizmus”.¹¹¹ Igaz ugyan, hogy 1541 tavaszán Dobai András is elhagyta Perényi udvarát, de a fentebb említett Imre presbiter nyilván az ő örökébe lépett. Az „apadást” Perényi Ferdinándhoz való pártolásának a következményei okozhatták inkább, s nem maga a főúr közvetlenül. Bár János király halála után tette meg a döntő lépést, így nem bizonyult esküszegőnek, a János-pártiak azonnal megtámadták birtokait – Fráter György csapatai és a kassaiak. Majd 1542 őszén Ferdinánd emberei letartóztatták, s ennek következtében alakult ki szinte háborús helyzet birtokain. Erről az időszakról írta Szkhárosi Horvát András a fő-

nemességet keményen ostromozó versében, hogy „az urak valának nagy kegyetlenségben, és szegény község nagy szertelenségben.”¹¹² Pataki várnagyai végig hűségesek maradtak Perényihez, rendszeresen és erőszakosan behajtották az egri püspökség tizedeit, Dobó István királyi csapatait is megverve Liszkánál 1546-ban.¹¹³ A várnagyok hatalmaskodásainak is lehetett következménye, hogy a ferencesek végleg elhagyták Patakot. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy Szikszai Fabricius Balázs ezekre a zavaros időkre gondolt, amikor Perényi Gábor temetési beszédében úgy fogalmazott, hogy Patakon az iskolaügyet „mintegy hajótörésből” Perényi Gábor vezette ki. S számunkra most a „hajótörés” kifejezés a lényeges, mert arra utalhat, hogy a harmincas évekbe visszanyúló reformáció átmeneti zavar után a negyvenes évek közepén ismét erőteljesebben bontakozott ki Patakon,¹¹⁴ s nyilvánvalóan a Perényi-birtokokon is.

Nincs tudomásunk arról, hogy Dévai pataki tartózkodása idején irodalmi tevékenységet folytatott volna, tudvalevőleg több munkája elveszett. Dobai Andrásnak viszont fennmaradt egy éneke, melyet „az nemes föl-földön, Patak városában az Bodrog mentében” írt 1540-ben.¹¹⁵ Műve versbe szedett igehirdetés az utolsó ítéletről, főként a Máté evangéliuma 25,31-re tekintettel. A versfőkébe a saját neve mellett a Vass Mihálynak, Perényi siklósi várna-

¹¹⁰ EtE IV. 14-15.

¹¹¹ Szűcs Jenő: i. m. 1982. 38.

¹¹² RMKT, 16. II. 177.

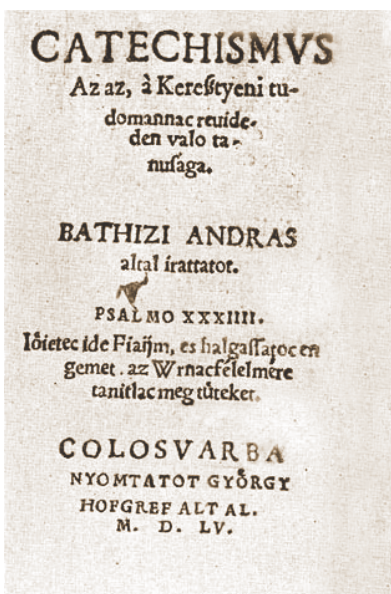
¹¹³ DETHY Mihály: *Sárospatak vára...* 67–71.

¹¹⁴ Szűcs Jenő: i. m. 1982. 45–46.

¹¹⁵ RMKT, 16. II. 143-150.

gyának szóló ajánlását is beleszötte. Dobai, miután Patakot elhagyta, Bártfán Révay Ferenc fiainak a nevelője lett, ahol 1544 nyarán, a tanács kérésére s a „hallgatók nagy helyeslése mellett” magyarul kezdett prédikálni.¹¹⁶

Perényi Péter fogsága idején, majd halála után a hatalmas birtokok igazgatásában feleségének, Ormosdi Székely Klárának volt nyilvánvalóan döntő szerepe és befolyása, miután Gábor fia még kiskorú volt. Feltételezhető, hogy helyzetéből adódóan tudtával és támogatásával hívták meg Kopácsi Istvánt Patakra, aki Nagybányáról érkezett, s töltötte be itt ugyanazokat a tisztségeket, mint ott – lelkész és tanár egy személyben – Szikszai Fabricius Balázs szerint.¹¹⁷

Batizi András katekizmusa, Kolozsvár, 1555.

¹¹⁶ FRANKL (Fraknói) Vilmos: *Réwai Ferenc fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555*. Pest, 1873. EtÉ IV. 362.

¹¹⁷ SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma...* 34.

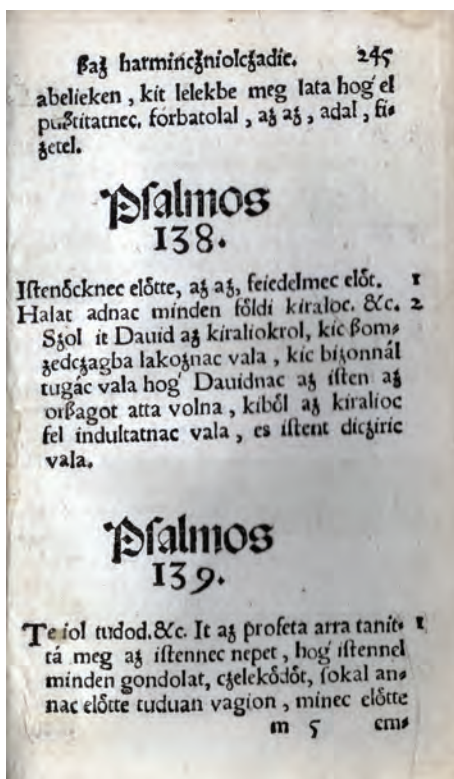
Fentebb már volt szó arról, hogy 1547-ben Mihály magister, concionator élt és működött Sárospatakon. Lehetséges, hogy Kopácsi megérkezésekor már két prédikátor gondozta a pataki (és a szomszédos aratói, petrahói) eklézsiát, s ha így van, akkor (Siklósi) Mihály tiszttársaként dolgozott. Kálmáncsehi Márton ugyanakkor 1548-ban kelt levelében megemlíti egy „pataki mestert”.¹¹⁸ Ha ez a megjelölés az iskola vezetőjét jelenti, akkor az Mihály magister (Siklósi Mihály?) nem igen lehet. Nehezen hihető ugyanis, hogy Kálmáncsehi, aki nevén nevezi az újhelyi papot, név szerint említi pataki polgárokat, magisteri fokozattal rendelkező, nyilván ismert és tekintélyes tiszttársát pedig csak „pataki mester”-nek titulálná. S ha valóban az iskolamesterről van szó levelében, akkor az intézménynek volt vezetője, így Kopácsi amolyan felügyelő lelkész lehetett, s a tényleges tanításba nem igen folyhatott bele.

A fentebb emlegetett hagyomány a pataki reformáció és a protestáns iskolázás kezdeteit Kopácsi Istvánhoz köti. Feltevésünk szerint alakját a tradíció összeolvasztotta István presbiter (Gálszécsi István?) személyével, akiben Sárospatak (egyik) reformátorát azonosíthatjuk.

Említsük meg azt is, hogy pataki illetőségű diák is eljutott a wittenbergi egyetemre 1560-ban, Daru János személyében.¹¹⁹

¹¹⁸ *Adalékok Zemplén-vármegye Történetéhez*. [tovább: AZT] Szerk. DONGÓ GYÁRFÁS Géza. 1910. 208; ItK, 1970. 572.

¹¹⁹ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 17.

Bencédi Székely István 1548-ban Krakkóban kiadott zsolnárfordításai

Olaszliszka egyházi birtok volt, a szépei prépost és káptalan tulajdona. Ennek ellenére 1544-ben tanító volt itt Bencédi Székely István reformátor. Lehet, hogy itteni megjelenése összefüggésben van azzal, hogy Serédy Gáspár Liszkát egy időre elfoglalta. A káptalan egyébként sem volt könnyű helyzetben ezekben az években. Horváth János prépost 1542-ben kiadott ugyan egy fenyegető iratot a lutheránusok ellen,¹²⁰ eközben azonban állandó harcot vívott saját káptalanával – s mint fentebb láttuk – le is mondott tisztségéről 1544-ben. Nemigen volt abban

¹²⁰ Et II. 397–399.

a helyzetben, hogy tényleges ellenlépéseket tegyen a lutheránusokkal szemben. Bencédi mindenesetre korábban Perényi Péter köréhez tartozhatott valamiképp, mert 1538-ban neki ajánlotta Krakkóban megjelent himnusz-fordításait, ekkor még mint szikszói iskolamester.¹²¹ Liszkai tanítóskodása idején újra kiadta szintén Szikszón szerkesztett (Krakkó, 1538) katekizmusát ábécével bővítve, amit most egy Szepesben és Borsodban birtokos nemesnek, Réghy Kelemennek dedikált.¹²² Liszkán valószínűleg nem tört meg a reformáció folyamata Bencédi távozása után sem (1548-ban már Szikszón prédikátor), mert Wittenbergben Csanádi Imrét ide szentelték fel lelkésznek 1551-ben, Liszkai Lőrinc pedig 1560-ban beiratkozott a wittenbergi egyetemre.¹²³

A reformáció a Hegyalja déli pólusán, a tiszai átkelő következtében jó adottságokkal rendelkező Tokajban is bontakozni kezdett már a 16. század első felében. A birtokos ekkor Serédy Gáspár, aki itáliai egyetemeken szerezte műveltségét.¹²⁴ Itthon előbb váci kanonok, Mária királyné titkára, majd felső-magyarországi főkapitány. 1528-ban Sárospatakot elfoglalta a János-pártiaktól, s a plébánia jövedelmét elnyerte jutalmul, de innen hamar kiszo-

¹²¹ RMNy 26.

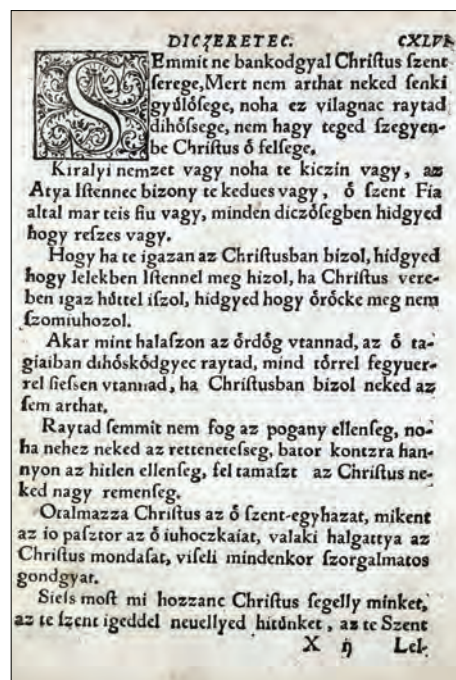
¹²² RMNy 58. Az első kiadás a szikszói gyermekeknek ajánlva. RMNy 27.

¹²³ SZÖNYI Etelka: *Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője*. ItK, 1983. 503. THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* i. m. 17.

¹²⁴ SZABÓ András: *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból: Alaghy János = FABINY Tibor (szerk.): Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Budapest, 1984. 210–211.

rították Szapolyai hívei.¹²⁵ Ferdinánd királyhoz haláláig (1550) hű maradt. V. Károly császárnak 1540-ben azt jelentették, hogy Magyarországon a hitújítás legfőbb terjesztői Nádasdy Tamás és Serédy Gáspár.¹²⁶ A történetírás többnyire kegyetlen harácsolóként említi Serédyt, a reformációt támogató pozitív szerepéről alig esik szó. Igaz, nem kis árnyékot vet személyére a pálos szerzetesrenddel szembeni erőszakos magatartása, amiben persze nem volt egyedül osztályos társai között. Tokajban 1536-ban (más forrás szerint 1537-ben) kiraboltatta és leromboltatta a Szent Anna pálos kolostort. Ugyanezt tette Sajóládon és Regécen. A pálosokkal szembeni erőszakos fellépése azonban már 1526-ban elkezdődött Diósgyőrött. Ez a viszonylag korai eset, valamint, hogy élete végén egyezséget kötött a renddel s 1549-ben a regéci és tokaji birtokaikat is visszaadta, arra enged következtetni, hogy indítékai nem elsősorban vallási gyökerűek voltak, hanem hatalmi kérdés húzódott meg mögöttük.¹²⁷ Így érthető az is, hogy 1543-ban tiltakozott a leleszi prépostság erősítése ellen. Az egyházi birtokok kisajátítása, a szekularizáció már a reformáció térhódítása előtt megindult. Ugyanakkor igaz, hogy Luther társadalmi programjában meghirdette a szekularizációt, s ez a reformációra hajló nemeseknél a lelkiismereti féket erősen oldhatta. A régi egyház hatalmának megnyirbálása természetesen

elősegítette a reformáció terjedését, nem kell azonban feltétlenül közvetlen összefüggésbe hoznunk azzal Serédynek a pálosok iránt tanúsított eljárását. Mindenesetre Tokaj reformációja Serédy Gáspár támogatásával bontakozhatott. Talán nem pusztán jóindulatú közömbösségről lehetett szó, mert a lutheri tanok iránti elkötelezettségét kifejezetten megmutatta azzal, amikor unokaöccsét, Alaghy Jánost Wittenbergbe küldte tanulni.¹²⁸ A főúr pártfogolt más, szintén a Hegyalján működő reformátorokat is: Dévai Bíró Mátyást és Szkhárosi Horváth Andrást.¹²⁹

Szkhárosi Horváth András *Semmit ne bánkódjál, Krisztus szent serege* című éneke Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* című énekeskönyvéből

¹²⁵ DÉTSHY Mihály: *Sárospatak vára...* i. m. 36–38.

¹²⁶ BOTTA István: *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár*. Diakónia, 1979/2. 74.

¹²⁷ EtV. 168–170.

¹²⁸ SZABÓ András: *Egy elfelejtett Luther-követő főúr...* 211.

¹²⁹ BOTTA István: *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár...* 72–79.

Tokajhoz Batizi András személye kapcsolódik, de talán nem ő volt itt az első a reformáló prédikátorok között. Batizi 1541-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, előtte hosszabb ideig és több helyen tanító volt, feltehetően Kassán is, „*Szentegyházbéli dicséret*”-ét ott írta 1530-ban.¹³⁰ 1543 augusztusában indult haza Németországból. Itthon ez év december 8-án Eperjesről keletkezett egyik levelét, ezután kerülhetett a tokaji eklézsia lelképásztori tisztébe.¹³¹ Tokaji megjelenése minden bizonnyal összefügg Serédy Gáspár itteni birtoklásával. A '30-as évek elején Kassán tanítóskodó reformátor már ekkor kapcsolatba kerülhetett vele. Az erdődi zsinaton 1545-ben tokaji lelkészként vett részt, 1546-os keletkezéssel még írt két éneket, azután már nem hallunk róla.¹³² Serédy Gáspár halála nem okozott törést Tokaj reformációjának folyamatában. A kiskorú örökös Serédy János gyámja, Némethi Ferenc oltalma alatt és támogatásával még nagyobb lendületet is vehetett. Az előkelő főúr költői tehetséggel megáldott, művelt ember volt. Három zsoltárparafrázis maradt ránk az ő nevével, ebből kettő a saját munkája.¹³³ Adatok igazolják, hogy több reformátor író mecénása volt.¹³⁴ Székely

¹³⁰ RMKT, 16. II. 54.

¹³¹ THURY Etele: *Batizi Andrásról és a szántói iskoláról*. Protestáns Szemle, 1915. 681-696. ZOVÁNYI, Lexikon. 58.

¹³² EtE IV. 423. RMKT, 16. II. 120, 124, 410-427.

¹³³ CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Dicsérvjétek az Urat*. Budapest, 1971. 158.

¹³⁴ BUCSAY Mihály: Méliusz teológiája kátéja tükrében = Bartha Tibor (szerk.): *A II. Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Bp. 1967. (Studia et Acta Ecclesiastica II. = SAE II.) 314-315.

István neki ajánlotta 1559-ben megjelent világkrónikáját. Melius Juhász Péterrel együtt közbenjárt a Szolnokon török fogságban sínylődő Szegedi Kis István kiszabadítása ügyében. Szegedi Gergely és Melius a *Debrecen-Egervölgyi Hitvallást* 1562-ben, Szegedi a 71. zsoltár verses fordítását, Melius az 1562-ben napvilágot látott kátéját szintén neki ajánlotta. Némethiné Balassi Zsófia Meliust kérte vigasztaló könyvecske írására, amellyel nagybátyját, a sebesült Balassi Jánost óhajtotta bátorítani.¹³⁵ Melius Balassi Jánosnak írt ajánlásában Némethit „jóakaró, bizott urának, dajkájának és atyai oltalmazójának” nevezi.¹³⁶ A káté ajánlásában pedig így szólítja meg: „*Tudom Te Nagyságodról, hogy az Úrnak edénye, akit az Úr megtisztított és naponként a Szentlélek a Krisztus véreinek fürdőjében mosogat és tisztogat*”.¹³⁷ Mindezekből egyértelmű, hogy Némethi a reformáció elkötelezett támogatója volt. A város reformációjának munkálására hívhatta Tokajba a Debrecen elhagyó Szegedi Gergelyt, a *Debrecen-Egervölgyi Hitvallás* társszerzőjét.¹³⁸ Szegedi 1562 végétől 1564 tavaszáig lehetett prédikátor Tokajban, ahonnan Egerbe távozott.

Tállya szintén Serédy-birtok volt, ahol 1542-től Szkhárosi Horvát András prédikált, méghozzá – verseiből ítélve – igen

¹³⁵ BOTTA István: *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*. Budapest, 1978. (Humanizmus és Reformáció, 7), 119-120.

¹³⁶ BUCSAY Mihály: *Méliusz teológiája kátéja tükrében...* 315.

¹³⁷ Uo. 316.

¹³⁸ KATHONA Géza: *Méliusz Péter és életműve* (SAE II), 141.

kemény, szenvedélytől fűtött hangnemben hirdette a hitbéli megújulás szükségességét. Minden bizonnal szerzetes volt azelőtt. Maga írja egyik éneke kolofonjában: „Ez éneket költé egy barátból lött pap / Bánta bolondságát, elrúgta csuklyáját.”¹³⁹ Több jele is van annak, hogy Serédyvel jó kapcsolatot ápolt.¹⁴⁰ Érdekes, hogy miután pártfogója 1550-ben meghalt, róla sem hallunk többé. Versei meglevenítik a 16. századi egyházi és világi élet hétköznapi gondjait, és utalásokat tartalmaznak a reformáció aktuális helyzetére nézve is. Gyakran tűnhetett úgy a kortársak számára, hogy a reformáció nem kellő erővel halad, sok bizonytalankodást tapasztalhattak a reformátorok az emberek döntései során. A tállyai prédikátor 1546-ban kelt éneke így adja vissza ezt a helyzetet: „Szegény magyarok mikor valának nagy visszavonásban / Nem mernek vala tökéletesen hinni az Krisztusban”.¹⁴¹ Tállyán Bökényi Balázs volt a lelkész 1561-ben, és Károlyi Gáspár öccse, Miklós volt az iskolamester 1563-ban.¹⁴²

A Wittenberget felkereső zempléni diákok adatai szintén hírt adnak Luther tanainak terjedéséről az említettekén kívül más helységeken is. 1533-ban Szerencsi Benedek és Zétényi Gáspár tanult Luther városában, 1559-ben Csarnahói Simon,

1561-ben pedig Tarcali Imre.¹⁴³ Solti Bernát tolcsvai prédikátor pedig 1563-ban már a helvét irány híveként utazik Wittenbergbe és Lipcsébe.¹⁴⁴ Feltételezhetően Zemplén más tájain is hasonló folyamatok között jelentkezhetett Luther tanítása. Abarán 1560-ban protestáns lelkész szolgált, hasonlóan Körtvélyesen is. Vásárhelyen 1563-ban vette fel a tizedből juttatott részt lutheránus pap.¹⁴⁵

Felső Zemplénre nézve közvetlen adataink nincsenek, de a 16. század második felében, amikor végleg megszerveződött a zempléni egyházmegye, az ottani egyházközségek is természetesen módon integrálódtak ebbe a testületbe. Lehetetlen nem utalni arra, hogy a reformáció egyik fő pártfogójaként nyilvántartott Drágfy Gáspár özvegye újabb házasságai következtében erre a vidékre költözött.¹⁴⁶ Somlyai Báthory Anna özvegységében (1545) előbb Homonnai Drugeth Antalhoz ment nőül, s 1549-ben már az ő özvegyeként birtokolt csaknem kétszáz portát Homonna mezőváros központtal. Amikor pedig a vármegye északi részén mintegy ötven helységet magáénak tudó Báthory György felesége lett, még szélesebb körben érvényesülhetett befolyása Zemplén északi tájain is.¹⁴⁷ Még Homonnai Antal

¹³⁹ RMKT, 16. II. 230.

¹⁴⁰ BOTTA István: *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár...* passim.

¹⁴¹ RMKT, 16. II. 207.

¹⁴² SZABÓ András: *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból...* 215. SZABÓ András: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor.* Budapest, 1984. 147.

¹⁴³ Magyar Történelmi Tár 1859. 217. THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 17.

¹⁴⁴ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 8.

¹⁴⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugatványai régi tizedjegyzékek mellett.* MPEA, 1929. 119-120. 139.

¹⁴⁶ NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal.* Pest, 1857. A-B. 231.

¹⁴⁷ MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai...* 1063.

özvegye volt, amikor 1550-ben az ugoicsai katolikus főesperes arról panaszkodott Nádasdy Tamásnak, hogy többek között az ő birtokairól sem kapja meg főesperességének jövedelmét.¹⁴⁸ A „régí” egyház jövedelmeinek visszatartása önös-érdekeket is szolgálhatott, ami nem volt ritka a 16. században, de az ilyeneknek a megtagadása folyhatott abból a helyzetből is, hogy ezeket a birtokosok már az „új” egyház szolgálatára rendelték. Báthory Annának a protestantizmushoz fűződő elkötelezettségére nézve fiának, a 16. századi református vallásos próza kiemelkedő alakjának visszaemlékezése elég jó támpontot nyújt: „Mert hogy az én szerelmes atyám és anyám az varannai szentegyházban fekszenek, akarnám ha én is együtt fekehetném vélek koporsómban. Ezokáért is, mert az én szerelmes édesanyám, az nagyságos Somlyai Báthori Anna asszony, ki engem az igaz vallásban feltartott és nevelt, ott fekszik temettetvén.”¹⁴⁹ Talán feltételezhetjük, hogy Báthory Anna buzgósága az „igaz vallás” iránt nem rekedt meg a családi körön belül. Amikor pedig 1569-ben férje Báthory György végrendekezett, a tanúk között Ilosvai Benedek magister, varannói elsőpap is szerepelt.¹⁵⁰ Ilosvai 1565-ben Tállyán volt lelkész, egy-két évvel ezután távozott a zempléni mezővárosba.¹⁵¹

¹⁴⁸ EtE V. 357.

¹⁴⁹ *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603.* Bevezetéssel közreadja VADÁSZ Veronika. *Fiatallitológusok Füzetei, Korai Újkor 1.* Szeged, 2002. 26.

¹⁵⁰ Magyar Országos Levéltár NRA 843/11.

¹⁵¹ ZOVÁNYI, Lexikon. 274.

Az bizonyos, hogy a főrangú hölgyek többet tettek az ügy érdekében, mint amennyit erről tudni lehet. A református Homonnai Istvánt temető Kállai Albert, ungvári lelkész írta azt 1599-ben, hogy: „Az anyától penig isteni félelmet, kegyeséget, szelídséget és nagy jó erkölcsöket tanult és vött”,¹⁵² tehát vallásos nevelését, s egyben hittani elkötelezettségét a főúr édesanyja, Gyulaffy Fruzsina irányította, formálta. S ez esetben is túlnőhetett a család keretein az egyházi megújulást támogató buzgóság. Homonnai István felesége pedig Enyingi Török Fruzsina volt, aki szintén elkötelezett lehetett a reformált egyház támogatásában.

A Kisrosványi Református Egyházközség tölcséres úrasztali pohara 1544-ből

¹⁵² *Predicatio, melyet az nagyságos... Druget Homonnai István uramnak... Bártfa, 1599.* RMNY 851.

„Mikoron írának Krisztus urunk születése után 1538... Akkoron kedig tiltúl villámni kezdte mind Magyarországba, mind Erdélben az Úristennek igéje. De miért, hogy a többi között nyilvánban kezdte prédikállani a Szántai István mester: arra inkább dühödtek vala az piléses pápa darabanti. Fráter György ez okáért, az váradi pispék és kénccstartó etc. (mert egy pokolbeli akasztófára eleget rakott vala fel az titalokba) és ama herélt Statilius, gyulafejérvári pispék, a szent szüzességnek nagy patrónusa, és a nagykápájú egri érsek, a Frangepán a több piléses társokkal egyetembe addig kalapálának a felséges János királyon, hogy végre nem tehete egyebet benne: hanem bé kelle hozatni a szegény jámbor István mestert.”*

* HELTAI GÁSPÁR: HÁLÓ. HELTAI GÁSPÁR ÉS BORNEMISZA PÉTER MŰVEI. VÁL. STB. NEMESKÜRTY ISTVÁN. BUDAPEST, 1980, 247.

Heltai Gáspár vezette be ezekkel a szavakkal a segesvári hitvitaként ismert, sok tekintetben meghatározó következményekkel járó esemény elbeszélését. A reformáció terjedését korlátozni kívánó *Fráter György* váradi, *Statileo* János gyulafehérvári (1528–42) és *Frangepán* Ferenc egri püspökök sürgetésére I. *János* király Segesvárt megrendeztette az első nyilvános magyarországi hitvitát, melyben Szegedi Gergely ferences szerzetes és *Szántai* István kassai prédikátor vitatkozott a hittételek magyarázatáról. Az uralkodó Kálmáncsehi Sánta Márton és Enyedi Adorján gyulafehérvári kanonokokat nevezte ki döntőbíróvá. Ők a vita végén Szántai fölmentését kérték s a király el is bocsátotta Szántait és az őt elkísérő kassai polgárokat. A hitvita a bontakozó reformációra nézve meghatározó következményekkel járt. Először is – Heltai elbeszélésében ez a hangsúlyos – tulajdonképpen főpapokkal szemben

diadalmaskodott hittani kérdésekben egy egyszerű prédikátor, amennyiben képes volt megvédeni álláspontját annyira, hogy szabadon távozhatott. Azután pedig az egyik kirendelt hivatalos teológiai szakértő – Kálmáncsehi Márton gyulafehérvári kanonok – nemsokára maga is reformátor lett. Az esemény központi szereplője, „a szegény jámbor István mester” Kassával és Abaújszántóval hozható kapcsolatba. Heltai elmondja azt is, hogy Segesvárra elkísérték őt kassai polgárok, a neve pedig – Szántai – abaújszántói származásra utal. Kassa német és magyar polgársága egyaránt korán hajlott a lutheri tanítás felé. Batizi András a reformáció szellemében munkálkodott „kincses Kassában”,

Születet után mikor írának enni időben,
Kis Karácson után ezerötszáz az harminc
időben.¹⁵³

¹⁵³ RMKT, 16. II. 57.

A kassai dóm az 1877-1896 között zajlott átépítése előtti állapotában

Kassa befolyása Felső-Magyarország reformációjára a kezdetektől fogva érvényesült.¹⁵⁴ A szellemi kisugárzás tekintetében a város szerepe megkérdőjelezhetetlen. A reformáció szellemében működő könyvkereskedelem a városban és azon keresztül a 16. század közepén már a hatóságok ellenlépéseit is kiváltja.¹⁵⁵ Az olyan személyiségek, mint a Kopernikusz-követő humanista, Georg Joachim Rheticus kassai kapcsolatai világosan jelzik, hogy milyen kiemelkedő szerepe volt Kassa városának a kései humanizmus és a reformáció eszméinek közvetítésében.¹⁵⁶ A magyar reformátorok közül prédikált itt Dévai Bíró

Mátyás 1531-ben, akit Szalaházy Tamás még ez évben elfogatott, s csak két évvel később szabadult meg börtönéből. A reformáció eszméi iránti elkötelezettség jele volt, hogy Kassa városa minden követ megmozgatott kiszabadítása érdekében. 1550-ben Székely Istvánt a város polgárai közé iktatták, aki feltehetően azonosítható Bencédi Székely Istvánnal (*praestantissimus doctissimusque vir*). Talán szikszói és gönci lelképásztorsága közötti időben Kassán is viselhetett valamilyen – lelkészi, tanítói – hivatalt. A 18 esztendő Bornemisza Péter 1553-ban különös módját választotta az evangéliumi bizonyágtételnek. Lepedőt öltve, kezében gyertyát tartva anygalként intete éjnek évadján a kassai főkapitányt arra,

¹⁵⁴ KEMÉNY Lajos: *A reformáció Kassán*. Kassa, 1891.

¹⁵⁵ KÓKAY György: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budapest, 1997. 31–32.

¹⁵⁶ SZABÓ András: *Der Copernicus-Jünger Georg Joachim Rheticus in Ungarn*. = *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*. Hrsg. von Wilhelm Kühlmann, Anton Schindling. Stuttgart, 2004.

hogy hagyjon fel pápista szokásaival, ne imádkozzék a „fakép” előtt.¹⁵⁷

A harmincas évek végrendeleteinek bekezdéseiben számos polgár bizonytságot tett evangélikus hitéről. A hitújítás itt német talajon bontakozott ki és erősödött meg, s a város vezetése és német polgársága kitartóan ragaszkodott az ágostai hitvallás szelleméhez és betűjéhez. A városi hatóság sikeresen akadályozta meg a magyar polgárság minden kísérletét a helvét reformációs irány térfoglalásában. Sőt, a 16. század közepén egy ideig magyar prédikátor sem volt a városban, holott ekkor a polgárságnak több mint a fele magyar volt. Ez a „lelkészhiány” összefüggésben lehetett azzal, hogy a magyar lakosság ekkor már a sacramentalizmus (a helvét irány követője) gyanújába került. Kassa reformációjára jellemző, hogy a külső formákon sokáig nem változtattak. A tizedet az egri káptalannak megfizették, megtartották a fülbegyónást, a liturgikus papi viseletet, sőt az oltárokat és a képeket is meghagyták a templomokban.

Határozottabb fordulat akkor következett be a városban, amikor Johannes Sommer lett a plébános. Sommer wittenbergi tanulmányok után 1543-tól Késmárkon és Lőcsén működött, 1550-ben hívták meg a kassaiak. A korabeli helyzethez képest radikális fellépése és újításai azzal a következménnyel jártak, hogy a jászói konvent titkos vizsgálatot volt kénytelen lefolytatni Kassa nyilvánvaló lutheranizmusának ügyében. Bár az

ügyről ránk maradt dokumentum nem mentes az elfogultságoktól, mégis jellemző képet kaphatunk belőle Kassa és környéke vallási helyzetéről.¹⁵⁸ Sommer Kassán házasodott, feleségül véve egy leányt, akit a katekizáció során ismert meg. Nyilvános és nem titkos házasságot kötött, nem is ágyast tartott, mint ami széles körű gyakorlat a korabeli papság körében. Anyanyelvű misét tartott, ugyanezt követelte a Kassa szabad királyi város joghatósága alá tartozó szomszédos települések papjaitól. Őket tanította, képezte is különféle teológiai és liturgiai magyarázatokkal. A keresztelési szertartás során az abrenuntiatio diaboli-t (ellentmondás az ördögnek) kiegészítette a pápának való ellentmondással. Az említett vizsgálat szerint a kassai plébánosnak Ormándy Demeter adótiszt személyében világi társa is volt a lutheranizmus terjesztésében. Ormándy szidta a plébánosokat vagy vitatkozott velük, arra ösztönözte őket, hogy magyarul misézzenek. Bízta a jobbágyokat, hogy tagadják meg tőlük a járandóságokat, ha nem így járnak el papi tisztükben. Az ósvai plébánostól megtagadta a quartát, vagyis a tized őt illető részét, mert nem tartotta őszinte lutheránusnak. Ormándy nem volt befolyásos nemes, egyetlen portája volt Sáros vármegyében, feltehetően nem földesúri érdek, hanem személyes meggyőződés vezette. Az uralkodó az ügy kapcsán ugyan küldött vizsgáló biztosokat Kassára, s a város viszont küldötteket

¹⁵⁷ *Protestáns Szemle*, 1891. 2–3.

¹⁵⁸ SZIMONIDESZ Lajos: *Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években. Egyháztörténet*, 1943. 161-188.

az udvarba, de elmarasztaló, a reformáció további fejlődését akadályozó intézkedés nem született.

Szántai István – visszatérve személyére – lehetett ugyanitt tanító és prédikátor is 1538-ban. A „mester” megnevezés utalhat a tanítóságra, de arra is, hogy valamelyik egyetemen magisteri fokozatot szerzett – ez a valószínűbb. Minderről nincsenek közelebbi adataink. Az nem kétséges, hogy közismert személyiség volt, innen érthető, hogy a nagysárosi kapitány értesítette 1541. január 18-án Révay Ferenc királyi személynököt, miszerint „István Szántón meghalt” s hozzátette, hogy Dévai szerint a szerzeteseknek valami köze lehetett a halálához.¹⁵⁹ Csaknem bizonyos, hogy nem egyszerűen otthon tartózkodott ebben az időben, hanem szülőhelyén lehetett tanító vagy prédikátor, illetve mindkettő egyszerre. Minden bizonnyal vele azonosítható ugyanis az az István parókus, aki 1540. október 9-én Szabó Tamás kassai bírónak levelet írt, melyben többek között tájékoztatta, hogy fiát, Jánost gonddal tanította.¹⁶⁰

A szántói iskola jó hírére megíthetjük Batizi Andrásnak 1543-ban Wittenbergbe Melanchthonhoz írt leveléből. Volt mesterét arról értesíti, hogy Pécs vidékéről néhány tanuló Szántó városában tanul.¹⁶¹ A levél összefüggéseiből egyértelműen ki-

derül, hogy protestáns iskoláról van szó, amit messze földről is felkeresnek. Zoványi Jenő úgy vélte, hogy 1528 és 1532 között Gálszécsi István volt Szántón az iskola vezetője.¹⁶² Ezek az adatok elégségesek annak megállapításához, hogy Abaújszántón viszonylag korán, az 1530-as években bontakozni kezdett a reformáció. A mezőváros polgársága továbbra is ragaszkodhatott a hitújítás eredményeihez, mert 1555-ben Csanádi Imre a prédikátora, aki minden bizonnyal Liszkáról érkezett ide.¹⁶³ Volt wittenbergi iskolatársa, Martin Rakovsky, egyik versét neki ajánlotta ebben az esztendőben, mint „Isten egyháza lelkipásztorának a Kárpátok lábainál fekvő Szántó mezővárosban”. Innen Erdődre ment papnak, de 1560-ban ismét Szántón volt egészen 1564 második feléig. Alaghy Jánostól 1562-ben Szántón egy házat és a hozzá tartozó földet kapott. 1565-ben Károlyi András volt Abaújszántó papja.¹⁶⁴ Szántai Lukács 1557-ben tanult a wittenbergi egyetemen, visszatérve szülőhelyén lett az iskola rektora, majd patrónusa Alaghy János 1561-ben ismét kiküldte Németországba. Magister lett 1564-ben, majd 1566-ban felszentelték Regécre.¹⁶⁵ Szamosfalvi András szántói rektor pe-

¹⁵⁹ EtE III. 522.

¹⁶⁰ BÉKEFI Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1906. 159, 463. Zoványi Jenő Bencédi Székely Istvánt említi 1540-ben szántói tanítóként, de ez kevésbé valószínű. ZOVÁNYI, *Lexikon* 586.

¹⁶¹ THURY Etele: *Batizi Andrásról és a szántói iskoláról...* 692.

¹⁶² ZOVÁNYI, *Lexikon*. 210.

¹⁶³ SZÓNYI Etelka: *Egy XVI. századi gyülekezeti ének szerzője...* 503.

¹⁶⁴ SZABÓ András: *Egri Lukács „megtérése”*. Az antitritarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574. ItK, 1984. 546, 548.

¹⁶⁵ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 17. SZABÓ András: *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból...* 215. RITÓKNÉ Szalay Ágnes: *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században...* 238.

dig 1563-ban indult Wittenbergbe tállyai kollégájával együtt, s számukra Károlyi Gáspár kért támogatást Kassa városától.¹⁶⁶ Bizonyára Szamosfalvit követte a rektorságban Stöckel Lénárd fia János, akit Alaghy János pártfogolt és tanított Wittenbergben.¹⁶⁷

Szántóhoz hasonló utat járhatott be a másik jelentős abaúji mezőváros, Szikszó. Bencédi Székely István 1538-ban tanított itt, s két könyvecskét is útjára bocsátott ekkor, himnusz-fordításokat és katekizmust, ez utóbbit a szikszói gyermekeknek dedikálva.¹⁶⁸ Röviddel ezután, 1540-ben Sárospatakot elhagyva Dévai Mátyás lett a szikszói iskola vezetője.¹⁶⁹ Bencédi később visszatért ide, 1548-ban már nem tanítóként, hanem szikszói prédikátorként adta ki a zsolttárok könyvét magyar nyelven.¹⁷⁰ A szikszói származású ifjak mondhatni „tömegesen” keresték fel a wittenbergi egyetemet. A sort Szikszai Fabricius Balázs nyitotta meg, aki 1557 végén indult útnak, és a következő évben vezették be nevét az anyakönyvbe. Fabricius már a negyvenes évek végén Kassán tanult, majd Bártfán 1553 és 1555 között. Öccse, Demeter előbb Gyulán tanult az ötvenes évek végén, majd 1561-ben ő is wittenbergi diák lett. Szikszai Mező Lukács 1557-ben, Hellopeus Bálint és Szikszai György 1562-

ben, Szikszai Ambrus 1566-ban tanult Luther városában.¹⁷¹

Gönc – ekkor még német – lelkipásztora, Sebastian Hauer 1535-ben már lutheránus volt.¹⁷² Három évvel később pedig megjelent a wittenbergi egyetemen Gönci Benedek és István.¹⁷³ A következő ismert prédikátor már a mezőváros etnikai metamorfózisát is jelzi, mert az magyar volt: Bencédi Székely István. Feltehetően Szikszóról hívták meg, hogy mikor, azt pontosan nem lehet megállapítani. Az ötvenes években már Göncön írta meg magyar nyelvű krónikáját, mely 1559-ben jelent meg (*Chronica ez világnak jeles dolgairól*), s amit Némethi Ferenc tokaji kapitánynak ajánlott.¹⁷⁴ Az ő lelkipásztorsága idejében indult Wittenbergbe a későbbi tiszántúli püspök, Gönci Fabricius György, s iratkozott be az egyetemre 1557-ben, őt Gönci István 1561-ben követte.¹⁷⁵ Eléggé bizonytalan adatokra támaszkodhatunk ugyan a toronyi zsinatok (1549, 1550) kérdésében, ennek ellenére méltó a figyelemre, hogy az ott állítólag megválasztott püspököt Gönci Máténak hívták.¹⁷⁶ Minden bizonnyal a felső-magyarországi mezővárosból származott.

¹⁶⁶ SZABÓ András: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor...* 147.

¹⁶⁷ Uő: *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból...* 214.

¹⁶⁸ RMNy 26, 27.

¹⁶⁹ FRANKL (Fraknói) Vilmos: *Réwai Ferenc fiainak iskolázatása...* 56–57.

¹⁷⁰ RMNy 74.

¹⁷¹ SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma...* 39–40. THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 18–19. HAAN Lajos: *Békés vármegye hajdana*. Pest, 1870. 73.

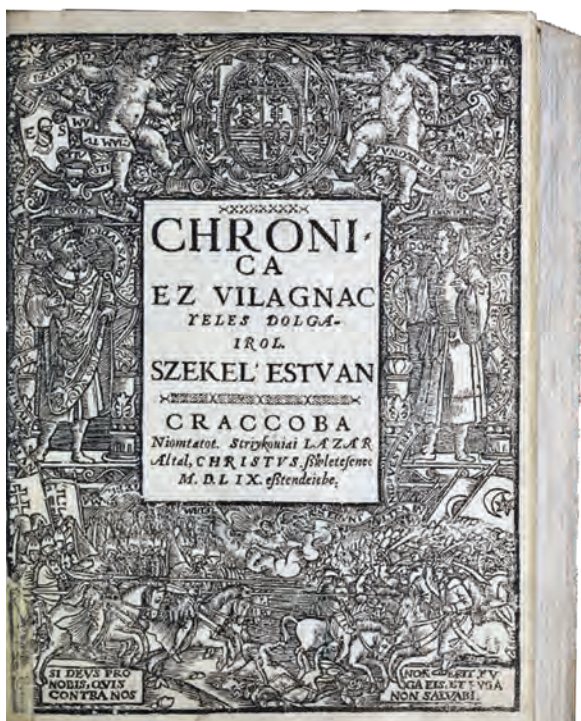
¹⁷² IVÁNYI Béla: *Göncz szabadalmas mezőváros története*. Karcag, 1926. 112.

¹⁷³ Magyar Történelmi Tár, 1859. 218.

¹⁷⁴ RMNy 156.

¹⁷⁵ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 17–18.

¹⁷⁶ ZOVÁNYI, Lexikon 652.

Benczédi Székely István: *Chronica ez világnak jeles dolgairól*. Krakkó, 1559.

Az 1553-ban tartott vizsgálat tanúi azt vallották, hogy a kassai főlelkész mellett a gönci plébános is terjeszti az eretnekséget. Mislyén úrvacsorát osztott „kassai módon”, tehát két szín alatt és anyanyelvű liturgiával, hogy a helybeli kollégája megtanulhassa.¹⁷⁷ Ez az adat elég jól jellemzi a reformáció befogadásának sajátos útját, amennyiben arra világít rá, hogy a papság fokozatosan, egymás példáját is követve vette át az új tant és az ahhoz kapcsolódó gyakorlatot.

Szepsiről korai adatunk nincs, viszont amit tudunk róla, az rendkívül érdekes.

¹⁷⁷ SZIMONIDESZ Lajos: *Kassa és környéke vallásos helyzete az 1550-es években*.

A tornai főesperesség 1561. évi vizitációja során még úgy említik a szomszédos Somodival együtt, hogy a plébánost nélkülöző zarnóiak oda menekülnek szentségekért az „igaz katolikusokhoz”.¹⁷⁸

A katolikus főesperes ekkor tehát úgy tudta, hogy Szepsiben még a régi egyházi gyakorlat működött – szinte kivételként a környéken. Viszont Szepesi Laczkó Máté krónikája a következőket írja az 1563-as évről: „Egy török deák fő nemzet Debrecenben az Krisztust vallja, Szepsiben leszen prédikátorra: Stephanus Galatinus – ugyan ott holt meg.”¹⁷⁹ Szülővárosa történetét jól ismerő

Laczkó Máté közlése aligha vonható kétségbe. Talán a plébános néhány évvel korábban még ragaszkodott a régi hagyományokhoz, de a gyülekezet, vagy annak jelentős része, már túllépett azokon, s amint tehetette, protestáns papot választott.¹⁸⁰ Stephanus Galatinus minden bizonnyal tudományosan képzett, felte-

¹⁷⁸ TOMISA Ilona (szerk.): *Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*. Osiris, Budapest, 2002. 77.

¹⁷⁹ SZABÓ András: „Török” prédikátor Szepsiben, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae : Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. 21. tom. 1985. 175–176.

¹⁸⁰ Erre bizony volt példa. Bazin mezővárosban még külsőleg mindent a katolikus hagyományoknak megfelelően talált a főesperes 1562-ben, de a gyülekezet egy része már lutheránus volt, s a plébános nekik két szín alatt osztott úrvacsorát, míg másoknak egy szín alatt. Vö. TOMISA Ilona (szerk.): *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek...* 83.

hetően kisázsiai származású keresztyén volt, aki Magyarországra kerülve a reformáció követője lett. Megtanult magyarul, Debrecenben számot adott teológiai képzettségéről és protestáns hitéről. Majd feltehetően Károlyi Gáspár esperes tudtával és beleegyezésével, miután az abaúji seniorátus kebelébe fogadta, meghívták papjuknak a szépsiek. Neve felbukkan az Egri Lukácsot 1568-ban elítélő zsinat lelkipásztorai között.

A Szikszó szomszédságában fekvő Alsóvadásznak is protestáns lelkésze volt 1550-ben, aki Prodanisinusz György vörösmarti prédikátortól „Tisztelendő úrnak, Péter alsóvadászi lelkész úrnak, nekem kedves uramnak és testvéremnek a Krisztusban”¹⁸¹ megszólítással levelet kapott ebben az évben, melyben tájékoztatást nyert a Dráva-mentén folyó reformációról. Nem lehetetlen, hogy a szántói iskolából ismerték egymást.

Nagyidán keltezte egyik versét Ilosvai Selymes Péter (1548), s nem kizárt, hogy ekkor protestáns szellemben vezette itt az iskolát. Feltehetően őt követte Szikszai Fabricius Balázs, aki előbb rektora volt az iskolának, majd magántanítója Perényi Ferenc fiainak, s mint ilyen kísérte el tanítványait Bártfára 1553-ban.¹⁸²

Torna vármegyéről részletes adataink vannak, miután az esztergomi főegyházmegye vizitációja ránk maradt 1561-ből.¹⁸³ A tornai főesperesség plébániái meglehetősen elhanyagolt állapotban voltak, nagyrészt üresedésben, a templomok legtöbbször a német katonaság kifosztotta. Katolikus plébános csak Barkán volt, mellette Zsarnóról jegyezték fel, hogy a lakosok ragaszkodnak az „igaz katolikusokhoz”, Borzován pedig a pálos szerzetesek gondozták a népet. Viszont lutheránus volt a pap Lucskán, Szádalmáson, Jablonkán, Szilicén, Szögligeten, Tornagörgön, Tornán, Körtvélyesen. Ez utóbbival kapcsolatban a lakosokról is feljegyezték, hogy „mindnyájan a leggonoszabb lutheránus eretnokségbe estek”. Újfaluban és Jósmafőn ekkor nem volt pap, ugyanakkor a nép mindkét községben lutheránus volt. A papság helyzetét tekintve átmeneti állapot figyelhető meg. Még vannak olyanok, akik a régi egyház keretei között és szabályai szerint

Lucska erődtemplomának romjai

¹⁸¹ THURY Etele: *Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat*. PSZ, 1913. 476–478.

¹⁸² ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon...* 229. SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma...* 39–40.

¹⁸³ TOMISA Ilona (szerk.): *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek...* 76–80.

kezdték hivatásukat, és meg is maradtak abban. Mások időközben a reformáció útjára léptek. Tornagörgő plébánosa „egykor szerzetes testvér volt”, most azonban – 1561-ben – már ellensége egykori előjáróinak és „makacs lutheránus”. Némelyeket még törvényesen szenteltek fel Egerben, Esztergomban, Krakkóban, de „lutheránus eretnokségbe estek”. Szádalmáson a főprédikátor nem volt felszentelt, két beosztottja viszont Esztergomban nyerte el a papi szentséget. Ennek ellenére a szentségeket lutheránus módon szolgáltatják ki a népnek. Lehet, hogy minden különösebb elvi meggondolás nélkül, egyszerűen a helyi gyakorlathoz alkalmazkodtak, amit a főprédikátor alakított ki. A tornai plébános már a protestáns keretek között nyerte el felszentelését.

Kakas György, később sajozsentpéteri lelkész, aki 1555-ben megszervezte a wittenbergi magyar bursát – minden bizonynyal krakkói mintára, hiszen az ottaninak seniora volt 1536-ban – valószínűleg tornai származású volt.¹⁸⁴

Érdekes fényt vet a korra, hogy a 16. század harmincas-negyvenes éveiben a jászói plébános nős volt. Végrendeletében Margit nevű asszonytól származott három gyermekére többek között egy szőlőt hagyott, amit a rokonság egyik tagja perrel megtámadott, arra hivatkozva, hogy a gyermekek nem törvényes házasságból születtek. Kassa város tanácsa, mint másodfokú törvényszék

1546-ban megállapította, hogy noha Gergely pap és Margit nem nyilvánosan kötöttek házasságot annak idején, a gyermekek törvényes házasságból származnak, ezért a keresetet elutasította.¹⁸⁵ Gergely plébános esetéből nem feltétlenül lehet lutheranizmusra következtetni, tény viszont, hogy a 16. század második felében a jászói egyháznak lutheránus papja volt.¹⁸⁶ Akár még jellemzőnek is tarthatjuk, hogy csak azért tudunk róla, mert tragikus fordulatot vett az élete, tehát különleges helyzetbe került, ezért tudósítottak róla a kortársak. Viszonyt folytatott egy helybeli leánnyal, s amikor a dolog napfényre került és nyomoztak utána, feljelentette önmagát. Vétkének súlyával való szembesülése során megrendítő vallomást tett korábbi bűneiről is: „minemű rettenetes fertelmességeket cselekedett életében”. Halálos ítéletet kért magára, kivégzése előtt – fejét vették – nyilvános bűnvallást tett, a jelenlévőket pedig intette a szent életre. Hallgatóságát egészen megrendítette az eset, közöttük az ellene eljáró hatóságot is, amint egyikük le is írta: „én teljes életembe sem hallottam, sem láttam olyan gonosz életű emberbe hitet, vallást, gyónást, bátorságot szebbet, ki az halált úgy affectallya (kívánja, óhajtja) mint ez.”

Szintén nős volt a pap a Kassa földesúri hatósága alatt álló Miszlókán 1550-ben.¹⁸⁷ Lucskán felesége és négy lánya volt a plé-

¹⁸⁵ EtE IV. 467–468.

¹⁸⁶ SZABÓ András: Tamás pap esete. Epizód Jászó 16. századi egyháztörténetéből, *Ráday Gyűjtemény évkönyve VI.* Budapest, 1989. 185–186. MPEA 1928. 59–60.

¹⁸⁷ ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565ig...* 229.

¹⁸⁴ Magyar Történelmi Társaság, 1859. 217. THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 16. Kovács Endre: *A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez.* Budapest, 1964.

bánosnak 1561-ben.¹⁸⁸ A házas papok nem számítottak ritkaságnak. Az 1560-ban összehívott nagyszombati zsinaton részt vett P. Vittoria, a bécsi jezsuita kollégium rektora, aki úgy tapasztalta, hogy a megjelent nagyszámú papság között alig akadt 12-15 olyan, aki nem hirdetett tévtanokat és nem volt nős.¹⁸⁹ Ha ez talán nem is tökéletesen pontos adat, azt mégis jelzi, hogy a katolikus egyház nem kevés problémával küzdött a 16. század közepén.

Meglehetősen korai adat, összefüggéseit nem is ismerjük: Fancsali Antal János 1532-ben Wittenbergben tanult, ahol baccalaureus lett a következő esztendő júliusában.¹⁹⁰ Feltehetően az akkor jóval népesebb abaúji és nem a Heves vármegyei Fancsal (ma Rózsaszentmárton) szülötte volt.

A tizedből járó részt protestáns lelkész vette fel 1560-ban Jabloncán, Körtvélyesen, Szádalmáson, Szőlősardón és Tornagörögön.¹⁹¹ Jabloncán, a 17. század elején még ismerték a „Bebek és Schwendi Lázár idejében való fizetés” részleteit.¹⁹²

¹⁸⁸ *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek...* 76.

¹⁸⁹ SZILAS László: *Kis magyar egyháztörténet*. Róma, 1982. 72. Ez a kérdés egyáltalán nem elszigetelt, hanem általános európai probléma volt. Svájcban például a nem hivatalosan, de a lényegét tekintve házasságban élő papok kifejezett tiszteletet vívtak ki maguknak a nép körében. A reformátor Heinrich Bullinger is ilyen családból származott. GÄBLER, Ulrich: *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába*. Budapest, 2008. 19.

¹⁹⁰ RITÓKÉNE Szalay Ágnes: *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai...* 236.

¹⁹¹ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatóványai...* 7–28.

¹⁹² *Református egyházlátogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század*. Szerk.: DIENES Dénes. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 65.

A reformáció Borsod, Gömör, Heves és Kis-Hont vidékén

A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, mintha ezen a vidéken Zemp-lénhez és Abaújhoz képest évtizedes késséssel indult volna meg a vallási erjedés. Gömörben, a többségében németek lakta városokban természetesen már korán érvényesülhetett a felső-magyarországi bánya- és szabad városok körében folyó reformáció hatása. Ismert, hogy 1546-ban Lőrinc plébános lutheránus szellemben prédikált Rimabányán.¹⁹³ A Rimaszécsről származó Demeter pedig 1557-ben wittenbergi diák volt.¹⁹⁴ A kis-honti kerülethez tartozó Rimaszombat protestáns egyházában, 1567 januárjában egyházlátogatás volt, a lelkészt Zethi (Szécsi?) Györgynek hívták.¹⁹⁵ Nyilvánvaló, hogy hosszabb folyamat után jutott idáig a rimaszombati reformáció ügye.

Heves vármegyéről pedig az tudható, hogy Eger és a környező helységek papjai a reformáció hívei a 16. század negyvenes éveitől. Igaz, már korábban, 1532-ben Egri Simon éppen Gálszécsi Istvánnal együtt iratkozott be a wittenbergi egyetemre, az erre ösztönző hatásokat kaphatta szülőhelyén. Ez természetesen lehet kivételes eset is, de 1551-ben a reformáció fellegvárát felkereső Egri György s az őt egy évvel később követő, tragikus sorsú Egri

¹⁹³ ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon...* 242–243.

¹⁹⁴ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 17.

¹⁹⁵ S. SZABÓ József: *Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában*. Debrecen, 1916. 45–46.

Lukács lutheránussága már bizonyosan az egri protestantizmus gyümölcse. Ugyan-ez mondható el a Wittenberget 1557-ben felkereső Egri Albertről, s az 1560-ban ugyancsak itt tanuló Egri Miklósról. Egri Miklós előzőleg itthon a kassai és a nagybányai iskolát is látogatta, sőt az utóbbi helyen iskolamesterként alkalmazták.¹⁹⁶ Szülővárosában nyert protestáns hatásokat nyilván hosszú évekkel azelőtt kaphatta. Az Eger közelében fekvő Felnémet lehetővé tette a származási helye Blasius Felnemetsinek, aki 1542-ben kereste fel Wittenberget.¹⁹⁷ Az erdői zsinat (1545) végzéseinek aláírói között ott találjuk Felnémeti Mátét és Egri Pétert.¹⁹⁸ Utóbbi azonos lehet azzal az Egri Péterrel, aki 1557-ben Kassán volt magyar prédikátor.¹⁹⁹

Gyöngyösön a 16. század közepén együtt élt a régi egyházi keretekhez ragaszkodó és a reformációt befogadó közösség, természetesen nem nélkülözve a vitákat. A budai pasa 1553-ban igyekezett is – minden bizonnyal a helyiek kérésére – rendezni a viszonyt közöttük, erősen intve a mezőváros bírját: „Hogy a mai napon engedjük és adtuk a gyöngyösi keresztényeknek, kiket ti Lutheroknak mondtok, az úr egyházi malomnak tizedét, melyet ennek előtte a ti plebánostok vett fel; mert ők is ennek utánna a hatalmas császárnak adót fizetnek, miképen a ti papotok... Valamely misés legény az ő predikatiojokra

akar menni, el ne tiltsák, és a misés legény valamely fél között, vagy valahol akar misélni, az szabad legyen – mert ha ennek utánna én hozzám panasz jön, erősen büntetlek benneteket.”²⁰⁰

Az Egerben bontakozó hitújítás kezdetéhez lehetett köze Perényi Péter várnagyának, Varkocs Tamásnak.²⁰¹ Az bizonyos, hogy miután 1548-ban átadta a várat Ferdinánd király megbízottainak, a lutheránusok helyzete bizonytalanná vált. Dobó István főkapitány a városban és környékén működő három protestáns prédikátort fogatott el. Az ügy megjárta az 1550. évi országgyűlést, ahol a rendek egy része tiltakozott a lelkészek fogva tartása ellen.²⁰² A helyzet rövidesen megváltozott a protestánsok javára, mert a káptalan 1555-ben arról panaszkodott, hogy az egyik főtiszt, Figedy János, egy Lőrinc nevű sacramentarius papot vitt be a várba.²⁰³ Ebben az időben érkezett haza Wittenbergből Egri Lukács, aki a város prédikátora lett.²⁰⁴ Amikor 1558-ban Verancsics Antal, a megelőző évben kinevezett egri püspök, a székhelyére költözött, Lukács prédikátornak és a várbeli lelkésznek egyaránt el kellett hagyni a várost. Az előbbi

²⁰⁰ BALÁZSI Ferenc – SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története...* 100.

²⁰¹ SZABÓ János Győző: *Az egyház és a reformáció Egerben (1553–1595), Egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve 1977.* 104.

²⁰² *Magyar Országgyűlési Emlékek.* III. (1546–1566). Budapest, 1876. 248.

²⁰³ *Történelmi Tár*, 1881. 683. Figedy János egyébként az 1552. évi ostrom idején a káptalan zsoldjában harcoló egység parancsnoka volt. Tinódi: „Figedi János az káptalannak, / Hadnagya vala egri pap uraknak”.

²⁰⁴ ZOVÁNYI, *Lexikon.* 165.

¹⁹⁶ KEMÉNY Lajos: *Egri Miklós. Történeti közlemények Abaúj vármegye és Kassa múltjából.* Kassa, 1915. 87.

¹⁹⁷ *Magyar Történelmi Tár*, 1859. 217, 223, 219. THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 17.

¹⁹⁸ EtE IV. 424.

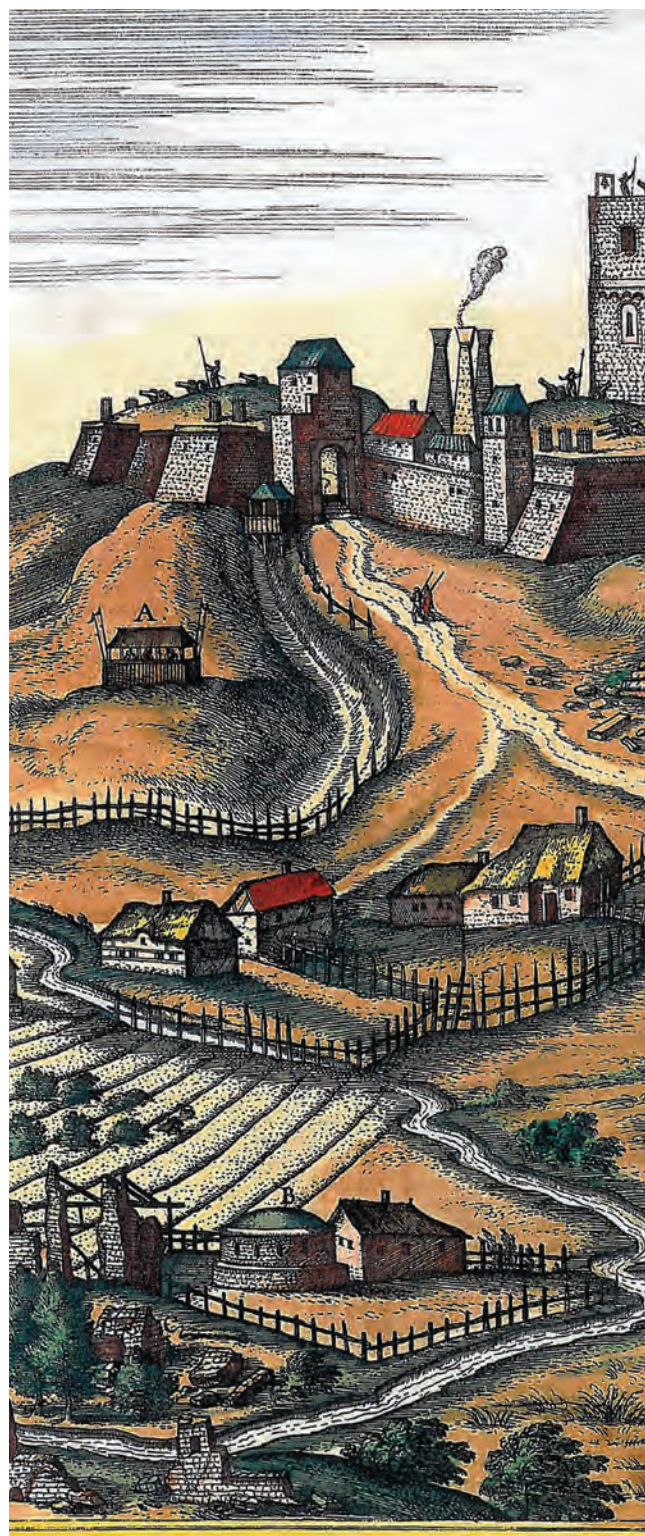
¹⁹⁹ KEMÉNY Lajos: *A reformáció Kassán...* 22.

Kolozsvárra, az utóbbi pártfogójának, Figedy Jánosnak a birtokára, a közeli Noszvajra távozott. A községet ugyanis, mely az ostrom idején 1552-ben elpusztult, Figedy telepítette be és építette újjá.²⁰⁵ Jól jellemzi azonban az egri protestantizmus erejét, amit maga a püspök panaszképpen írt a királynak: „A nemesség és a nép legnagyobb része, a katonasággal együtt itt helyben s a vidéken mind Luther követője.”²⁰⁶ Közlebről úgy vélekedett, hogy a katonaságnak és az egri nemességnek a negyede protestáns. Három közeli faluban az egri völgyön, mely a püspökséghez tartozott, Maklárón, Nagytályán és Kistályán három prédikátor s egy iskolamester működött már a hitújítás szellemében. Őket Verancsics püspök maga elé idézte és kihallgatta afelől, hogy kitől nyertek felhatalmazást a prédikálásra. Egyikük Melanchthonra hivatkozott, tehát Wittenbergben szentelték fel, a másodikat katolikus püspök szentelte, de kijelentette, hogy az evangéliumi igazság követésére lépett, és új egyháza atyáinak kézzrátétele által, a Szentlélektől vette az elhivatást. A kistályai prédikátort az egri prépost állította szolgálatba, aki Verancsics ellenében kitartott mellette továbbra is. A püspök a prédikátorokat bezáratta.

Eger látképe Houfnagel 1617-es metszetén

²⁰⁵ SZABÓ János Győző: *Az egyház és a reformáció Egerben...* 104.

²⁰⁶ Az alábbiak is: BALÁZSI Ferenc – SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története...* 181–193. SZABÓ János Győző: *Az egyház és a reformáció Egerben...* 106.

AGRIA vulgo ERLA.

AGRIA,
Munitissimum Hungariae
superioris propugnaculum
sepe a Turca tentatum;
tandem sub Mahumeto
tertio expugnatum et
captum A^o 159.
A. Specula.
B. Balneum.
C. Ruinae oppidi quondam.
D. Solum paludosum.

Communicavit
Georgius Hofnaglus
acceptum ab alio A^o 1617.

A protestantizmus terjedésére vet fényt az is, hogy Verancsics püspök pásztorlevelet bocsátott ki, melyben szigorúan meghagyta, hogy Eger városában és az egész egri völgyön, senki lutheránus vagy más eretnek prédikátort hallgatni, eretnekek könyveit olvasni vagy tartani, azoktól szentségeket felvenni, s e célból összegyülekezni ne merészkedjék. Intézkedései azonban nem tudták meggátolni a hitújítás sikerét, mert a katonaság és a nemesség a várnagyok vezetésével – egyikük Réghy Kelemen, akinek Székely István dedikálta volt kátéját – a prédikátorok mellé állt, s szabad vallásgyakorlatuk érdekében a királyhoz folyamodott. Az uralkodó által kijelölt bizottság előtt (Thurzó Ferenc, Dersffy István, Zay Ferenc) a katonaság hitet tett Ferdinándhoz való hűségéről, de kijelentette, hogy ha a lutheránus prédikátorokat elűzik, ők is távoznak. E vizsgálat során folyamodtak a debreceniekhez hittani segítséget kérve tőlük, ahonnan egy készülő mű kéziratát meg is kapták. Miután ezzel igazolni akarták – az eretnekség vádjával szemben – hitvallásuk katolikus voltát, sűrűn hivatkoztak az egyházatyákra, zsinatokra, sőt még a tridenti zsinat 1545–1547-ben tartott első ülészakára is. (A *Debrecen-Egervölgyi Hitvallásról* van szó, melynek szövegén erősen érződik a sietség, amit az egriek sürgetése váltott ki.²⁰⁷) A püspök 1562-ben kénytelen volt kompromisszumot kötni

²⁰⁷ RÉVÉSZ Imre: *A Debrecen-Egervölgyi hitvallás és a Tridentinum*. Budapest, 1934.

a lutheránusokkal, amelyben átengedte számukra Tihamér káptalani falu templomát. Miután a nagyprépost ez ellen tiltakozott, nem tudni, hogy végül igénybe vették-e lutheránus istentisztelet céljára. Az viszont bizonyos, hogy a városban és környékén élő protestánsok eredményes kitartásának jeleként továbbra is megjelentek fiaik Wittenbergben: Egri András 1564-ben, Egri Heurotus János, Nagytályai Bertalan egyaránt 1565-ben és Felnémeti B. János 1566-ban. Verancsics püspök 1563-ban eltávozott Egerből, az új főkapitány pedig, Mágocsy Gáspár, protestáns volt. Időközben visszatért a várba vagy a városba Noszvajról Castrensis Lőrinc, mert egri lelkeszként mint a helvét irány híve vett részt a regéci hitvitán 1564-ben.²⁰⁸

Jászberény lakóinak többsége szintén Luther követője lett. 1560-ban leégett az ottani kolostor, s a gyűjtogatással a lutheránusokat vádolták meg. A megvádolt lakosok egyenesen Miksa főherceget keresték meg panaszukkal.

Borsod vármegyéből a wittenbergi egyetemet Putnoki Imre 1540 decemberében kereste fel, majd 1543 márciusában Franciscus Mobinus [sic! helyesen Mohinus] iratkozott be itt az egyetemre, aki bizonyos módon az erdódi kánonokat aláíró Mohi Ferencsel, később

²⁰⁸ ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig...* 417. Zoványi terebesi hitvitát ír, de az valójában Regécen volt. Perényi Gábor olyan közzéteszt volt, hogy nem tudott elmenni Terebesre, ezért a vitát a füzéri várban tartották, ahol betegen feküdt. Zoványi tévedésére Szabó András hívta fel a figyelmemet.

borsod-gömöri esperessel.²⁰⁹ Az itteni reformáció későbbi eredményeként értékelhetjük, hogy 1565-ben Mohi Mihály kereste fel Wittenberget.²¹⁰

Sajószentpéteren lett rektor 1555-ben Szikszai Fabricius Balázs. A mezőváros lelkésze ugyanekkor Kakas György, aki 19 évi wittenbergi tartózkodás után tért haza, s lett elsőpap (főplébános) a borsodi városkában.²¹¹ 1561 tájától pedig a helvét irány felé hajló Thúri Farkas Pál a lelkész, aki a sárospataki rektorságot cserélte fel a szentpéteri papsággal.²¹² Egy Sajószentpéterről származó ifjú, Bálint, 1564-ben Wittenbergben tanult.²¹³

Miskolcon 1542-43-ban prédikált Dévai Mátyás, de talán igaz, hogy a város társadalma ekkor még nem volt kész a reformáció üzenetének befogadására.²¹⁴ Kérdés, hogyan kell értenünk Stöckelnek azt a kifejezését, hogy Dévai „Miskolcium vocatus erat”,²¹⁵ mert ha a város szabad papválasztással rendelkező közössége illetve előljárósága hívta, akkor talán nem a város népe volt elutasító vele szemben, hiszen bizonyára lutheránusságának tudatában invitálták. Egészen bizonyosan köze

volt annak Dévai miskolci megjelenéséhez és a reformáció itteni terjedéséhez, hogy Várallyai János ferences hitszónokot 1542-ben a városba küldte a rendje,²¹⁶ méghozzá a hitújítás elleni harcra. Stöckelnek említett levele, mely 1543. június 30-án kelt – Dévai ekkor már nincs Miskolcon – azt mondja, hogy a „szerzetesek munkája” nyomán úzték el a reformátort, tehát a borsodi városban ekkor még elég ereje volt a régi egyház híveinek a status quo fenntartásához. Bizonyára szerepet játszott ebben Balassa Zsigmond felesége, a buzgó katolikus Fánchy Borbála is, akiről annak halála után maguk a miskolciak nyilatkoztak 1563-ban, hogy tőle lutheranizmusuk miatt üldözést szenvedtek.²¹⁷ Az is jelezhet valamit, hogy az 1545-ben összeült erdődi zsinaton részt vett lutheránus papok között ott volt a minden bizonnyal innen származó Miskolci János.²¹⁸ Egészen bizonyos azonban, hogy a hitújítás eszméje már az 1550-es években szervezetileg is képviselve lehetett a városban, talán éppen az iskolában, mert 1560-tól egymás után érkeztek a miskolci ifjak Wittenbergbe: Miskolci Miklós, Miskolci Lukács (1560), Miskolci Demeter (1562), Miskolci Csulyak János (1564).²¹⁹ Csulyak János 1560-tól Sárospatakon tanult.²²⁰ Tudott dolog, hogy a peregrináció nem magánügy ebben az időben (sem), lehetetlen pusztán

²⁰⁹ ZOVÁNYI, *Lexikon*. 411. Mohi Ferenc korábban Krakkóban is tanult (1537).

²¹⁰ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 18.

²¹¹ SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma...* i. m. 40. ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig...* 231.

²¹² ZOVÁNYI, *Lexikon*. 636.

²¹³ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 19.

²¹⁴ BALOGH Judit: *A reformáció Miskolcon = Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig*. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. Miskolc, 1998. 443.

²¹⁵ EtE IV. 277.

²¹⁶ EtE II. 497.

²¹⁷ BALOGH Judit: *A reformáció Miskolcon...* 444.

²¹⁸ EtE IV. 424.

²¹⁹ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 7–18.

²²⁰ SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma...* 118.

egyéni ambíciót feltételezni a miskolciak wittenbergi megjelenése mögött. Figyelembe véve azt a hosszabb tanulmányi folyamatot, amely megelőzte valakinek a lelkipásztorrá válását, Miskolc reformációjának legkésőbb a 16. század ötvenes éveiben végbemenő megszilárdulására következtethetünk a „Miskolci” nevet viselő prédikátorok felbukkanásából is. Miskolci Demeter az Ung vármegyei Gerény lelkésze 1565-ben, s minden bizonnyal azonos az előbb említett wittenbergi diákkal. Miskolci Simon 1566-ban szintén az ungi Kereknye protestáns papja.²²¹ A lutheránus Alaghy János 1563-ban kelt végrendeletét aláíró udvari prédikátort pedig Miskolci Mátyásnak hívták.²²²

Szendrő reformációjára utaló adat, hogy Kassa városa innen hívta meg 1559-ben Petheő Jánost magyar prédikátornak.²²³

A reformáció Ung vármegyében

Az Ung vármegyében lefolyt reformáció részleteiről nincsenek adataink, de a következmények megengedik azt a következtetést, hogy itt is hasonló folyamat során terjedt el a reformátori tanítás, mint a szomszédos területeken. Péter magister Ungvár plébánosa ugyanis 1555-ben már bizonyosan a reformáció elkötelezett

híve volt. A kassaiak sikertelenül hívták meg 1558-ban prédikátornak.²²⁴ Méltó a figyelemre az is, hogy az 1560-as évek legelején számos helységben protestáns lelkész vette fel a tizedből juttatott részt: 1559 – Ungvár; 1560 – Kereknye, Latorcáremete, Tiba; 1564 – Dobóruszka, Palágy, Pálóc, Szobránc, Ungszenna, Ungtarnóc; 1565 – Csicsér, Gerény; 1566 – Császlóc, Nagykapos.²²⁵

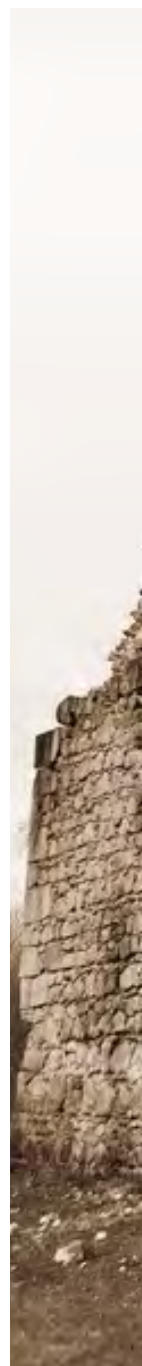
²²¹ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai...* 115.

²²² SZABÓ András: *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból...* 216.

²²³ KEMÉNY Lajos: *A reformáció Kassán...* 23.

²²⁴ *Uo.*, 22, 64-65.

²²⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai...* i. m. 114-119.

A szerednyeai vár romjai

Amikor a birtokosoknak a reformációhoz való viszonyát emlegetjük, véletlenül sem akarjuk azt sugalmazni, hogy az ő döntésüknek volt elsődleges következménye a reformáció eszméinek elterjedése.²²⁶

Ennek látszatát többnyire az erősíti, hogy azok a források állnak rendelkezésünkre, amelyek nagyjából velük kapcsolatosak. Ugyanakkor kár volna tagadni, hogy közömbösségük vagy éppen pártfogásuk kedvezett a reformátorok munkájának. Ők maguk nem is utasították vissza ezt a pártfogást, hanem dokumentálhatóan éltek vele. Viszont egészen történelmietlen az a nézet, mely szerint a protestánsok lett főurak kényszerítették a népet vallásuk követésére.²²⁷ Ez a felfogás tulajdonképpen

²²⁶ A kérdéstről PÉTER Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest, 2004. 108-117. A legfrissebb nemzetközi szakirodalom a magyar reformációhoz: Graeme Murdock, *Beyond Calvin. The Intellectual, Political and Cultural World of Europe's Reformed Churches, c. 1540-1620*, Palgrave Macmillan, 2004 (European History in Perspective), 191 l. Jan-Andrea Bernhard: *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500-1700)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2015 (Refo 500 Academic Studies, 19), 800 l.

²²⁷ Jellemzően így mutatja be a reformáció elterjedését ez egri egyházmegye plébániáinak történetét tárgyaló munka, amely tulajdonképpen Borovszky Samu elgondolását követi, aki Borsod vármegye számos településének a reformációját Bocskai István és Bethlen Gábor fejedelmi uralkodásához köti. Azoknak a helységeknek hitújítását is, amelyeknek reformációjára nézve korábbi adatokat talált, főúri intézkedés nyomán képzelte el. BOROVSZKY Samu: *Borsod vármegye története...* i. m. 98-99. Soós Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Budapest, 1985. passim. A reformáció elterjedése és a protestáns-

az erőszakos rekatolizáció körülményeinek a visszavetítése a reformáció korába, illetve a 18. századi barokk katolicizmus történelemszemléletének a továbbélése, amely a valódi tények nagyvonalú mellőzésével meggyőződésként vallotta, hogy a protestantizmus korábbi győzelmét az erőszak eredményezte.²²⁸

Magyar főnemesi ruházat a 16. században

A főurak magatartásának lényege két ponton ragadható meg: egyrészt támogattak olyan „értelmiségieket”, akik eltökélt

sá lett nagybirtokosok befolyása között közvetlen összefüggést lát szintén HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 214-215.

²²⁸ MÁLYUSZ Elemér: *A Türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Attraktor Kiadó, Mária-Abesnyő-Gödöllő, 2006. 12.

munkásai voltak a hitújításnak, másrészt a protestánsná lett gyülekezeteket nem akadályozták abban, hogy a plébánia középkori javadalmát továbbra is egyházi célokra vegyék igénybe. Ez utóbbit olykor patrónusi jogaik alapján meg is erősítették. A legtöbb esetben a főnemesség protestáns hitének őszinteségét nem szabad kétségbe vonni. Legfeljebb csodálkozhatunk azon, hogy miként fért meg azzal együtt a leglátványosabb vagyonszerzés és erőszak. Az bizonyos, hogy a középkor eszményeit maga mögött hagyó egyházi testületeknek semmilyen tekintélye nem volt már a főnemesség szemében, a központi hatalomnak pedig nem volt elég ereje azokat megvédelmezni birtokaik elfoglalása során. S talán azon is csodálkozni lehet, hogy a főurak az ezen a területen érvényesített erőszakot nem alkalmazták közvetlenül a vallásügyben. Leonhard Stöckel Melanchthont tájékoztatva írja ezeknek az éveknek sajátos állapotáról 1545-ben, hogy az egyháznak nincsenek támogatói, mindenki mindenkit fosztogat.²²⁹ A bártfai rektor nyilvánvalóan nem tett ekkor különbséget katolikus és protestáns egyház között, hanem *az egyház* állapota fölött kesergett, amelynek megújulását maga is munkálta, de még egy és ugyanazon testnek tekintette. A vagyonszerzésre koncentráló főurak vallással kapcsolatos magatartásának jellemző vonása tovább finomítható: közömbösség a „község” hite, vallása iránt, s bizonyos fokú türelem a támogatott reformátorral szemben. Vajon

²²⁹ MPEA 1927. 60–62.

ki tételezné fel ugyanis, hogy Serédy Gáspárnak²³⁰ nem jutott tudomására, hogy az ő és osztályos társainak életmódját a lehető legkeményebben és teljes őszinteséggel ítélte el a támogatását élvező reformátor, Szkhárosi Horváth András?

Urak ti bíztok az peníszes pénzben,
Erős váratokban, gyűjtött kécncsetekben,
Kolcsos várostokban, aranyban, ezüstben,
De nagy hitetlenség, ki bízik ezekben.
.....
Mind e világnak gonosz példa lőnek,
És az hamisságba mind elmerülének,
Kegyelmes uraknak hívatni örülnek,
De mind sárkánál kegyetlenbbé lőnek.²³¹

Ki tudja, talán arról van szó, hogy a lelkiismeretüket nyugtatták meg néhány tehetséges ember támogatásával? De ez a pártfogó tevékenység sem ellensúlyozhatta a főrendeknek azt a viselkedését, amely feltehetően nem a kivételekre volt jellemző, s amiben inkább a reformátorok akadályozása s nem az általános támogatása nyilvánult meg. Vagy Szkhárosi kortársként túlságosan szigorúan, esetleg egyenesen elfogultan jellemezte volna őket alábbi soraival?

²³⁰ Meglehetősen ellentmondásos, nehezen értelmezhető magatartására nézve adalékok: PÉTER Katalin: *A pap templomából a gyülekezet templomába vezető út. Egyháztörténeti Szemle*, 2006/2.

²³¹ Az fejedelemségről. RMKT, 16. II. 174–175.

Azon Krisztusnak ő szent igéjét
most is prédikálják,
De Lutherségnek és hamisságnak
az barátok mondják,
Mind az urakat ez szegény vakok
azzal elaltatták.

S az elaltatott urak bizony a sok gonosz-
sággal nem törődnek, „az czigányoknak
lám békét” hagynak, „kik mindenkor
lopnak”, a rabló törökkel szövetkeznek,
„csak az nem kedves, urak, köztetek,
kik jót prédikálnak”, vagyis a reformáto-
rok.²³² Nem volt egyáltalán meglepő
a reformációt pártfogó magatartásukkal
sem, mert amellett, hogy ismételten a fe-
jükhöz vágta: „Romlásinknak egyik oka
fejedelmek vattok”, visszatérően hangsú-
lyozta, hogy patrónusi feladataikkal nem
törődnek: „Az Istennek tisztességét nem
oltalmaztatok” és „Megnyomorult közöt-
tetek az anyaszentegyház”.²³³ Sőt, olykor
egyenesen ellenségesnek mutatta be őket
„Isten igazsága”, azaz a reformátori taní-
tással szemben.

Ha tanácsban egybegyűltek, azon
tanácskoztok,
Az Istennek igazságát miképpen
rontsátok,
Az Istennek hív szolgálait hamisnak
mondjátok.²³⁴

Szkhárosi persze igen szigorú volt, szinte
nincs is olyan műve, amelyben el ne ma-

rasztalná a „magyari urakat”. Ugyanakkor
a tályai prédikátor szavaiból is úgy tűnik,
hogy a reformáció munkásai nem voltak
hajlandók erkölcsi kérdésekben – a ké-
sőbbi történet szerint a teológiában sem
– kompromisszumot kötni az egyházújítás
nagyúri támogatásának érdekében.

Arra is van példa, hogy egy-egy refor-
mátor mögött nem mindig álltak nagy-
súlyú politikusok. Igaz, hogy Bencédi
Székely István első művét még Perényi
Péternek ajánlotta, de aztán mezővárosi
diákok, majd köz- és kisnemesek követ-
keztek (Réghy Kelemen és Gávay Lukács,
ez utóbbinak néhány portája volt Sza-
bolcsban és Biharban), végül újra befo-
lyásos nagyúr, Némethi Ferenc.

A közömbösségnek vagy talán inkább
a türelemnek (?) a jeleként értékelhető
az a tény, hogy a főként rutének alkotta
orthodox közösségeket békén hagyták a
birtokosok. Feltehetően ugyanígy cseleke-
dett Perényi Péter és Gábor a Kispatakra
telepített szlávok esetében. A sárospataki
katolikusokról 17. századi adat tudósít, de
nem lehetetlen, hogy folyamatosan jelen
voltak a városban, és vallásgyakorlatukat
sem akadályozta senki.²³⁵ Érdemes itt
idézni Perényi Péternek ilyen szempontok
szerinti értékelését Péter Katalin tollából.
„A Perényi birtokain élő jobbágyok soha
nem vádolták urukat vallási intoleranciá-
val. Ez egyértelműen kiderül abból a szél-
eskörű vizsgálódásból, melyet királyi hiva-
taltokok végeztek birtokain néhány évvel

²³² Az Istennek irgalmasságáról. RMKT, 16. II. 206.

²³³ Az átokról. RMKT, 16. II. 213–214.

²³⁴ *Uo.*, 213.

²³⁵ PÉTER Katalin: *A református gyülekezet első száz
éve Sárospatakon.* Egyháztörténeti Szemle
2006/2.

halála után. A legutolsó jelentés minden bizonnyal befektetette Perényi hírnevét: úgy mutatta be, mint a kor legrosszabb földesurát. A jobbágyok számos sérelmüknek adtak hangot, különösen a Perényi által rájuk kirótt magas hűbéri adók miatt, de nem hangzottak el panaszok a vallással kapcsolatban. Tekintve, hogy a királyi hivatalnokok katolikusok voltak, a jobbágyok biztosak lehettek volna afelől, hogy Perényi vallásos intoleranciájáról szóló panaszuk értő fülekre talál.²³⁶

A tornai főesperesség 1561-es vizitációjának felületes vizsgálata alapján könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy az itteni reformáció Bebek György és Mágócsy Gáspár hatalmaskodásának eredménye. A szöveg ugyanis gyakran emlegeti őket, még hozzá azért, mert megtiltották a főpapoknak járó cathedriticum megfizetését a plébánosoknak, nyíltan pártfogolták a nős papokat, kedvelték a lutheránus prédikátorokat. Sőt, maguk a prédikátorok rájuk hivatkozva tagadták meg az engedelmisséget az „Apostoli Szék” képviselőivel szemben. Csakhogy ugyanez a dokumentum elfogulatlanul feltünteti azt is, hogy Bebek és Mágócsy békén hagyta azokat a papokat és közösségeket, akik az „igaz katolikusokhoz” ragaszkodtak.²³⁷

S még egy szempont figyelembe veendő a kérdésben: hagyományos katolikus

hitükhöz ragaszkodó földesurak birtokai – Fánchy Borbála ellenére Miskolc –, azután az egyházi birtokok, sőt központok is nagyjából protestánsok lettek, mint például Eger, Szepeshely, Lelesz, Jászó, Nagykapos, Olaszliszka. Így volt ez abban az esetben is, ha történetesen a helységben lévő egyházi testület a helyén maradt és nem néptelenedett el. A leleszi premonstreiek nagy nehézségek között ugyan, de megmaradtak,²³⁸ a község azonban a reformáció hitelvei szerint szervezte át hitéletét.

A folyamatokba némi betekintést enged Felnémet egri püspöki birtok esete. Már a negyvenes évek közepétől folyamatosan jártak a fiai Wittenbergbe, de még a hatvanas években sem dőlt el a reformáció sorsa a községben. Az uralkodó 1569-ben kétszer is felszólította Forgách Simon egri főkapitányt, hogy a támogatását élvező eretnek prédikátort küldje el Felnémétről.²³⁹ Tolkay Illés egri kanonok és a felnémeti papok ugyanis panaszt tettek, hogy amellet, hogy gonosz tanításával megfertőzi a katolikusok lelkét, még nagy lármával szidalmazza is őket, és másokat is erre buzdít. A helyben zajló vita nem csak epizód jellegű, hanem folyamatos lehetett, mert római katolikus részről itt született az 1565-ből keltezett, a lutheránus papokat kipellengérező ének.²⁴⁰ Az uralkodói parancs és az egri kanonokok ellenére

²³⁶ PÉTER Katalin: *Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon*. Egyháztörténeti Szemle, 2006/2. A hivatkozott dokumentum az Országos Levéltárban található, E 156. (Urbaria et Conscriptiones) 40/35. sz.

²³⁷ *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek...* 76–80.

²³⁸ MPEA 1928. 68–69.

²³⁹ MPEA 1927. 109–110., 1928. 1.

²⁴⁰ A Felnémeti Névtelen „Luther-papok” elleni éneke. RMKT, 16. VII. 293–296. A verssel kapcsolatban nem alap nélkül merült fel, hogy 19. századi hamisítvány. LAJCSÁK Attila: *Ki volt a Felnémeti*

Felnémet reformációja folytatódott és tíz évvel később 1579-ben – s ettől kezdve folyamatosan – már protestáns prédikátor vette fel itt a tizedből járó részt.²⁴¹

Magában Egerben pedig a káptalan megújuló panaszai és az uralkodói intézkedések ellenére többségbe került és egyre nagyobb befolyást szerzett a főkapitányok által is támogatott református gyülekezet. Kiválóan képzett, művelt lelkipásztorokat tudott meghívni, mint például Szikszai Hellopoeus Bálint vagy Paksi Cormaeus Mihály. Az sem jelentett akadályt, hogy a protestantizmus terjedésének ellensúlyozására a városba érkezett az országos hírnevű Leleszi János jezsuita hittérítő 1578-ban. Miután a várból kiszorult, a városban lévő Szent Mihály templomot rendezte be a püspök és a káptalan székesegyház gyanánt Rudolf király 1580. február 26-án kelt jóváhagyó leirata alapján. A reformátusok előbb óvást emeltek az intézkedéssel szemben, majd pedig 1580-ban, Úrnapja utáni szombatn a polgárság és a nemesség betört a templomba, az oltárokat és a képeket kidobálták, másnap pedig református istentisztelettel birtokba is vették azt. Az egri káptalan a templomfoglalás ellen egyelőre mást nem tehetett, minthogy a jászói konventnél ünneplés tiltakozást jelentett be.²⁴² Az esetről a lutheránus Ungnád Kristóf főkapitány tudott, de a kezdeményező nem ő volt.

Névtelen?, A Dobó István Vármúzeum évkönyve (Agria, XXI), Eger, 1985. 185–206.

²⁴¹ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai...* 54.

²⁴² BALÁZSI Ferenc – SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története...* 249–250.

Jellemző, hogy az egri polgárság ugyanakkor állandóan panaszkodott az egyébként protestáns német katonaságra a rendek és az uralkodó előtt, mely során fel sem merült, hogy azok vallásukat a polgárokra erőltetnék. Eger reformációjában sem lehet csupán a protestáns főkapitányok és katonák kizárólagos kezdeményező szerepéről beszélni. Az adatokból kiolvasható a város lakóinak aktív és önkéntes közreműködése a hitújítás körülményeinek szervezésében.

Nem állítjuk, hogy az előnyöket élvező nemesek ne teremtettek volna lehetőséget, kedvező helyzetet a reformáció kibontakozásához és megszilárdulásához. Végző soron arról van szó, hogy a „cuius regio eius religio” elvnek – ami egyébként csak 1555-ben lett rendező elvé a Német-római birodalomban – valamiféle általános, tervszerű és következetes érvényesítését a reformáció kibontakozása és elterjedése során egyáltalán nem látjuk igazoltnak nálunk.²⁴³

Inkább az sejlik fel előttünk a forrásokból, hogy a legtöbb esetben a korra jellemző társadalmi szétesettségéből adódó jótékony magára hagyatottság következtében,

²⁴³ Az uralkodói kezdeményezést vagy ösztönzést János Zsigmond esetében is kizártnak tartja BALÁZS Mihály, ellentétben a korábbi állásponttal, amely a lutheri kereteken való túllépést az ifjú uralkodó átlagon felüli teológiai érdeklődésével és érzékenységgel magyarázta. Ld. *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*. Credo Evangélikus Műhely, 2008/1–2. 72. A Tiszánineni egyházvidékre nézve pedig SZABÓ András közölt meggyőző adalékokat a kérdéshez: *Reformáció Északkelet-Magyarországon : Meggondolatlan esetek = Uő (szerk.): Mezőváros, reformáció, irodalom (16–18. század)*. Budapest, 2005 (Historia Litteraria, 18). 41–49.

illetve az így létrejött mozgástérben, lényegében szabadon dönthetett a hitújítás mellett egy-egy helység plébánosa és közössége, minden bizonnyal más helységek példájának befolyása nyomán is, s esetleg nem kis viták során. Az ilyen fajta magára hagyatottság sajátos körülményei mutakoztak meg a hódoltsági Gyöngyös esetében, ahol a polgárok közötti vita folyamán alakult meg a protestáns gyülekezet úgy, hogy a régi egyház is megőrizte részben a pozícióját. S ugyancsak elgondolkodtató az is, hogy az alább tárgyalandó felekezeti szétválás során főnemesek sem tudták megakadályozni a helvét irány elterjedését, mert a lelkipásztorok – s minden bizonnyal az általuk vezetett gyülekezetek – egyszerűen nem engedelmeskedtek. Bizonyítani csaknem lehetetlen, de joggal feltételezhető sokakról, papokról és világiakról, hogy belső spirituális folyamatok nyomán, személyes döntések meghozásával váltak a reformáció tanításának követőivé. Annál is inkább, mert a reformáció belső lényege az Isten igéje „felismerésében és elismerésében”, s ennek kapcsán az igehirdetésben ragadható meg.²⁴⁴

Bizonyos, hogy a különféle hatások több szinten érvényesültek. A teológiai viták csak bizonyos fokú teológiai műveltséggel rendelkezők számára voltak érthetőek.²⁴⁵ Ebből pedig még a papságnak egy része is kimaradt. Ők és a „község” minden bizonnyal nem ezek

alapján, hanem gyakorlati változások nyomán hozták meg döntésüket a hitújítás mellett. Ilyen lehetett egyebek mellett a „két szín” alatti úrvacsora: a kenyér mellett a hívek is kaptak bort, s ez igen erőteljesen fejezte ki a hívők egységét és Isten előtt való egyenlőségét. Hasonlóképpen gyakorlata révén hathatott az anyanyelvű liturgia.

Teljes képet a reformáció lefolyásáról nem lehet adni. Gyülekezetek százairól s az ott szolgált papokról semmilyen információnk nincs. Nem tudjuk, hogy milyen körülmények között miféle utat jártak be, csak az ismeretes, hogy a szervezetenként elkülönült protestáns egyházmegyék tagjaiként jelentek meg a 16. század második felében. Mert az bizonyos, hogy a helységek nagy többsége Felső-Magyarországon ekkor már protestáns volt.²⁴⁶ Ezt az eredményt nem kis mértékben annak lehet tulajdonítani, hogy az új lelkész-nemzedék azokban a mezővárosi iskolákban nevelkedett fel erre az időre, amelyek már korán a reformáció szellemében tanítottak (Bártfa, Abaújszántó, Újhely, Szikszó, Patak, Gönc, Gálszécs, Olaszliszka). Ebből pedig az az egyszerű tény adódhatott, hogy nem volt elegendő szolgálatba állítható, a katolikus hagyományokhoz mindenáron ragaszkodó pap, volt viszont protestáns prédikátor. Ebben az esetben az is előfordulhatott, hogy ha egy-egy község nem kezdeményezte a

²⁴⁴ BUZOGÁNY Dezső: *Marosvásárhelyi Hitvallás 1559*. Kolozsvár, 2010. 12.

²⁴⁵ PÉTER Katain: *A reformáció. A hazai protestantizmus sajátos képe = Magyarország története...* 535.

²⁴⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugatvárnai...* i. m. 119–140.

hitújítást, megtette ezt helyette a protestáns szellemben gondolkodó lelkész, a község pedig alkalmazkodott hozzá.

A mezővárosok kiemelkedő szerepét a tiszáninneri adatok megerősítik. Viszont velük kapcsolatban is elmondható az, amit már említettünk a főnemesek vonatkozásában, hogy ti. róluk vannak adatok, míg falvak százairól nincsenek. Ez egyrészt abból adódik, hogy előnyösebb anyagi lehetőségeik függvényeként ők adtak helyet sok olyan reformátornak, akiknek nevét irodalmi tevékenységük megőrizte, s ennek kapcsán maradt fenn egy-egy mezővárosnak az üggyel kapcsolatos emlékezete is. Másrészt, feltehetően fejlettebb önkormányzatiságuk következtében, nagyobb gondot fordítottak a mezővárosi élet dokumentálására szemben a falvakkal. Harmadszor pedig tagadhatatlanul törekedtek a színvonalasabb egyházi élet – azon belül az iskolázás – biztosítására. Ez pedig egyenes folytatása volt annak, amit a középkor végi helyzetükre nézve is megfigyelhetünk. A reformáció regionális központjai azok a mezővárosok lettek, amelyek a városiasodásnak egy bizonyos szintjét már elérték a 15. század végén. Ezeknek a mezővárosoknak a parasztpolgársága minden bizonnyal a magáénak tekintette a vallás ügyét a saját területén. Ezt az elgondolást erősítő érdekes adat a minden tekintetben a mezővárosok fölé helyezhető Kassával kapcsolatos, de érdemes mégis idézni. Miután Huszár Gált letartóztatták (1560), a város polgársága az uralkodóhoz folyamodott a prédikátor kiszabadítása érdekében. Ferdinánd meg-

feddette a kassaiakat, és a „legsúlyosabb méltatlankodás terhe mellett” meghagyta, hogy a vallás ügyébe ne ártsák magukat.²⁴⁷ Azok azonban már régóta nyakig benne voltak, s bizonyos, hogy hozzájuk hasonlóan, a maguk szintjén, a mezővárosok polgárai a vallás ügyébe rendszeresen és módszeresen szintén beleártották magukat. Egy-egy közösség kezdeményező fellépésére, lutheránus lelkészeknek a „község” általi meghívására nézve Verancsics Antal egri püspök is közöl egy érdekes adalékot. Amikor ugyanis 1560-ban bezáratta az Eger környékén működő lutheránus papokat, előbb választási lehetőséget nyújtott számukra: 1. Ismét katolikus szellemben prédikálnak, ebben az esetben megtarthatják jövedelmüket és állásukat is; 2. elköltöznek; 3. börtönbe kerülnek. A lelkészek a legutolsó lehetőséget választották, állhatatosságukat azzal indokolva, hogy „ott maradnak, ahová a nép hívta őket”.²⁴⁸

²⁴⁷ BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora* (1512? – 1575). Budapest, 1991. 175 (Humanizmus és Reformáció, 18).

²⁴⁸ SZABÓ János Győző: *Az egyház és a reformáció Egerben...* 105. Közlebről: *Verancsics Antal összes munkái*. Kiad. Szalay László, Wenzel Gusztáv. Pest, 1868. VIII. 146. A missziós prédikátor fellépésére és a nép viselkedésére nézve a Hódoltságból ismerünk érdekes adatot egy itt működő spanyol zsoldosvezér tudósításából. Megtudjuk, hogy egy községben, ahol volt plébános, egyszer csak megjelent egy lutheránus igehirdető, s „hirdette a hitét meg az eretnokséget, amiért is igényt tartott az egyházi javadalmakra, emiatt azután összekülönbözött a katolikus plébánossal, a falu egyik része ugyanis a lutheránus pártján állt”. Majd a budai pasa intézkedett az ügyben, a spanyol tanácsára elűzte a lutheránust. SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció...* 96–97.

Verancsics Antal
*A művelt főpap minden erejével akadályozta
a reformáció előmenetelét
Felső-Magyarországon – sikertelenül.*

A reformáció a korábbiakhoz képest felértékelte a közösség – korabeli szóhasználat szerint a község – szerepét az egyházi életben. Ennek nem jelentéktelen következménye volt, hogy egy-egy helység önkormányzati testülete az egyházi élet fölött bizonyos felügyeleti jogot gyakorolhatott. Megállapította a lelkész, majd pedig a tanító jövedelmét, az egyházi ingatlanoknak lényegében a tulajdonosává vált. Még ha nem is jutott el a teljes szuverenítésra, befolyását jelentősen növelte

az egyházi élet területén. A mezővárosi önállósodási törekvésekben így válhatott fontos tényezővé a hitújítás kérdése. Az egyházi hatalom korlátozása a befolyását helyi szinten növelni kívánó mezővárosi polgárság érdekében állt.

A HITÚJÍTÁS
HELYZETE
A REFORMÁCIÓ
ELSŐ
SZAKASZÁNAK
VÉGÉN

A nemzeti- vagy anyanyelvű igehirdetés középkori örökség. Tanító, intő jellegű anyanyelvű beszéd mindig volt az egyházban (*Halotti Beszéd és Könyörgés*). Közismert, hogy milyen lendületet kapott az egyháznak ez a tevékenysége a koldulórendek, különösen is a ferencesek fellépésével. Erre más rendek is törekedtek, a magyar alapítású pálosok például 1418-ban nyertek felhatalmazást a prédikálásra a pápától.²⁴⁹

A ferencesek esetében az is megfigyelhető, hogy prédikációikban a hit, a valóság személyessé válásának folyamata a középkor vége táján megjelent. Ők különösen is aktív kapcsolatban voltak a társadalommal. Prédikációjuk a társadalmi kérdéseket értelmezte is, mégpedig a szociális problémák őszinte felvetésével. Az obszervánsok krisztusi életeszményéből következett az alsóbb néprétegekkel vállalt szolidaritás. A szegénységet önként választották, ezt az állapotot eszményítették.²⁵⁰

A hazai reformátori igehirdetés részben ezen az úton haladt, de tovább lépett a hit és üdvösség alapvető kérdéseinek személyessé tételében. A későbbi évtizedek igehirdetéseiből visszakövetkeztetve és a kortárs reformátori munkákból kiindulva nem túlzás hangsúlyozni, hogy a reformáció igehirdetésében döntő volt a katekizáló jelleg. A személyes hitismeret a hívőnek bizonyos függetlenséget adott,

amennyiben üdvösségét nem a hivatalos egyház mechanikusan alkalmazott külső üdvközvetítő eszközeihez (szentségek, szentek) kötötte, s ezzel egyben megnövelte keresztyén öntudatát, felelősségérzetét. A Johannes Tetzel búcsúárús dominikánus szerzeteshez kapcsolt jelszó, miszerint „mihelyt a pénz a ládában koppan, a lélek a mennyországba toppan”,²⁵¹ bizonyára jól jellemzi a belső személyes, spirituális döntést nélkülöző, a vallás lényegét csupán külső eszközökhöz kapcsoló, a középkori egyház életében általános felfogást. De még helyénvalóbb, ha ennek illusztrálására a tállyai reformátort, Szkhárosi Horvát Andrást idézzük:

Sósvíztől tartjuk bűnnek
bocsánatját,
Olaj elveszi szívünk álnokságát,
Sok gyertyagyújtás Istennek
haragját.²⁵²

Ehhez képest a reformáció hangsúlyosan várja el a megharcolt hit következményeként a személyes döntést, ahogy Gálszécsi István az úrvacsora értelmét és lényegét körülíró soraiban kifejti: „Az mi Urunknak halálának emlékezete ez: hinni és egyebek előtt vallani, hogy Krisztusba való hűtből üdvözülünk, és örök haláltól megszabadulunk. Azért mely ember Krisztusnak testét akarángya hozzája vennie, az higgye, hogy Krisztus az ő bűneiért meghalt, mert valaki ezt nem hiendi, íletirt

²⁴⁹ MALYUSZ Elemér: *A pálosrend a középkor végén*. Egyháztörténet, 1945. 1v4. füzet. 1-53.

²⁵⁰ Szücs Jenő: *Ferences ellenzéki áramlat...* 409–435.

²⁵¹ „Wenn das Geld im Kasten klinget, die Seele in den Himmel springt“.

²⁵² *Az Antikrisztus országa ellen*. RMKT, 16. II. 164.

halált veszen magának. [...] Azért ez jegy-
nek vitelisse után oly bizonyossá lgy az te
üdvösségedrül, mintha mennyországból
hallanál Istentül ilyen szózatot: Én tgedet
üdvözítlek Krisztusba való hütirt.²⁵³ Nincs
itt semmiféle külső emberi eszköz, hanem
helyette az ember személyes, belső énjé-
ben megélt igen erős bizonyosság. Ahogy a
Miatyánk magyarázatában is hangsúlyoz-
za a gondviselés-hit személyes tartalmát
Gálszécsi: „Hiszem, hogy... Isten minden
teremtett állatokat táplál, íltet, megtart és
oltalmaz. És hiszem, hogy íletet, eledelt,
egészséget, járást, feleséget, gyermekeket,
ruházatot, házat, örökséget és mindeneket
nekünk adjon. Aki ezt hiszi, az senkitül
nem fíl.”²⁵⁴

Ez az utóbbi néhány szó erősen emlé-
keztet Luther *Erős vár a mi Istenünk* kez-
detű, meghatározó jelentőségű énekének
záró soraira, mintha Gálszécsi annak po-
zítív ellentétpárját fogalmazta volna meg.

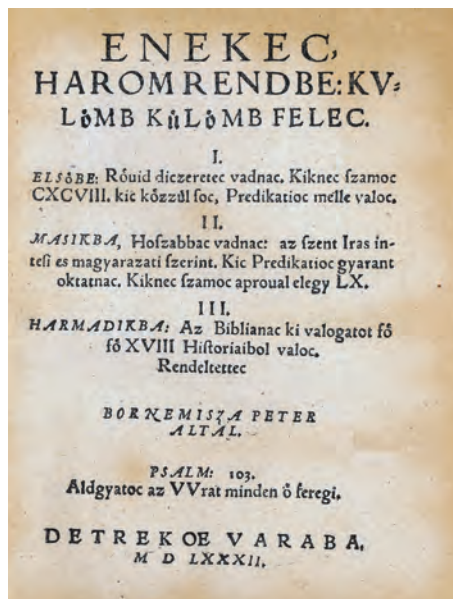
Ha testünk nekünk elvész,
Ha marhánk elvész,
Hírünk, nevünk,
Feleségünk, gyermekünk:
Az mennyország megmarad
nekünk.²⁵⁵

²⁵³ *Kegyes énekekről és keresztyén hitről rövid köny-
vecske.* Magyar Könyvszemle, 1911. Hasonmás
töredék.

²⁵⁴ *A keresztyéni tudományról való könyvecske.*
1538. SÓLYOM Jenő: *Luther és Magyarország...* 181.

²⁵⁵ Ez a fordítás 1560-ban jelent meg először. P. EÖRÝ
Vilma: *Erős vár a mi Istenünk...* Luther Ein feste
Burg... című énekének történeti és stílusztikai át-
tekintése a magyar zsoltáirodalomban = *Tanul-
mányok a lutheri reformáció történetéből...* 263.

Egy olyan világban, ahol azok, akiknek
feladatuk lett volna jogot és biztonságot
nyújtani „mind sárkánál kegyetlenbbé
lőnek”, bizonyára hatott az idézett tanítás:
aki ezt hiszi, senkitől sem fél! A hitújít-
ás prédikátora a mindennapi megélhe-
tés és megmaradás kérdését örökkévaló

Bornemisza Péter *Énekek három rendbe* című
énekeskönyvének címlapja.

távlatokba helyezte. A sokféle kiszolgál-
tatottság korában az egyéni és közösségi
sorskérdéseket nem külső lehetőségekhez
kötötte, hanem az Isten – ember viszony
összefüggéseibe ágyazta.

A reformáció igehirdetésének ez a má-
sik jellemző vonása talán még hangsú-
lyosabbá vált, különösen, amikor a török
jelenlét keserű következményeit a Tiszá-
ninnen lakói is megízlelték. Farkas András
erre a problémára felelt művében, mely
Gálszécsi István kátéjának függelékeként

jelent meg 1538-ban.²⁵⁶ A Gálszécsivel való kapcsolatból következtetve könnyen elképzelhető, hogy Farkas Felső-Magyarországon volt prédikátor, de erről nincs közelebbi adatunk. Szakaszonként veti össze versében az ószövetségi zsidó és a Kárpát-medencében élő magyar nép történetét. A közös vonások és fordulatok felvonultatásának célja valamilyen fontos tanulság levonása és ahhoz kapcsolódó intelem megfogalmazása. Farkas műve a zsidó–magyar sorspárhuzam névvel jelölt reformatori történelemszemlélet kiemelkedő képviselője.²⁵⁷ Ennek a történelem- és világszemléletnek a lényege nem új, már a középkorban is alkalmazták, Magyarországon pedig a ferences igehirdetés hangsúlyos eleme volt. Lényege, hogy Isten önmaga számára választ ki, hogy a vele való szövetséggel ajándékozzon meg, amely az örök üdvösségben teljesedik ki. Ha a kiválasztott kiszakad ebből a szövetségből, Isten az ő „ostorával” tereli vissza. A kiválasztó Isten tehát büntet, mert szeret, és nem akarja, hogy elveszünk. A szabadulás útja nyitva áll. Személyes bűnbánathoz elvezető bűnismeretből fakad a bűnbocsánat. Ebben nem csak az egyéni élet nyer kegyelmet, hanem a nemzeti lét is. Farkas ugyan szól az üdvösségről a kegyelemből

²⁵⁶ Bod Péter tudósítása szerint latin címe volt Farkas énekének: „*Chronica de introductione Scitharum in Ungariam et Judeorum de Aegypto*”. Bornemisza Péter 1582-ben kiadott énekeskönyvében *Az sidó és magyar nemzetről* címmel szerepel. BOD Péter: *Magyar Athenas*. H.n. 1766. 81. RMNY 513.

²⁵⁷ DIENES Dénes: *Farkas András: „Az zsidó és magyar nemzetről” című műve teológiája és kortársi párhuzamai*, LIMES – Tudományos Szemle, Tatabánya, 2001. 73–81.

hit által reformatori alapelvet hirdetve, üzenetében azonban a hangsúly nem a túlvilágon van. A bűnbocsánat ugyanis nem korlátozódik az egyén halál utáni üdvösségére. Ugyanakkor a bűnbocsánatban a bűn evilági következményeitől való megszabadulás lehetőségét hirdeti meg a nemzet életében. Farkas András énekének teológiai üzenete kétségbeeséstől, végső elkeseredéstől, kényszerű beletörődéstől óvott, reménységre biztatott.

Bár – mint említettük volt – a ferences társadalombírálatban világosan fellelhető a bűnnek isteni ostoraként a török, a reformatori szemléletben ahhoz képest jelentős eltérés mutatkozik. Ez utóbbiban ugyanis nem egyes társadalmi csoportok, hanem az egész nép – szegények és gazdagok, férfiak és nők kivétel nélkül – egyaránt oka a tragédiának. Ezért a felelősség is mindenkié, a lelki újjászületést nem odázhhatja el senki, ha szabadulni akar a török igájából.

Farkas András nem állt egyedül, a művében megfogalmazott teológiai alapvetés szinte a kortársak mindegyikénél megjelenik. Felső-Magyarország reformatorai közül megszólalt ebben az összefüggésben Siklósi Mihály, Batizi András, Szkhárosi Horváth András. De most nem őket idézzük, hanem Tinódi Sebestyént, akinek jelentős része volt ennek a szemléletnek az elterjesztésében, annak ellenére, hogy művei vallási-felekezeti tekintetben közömbösek.²⁵⁸

²⁵⁸ BITSKEY István: „Én mast szóllok csak vitézli dolgokról” (A nemzeti sors toposzai Tinódi históriás énekeiben) = BITSKEY I. és IMRE M. (szerk.): *Tanulmá-*

„Az szalkai mezőn való viadalról” című énekét ezzel a felütéssel kezdi:

Támaszta az Isten az keresztyén népre,
Pogán fejedelmet nagy vesződelmére,
Jelősben mindönnél ez magyar nemzetre,
Parancsolat szegésért büntetésre.

Hasonlóan nyilatkozik a „szegedi veszedelemről” írt énekében, 1552-ben:

Szertelen vesződelm lám gyakran érkezik,
Istennek ostora fejönkön jelönik,
Az kegyötlen pogán rajtunk dühösködik,
Mert az mi életünk lám soha nem jobbodik.²⁵⁹

A reformátori igehirdetés katekizáló jellege természetesen nem csak a személyes hit építésében nyilvánult meg, hanem a keresztyén hitismeret területén is. A későbbi reformátori generáció kiváló tagja, Szikszai Hellopoeus Bálint, ezt *expressis verbis* ki is mondja majd egyik kátéjának ajánlásában: A prédikációk „semmik nem egyebek, hanem az catechismusnak bővebb magyarázattya”.²⁶⁰ A hangsúly a bibliaismereten volt, s ennek érdekében

nyok a régi magyar irodalomról. Debrecen, 1998. 5-15.

²⁵⁹ RMKT, 16. III. 289, 61.

²⁶⁰ *Az egri kereztien ania zent eghaznak es azzal egietemben az többinek is tanusagara irattatot röuid catechismus.* Debrecen, 1574. RMNy 346.

„tömegesen” jelentek meg a szentírási történeteket feldolgozó históriás énekek. Bizonyosan a prédikációk illusztrációs anyagában is elsődleges helyet foglalhattak el a Bibliából vett példák. Valószínűleg a reformátorok nem riadtak vissza az elvont fejtegetésektől sem, amint Batizi András is fenntartás nélkül verselt a praexistens Krisztusról:

Természetnek te előtte valál,
Kezdet nélkül az Istennél valál,
Anya nélkül Istentől származál,
Örök ige szájából mondatál.²⁶¹

Volt a reformátorok prédikációinak egy feltehetően gyakran visszatérő, a mindennapi élet világát érintő eleme, a házasság kérdése. Nem csak kifejezetten írtak a reformáció első nemzedékének tagjai házasságról szóló énekeket – Batizi András például kettőt is –, de más kérdéskörben megszólaló költeményekben ismételten kitértek erre az ügyre. Ebben az összefüggésben pedig kiemelt helyet kapott a papi nőtlenség kárhoztatása.

Az igehirdetés jellemzői között feltétlen említeni kell a szociális érzékenységet, a társadalmi problémákra való nyitottságot. Ez lehetett ferences örökség is, talán ezért gondolták egy időben az első nemzedék tagjait szinte kivétel nélkül az említett rend tagjának. A társadalmi radikalizmus bi-

²⁶¹ *A Krisztus Jézusnak isteni és emberi természetiről való dicséret, melyet az kommunikáláskor szoktunk énekelni.* RMKT, 16. II. 61. A „szoktunk énekelni” megjegyzés bizonyára későbbi, azt jelzi, hogy a gyülekezeti liturgikus (mégghozzá úrvacsorai) gyakorlatba bekerült Batizi éneke.

zonyosan segítette a reformátorok népszerűvé válását bizonyos körökben, nem feltétlenül a birtokosok között. Már csak azért sem, mert az Isten előtt való teljes egyenlőséget hangsúlyozták.

Jaj azoknak, kik színnel
keresztyének,
Sem nagy urat, sem papot ki nem
veszek,
Sem parasztot, sem semmi
szerzeteket,
Kik tiszteekben igazán el nem
lépnek.²⁶²

Egészen bizonyos, hogy a magyarországi reformáció első szakaszának prédikációit áthatotta a világvége gondolat apokaliptikus hangulata. Egyrészt ennek wittenbergi gyökerei voltak, Melanchthon diákjai hazahozták ezt a szemléletet,²⁶³ másrészt a török hódítás pusztításai felerősítették azt a nézetet, hogy a világ vége közel van. Egyszerre jelent meg a testi (török) és a

lelki (pápa) Antikrisztus. Batizi ezt így énekelte meg:

Egész ez világnak állapattja lészen
Hatezer esztendő, osztán vége lészen,
Az két első ezer úgymint üres lészen
Második két ezer törvény alatt lészen.

Az harmad két ezer Krisztus után lészen...

Továbbá az harmad két ezer kezdeték,
Mikor Krisztus urunk világra
születék,
De másfél ezere annak is elmúlék,
Nem sok idő múlván világ végeztetik.²⁶⁴

Batizi a kérdésnek hosszú, több mint 560 sorból álló verset szentelt, már wittenbergi tanulmányait követően, tokaji lelkeszként 1544-ben. Nevén nevezi a legutolsó idők beköszöntésének csalhatatlan jeleit:

Az török fegyvere, Mahumet országa,
Az hamis tudomány pápa csalárdsága.

Egyik neveztetik fene bestiának,
Másik neveztetik hamis prófétának,
Mindkettő egyszersmind az
Ántikrisztusnak,
Mert ők a Krisztusnak ellene
támadnak.²⁶⁵

²⁶² DEVAI Mátyás: *Az igaz hit által való üdvözülésnek módjáról*. RMKT, 16. II. 128.

²⁶³ Ennek a lényege az az Illés prófétának tulajdonított felfogás, hogy a világ fennállásának ideje háromszor kétezer évre terjed. Az első kétezer esztendő a világ teremtésétől a törvények kiadásáig (Mózesig) tartott; a második Mózesztől Jézusig (a törvény korszaka); a harmadik pedig Jézus óta tart (a Megváltó korszaka). Ez egyben az utolsó korszak is, melyben az emberiség a reformáció idején a végidők küszöbére lépett. Az utolsó négyezer esztendőben – ugyancsak bibliai elképzelés (Dániel próféta jövődöleése) szerint – négy monarchia váltja fel egymást. Az első a babiloni (Nabukodonozor), a második a perzsa (Cyrus és Dárius), a harmadik a görög (Nagy Sándor) és a negyedik a római, mely Julius Caesar óta tart, és ennek folytatása a Német-római Császárság is. RMKT, 16. II. 96.

²⁶⁴ *Meglött és megleendő dolgoknak...* RMKT, 16. II. 103.

²⁶⁵ *Uo.*

Modi intelligendisacram scripturam

Dandum quod omnis sacra scriptura quadriformi ratione distinguitur sic
 ue exponitur. Aut enim in historico vel litterali intellectu aut allegorico: aut
 anagogico: aut triplogico: vel inozali solet accipi. Historia naq; est qñ res
 aliqua quomodo fm litteram dicta vel facta sit plano sermone referretur cum
 dicitur. Populus israel et egypto saluatus: tabernaculum dño fecit. Et dicitur
 ab israhon. i. videre vel cognoscere: q; antiquis nemo scribebat bystoria
 nisi qui vidisset. sic quando dictiones intelligunt simpliciter vt sonant
 est sensus litteralis vel bystorius. Allegoria autem est cum verbis aut rebus
 mysticas pñtia christi et ecclesie sacramenta signantur. Verbis videlicet vt
 ait Esaias. Egredietur virga de radice iesse: quod aperte est dicere. Itaketur vrgo maria de stirpe
 dauid: et de ea xps nascetur. Rebus mysticas est ppls israel ab egyptiaca seruitute liberata est.
 Et nota q; allegoria multis modis exponit. Quandoq; a psona vt isaac signat xpm. Quandoq; a
 re et nō persona: vt aries occisus significat xpi carnem passam. Quandoq; a loco: vt isaac signat xpm. Quandoq; a
 riu ascendit in montem: vbi eminentia loci signat eius sapientiam et excellentiam. Quandoq; a me-
 tro vt apphenderit septem mulieres loci signat eius sapientiam et excellentiam. Quandoq; a me-
 gocio vel facto: vt interfectio golic a dauid interfectionem dyaboli in xpo signat. Anagogia autem
 ad superiora est vicens locutio: que de premio futuro et ea que in celis est vita futura aperitis sine
 mystice sermonibus disputat. Apertis vt cum dicitur. Beati mundo corde. Mystice vt cum dicitur
 Qñ sic exponit anagogice. Beati q; mundat cogitationes suas et acc; vt sit illis pñtis videndi dñm in
 stru iesum xpm: qui dicit. Ego sum via vita et veritas. per doctrinā et exempla pcedentiu parum in-
 trant in regna celorum. Et sic est differentia inter allegoriam et anagogiam: q; allegoria est mysti-
 cus sensus pertinens ad militantem ecclesiam in qua sumus: sed anagogia est apertus sensus perti-
 nens ad ecclesiam triumphantem: que est conunitas sanctorum iam triūphantis et regnans. Tropo-
 logia vero est inozalis locutio que ad instructionem et correctionem animozum mystice siue aper-
 te tmo non deficiat. quod est dicere. Omni tempore sint vestimenta tua candida: et oleum de capi-
 non deficiat. Aperte vt iohannes dicit. Filii nō diligamus verbo neq; lingua: sed opere et veri-
 tate. Et vt bene uerba habebas bystoria docet factum. Tropologia faciendum. Allegoria credendum.
 Anagogia appetendum. Unde versus.

Littera gesta docet quid credas allegoria.
 Moralitas quid agas: quo tendas anagogia.
 Hec patent in hac dictione hierusalem. Bystoria enim est nomen ciuitatis. Tropologie est typus
 anime fidelis. Allegorice figura ecclesie militantis. Anagogice typum gerit ecclesie triumphantis.
 Unde versus.

Sicut hierusalem polis est terra fidelis
 Constant ecclesia mons fortis patria summa.

Finis tabularum biblic

Handwritten notes in a cursive script, likely a continuation of the biblical commentary or a separate study. The text is dense and difficult to decipher due to the cursive style and some fading. It appears to be a list or index of biblical figures and events, with some words underlined or written in red ink (rubrics). The notes are organized into columns and rows, with some larger headings or section markers. The handwriting is very fluid and characteristic of the 15th or 16th century.

A feladat a kortársak számára az, hogy „foglalják magukat Isten félelmébe”, tehát a reformáció igehirdetése által követelt megújulásnak legyenek munkásai, támogatói, de legalább egyetértő, befogadó hívei.

Prédikáció kézirata a házasságról egy 1509-es németalföldi biblia lapján

A reformáció tanainak elfogadásában a papságnak helyzetéből adódóan döntő szerepe volt. Úgy is, hogy a megújulási törekvésekben aktívan részt vett, illetve elfogadta a változásokat a gyakorlatban.

A dolgok természetéből következik, hogy a döntést befolyásolta az egyház és benne a papság helyzete. A 16. század hatvanas éveiben az esztergomi főegyházmegyében lefolyt római katolikus egyházlátogatás összességében azt mutatja, hogy az alsópapság meglehetősen magára hagyott, sőt elhanyagolt állapotban volt.²⁶⁶ Eléggyakorori a katolikusként azonosított papok között is a nős, vagy aki ágyast tart, esetleg szolgálójával él. Elképzelhető, hogy a papok egy része sodródott az eseményekkel, engedett a korszellemnek bizonyos dolgokban, például a házasság kérdésében, vagy az eucharisztia két szín alatti kiszolgáltatásának ügyében, talán nem is kevés esetben különösebb teológiai megfontolások nélkül. Horváth János szepesi prépost engedélyezte papjainak a házasságot, maga is nyolc-kilenc ágyast tartott, s miután lemondott tisztéről, megházasodott. Az esztergomi főegyházmegye zsinatán 1561-ben 119 pap jelent meg, közülük 62 volt nős, negyvennégy két szín alatt áldoztatott. Oláh Miklós érsek arról panaszkodott ekkor, hogy a papok többsége egyszerűen nem engedelmeskedik az egyházi felsőbbeknek, különösen a házasság

²⁶⁶ PÉTER Katalin: *A pap templomából a gyülekezet templomába...* i. m.

kérdésében megingathatatlanok.²⁶⁷ A papi nősülés önmagában is lehetett olyan ösztönző erő, ami a reformáció irányába vitt többeket a papok közül. Mágócsy Gáspár a szepesi prépost és csanádi püspök Bornemissza Gergely előtt éppen abban hangsúlyozta az „igaz prédikátorok” és a „pápista papok” közötti döntő különbséget, hogy az előbbieknél „törvényes feleségük van”, míg az utóbbiak „rossz nőkkel foglalkoznak nappal és éjjel”.²⁶⁸

A szétesett állapot kialakulásához erőteljesen hozzájárult a hierarchiát ért csapások lassú és nem a katolikus egyház érdekei, hanem az adott politikai helyzet szempontjai szerinti helyreállítása. Mindkét uralkodó – I. Ferdinánd éppúgy, mint Szapolyai János – adományozott egyházi birtokot világiaknak, akik még többet foglaltak el önhatalommal. Számos esetben az egyházi birtokok jövedelmének nagyobb részét a végvárak fenntartására fordították, a vonakodva és a Szentszékkel huzakodva kinevezett főpapok alig tudtak gondot fordítani egyházmegyéjük kormányzására.²⁶⁹

Az európai politika területén – úgy látszott – jelentős fordulat állt be 1547-ben. Sikerült a törökkel, ha rövid öt esztendőre is, békét kötni, Németországban pedig V. Károly császár győzelmes háborút vívott a

²⁶⁷ HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története...* 213. Az tehát, hogy egy pap elment erre a zsinatra, még nem jelenti feltétlenül, hogy a reformációval ne rokonszenvezett volna.

²⁶⁸ TOMISA Ilona (szerk.): *Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek...* 78.

²⁶⁹ HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története...* i. m. 209–212.

protestáns rendek és városok ellen. 1548-ban a lipcsei birodalmi gyűlésen a császár engedélyezte a papi házasságot és a két szín alatti úrvacsorát (kenyér és bor együttes adását a laikusoknak is). Igyekezett ugyanakkor kieszközölni, hogy a protestánsok nyilvánítsák ki, miszerint a Tridentben ülésező zsinat végzéseinek alávetik magukat (ágostai és lipcsei interim). Ezzel a háttérrel fogalmazódott meg az 1548 októberében összehívott magyar országgyűlésnek a vallásüggyel kapcsolatos intézkedése.²⁷⁰

A kép, ami a törvénycikkekből kirajzolódik, elég jól körvonalazottan ábrázolja az egyház helyzetét. A törvény intézkedésének alapvető célja, hogy a vallást a régi állapotba kell visszahelyezni, önmagában is sokat mond. Szembetűnő ugyanis a hierarchia teljes szétesése, különösen is az alsópapságot közvetlenül felügyelő főesperesek és esperesek (archidiaconusok, vice-archidiaconusok) hiánya. A közvetlen felügyelet elégtelensége megkönnyítette, hogy egy-egy plébános a reformáció szellemében változtasson a korábbi gyakorlaton személyes meggyőződésből, vagy befolyásosabb tisztársai példájára, esetleg hívei kívánságára.²⁷¹ A törvény szövegéből az a következtetés is levonható, hogy a mezővárosokban és falvakban általában nem olyan papok szolgálnak, akik a szentséget a „katholika szent egyház szertartása szerint szolgáltatják ki”. A törvény ugyan

elrendelte hithű katolikus papok szolgálatba állítását, de ez az intézkedés csak arra irányulhatott, hogy ilyeneket képezni kell, amint ehhez kapcsolódva rendelkezett iskolák létesítéséről is, amelyekben az „igaz vallást kell tanítani”. Úgy tűnik tehát ezen intézkedés nyomán is, hogy a 16. század közepén a papképzést megalapozó mezővárosi iskolák protestáns szellemben működtek.²⁷² A kolostorok nagymértékű pusztulása szintén kiolvasható az intézkedésekből, mert a „pusztán maradt monostorok, klastromok és káptalanok” helyreállítását meg sem kísérli, hanem jószágait a felállítandó iskolák szolgálatába rendeli.

Az 1548. évi dekrétum 8. cikkelye nyomán a római egyház kísérletet tett a világi kézbe került egyházi javak visszaszolgáltatásának végrehajtására. Több jele van annak, hogy a birtokosok többé-kevésbé engedtek ennek az intézkedésnek. Például Balassa Zsigmond és felesége Fánchy Borbála 1549 februárjában kártalanította a diósgyőri pálosokat, Serédy Gáspár szintén egyezséget kötött a renddel és rendezték a birtokfoglalások ügyét, a főúr visszaadta a tokaji és regéci kolostorokhoz tartozó javakat.²⁷³ Mindez azonban már nem akadályozta meg a különböző egyházi testületek, elsősorban a szerzetesrendek felmorzsolódását, és különösen azért nem, mert a szolgálatuk iránti igény

²⁷⁰ *Magyar Törvénytár. 1526-1608. évi törvénycikkek.* Szerk. MÁRKUS Dezső. Budapest, 1899. 226-227.

²⁷¹ Mert ilyen is akadt. PÉTER Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás...* 80–82.

²⁷² Természetesen lehettek még olyan intézmények, amelyek a katolikus papképzés szolgálatában álltak, mint például Verancsics püspök idejében az egri káptalani iskola (BALÁZSI Ferenc – SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története...* 205.).

²⁷³ EtE V. 130–132, 168–170, 179–180.

a társadalom részéről jelentősen megcsappant, aminek következtében a személyi utánpótlás elapadt.²⁷⁴

Szervezeti állapot – a papi fraternitások szerepe a protestáns egyházmegyék kialakulásában

A középkori vallásos élet megélésére vallásos célú társulatok alakultak. Tagjaik közösen vettek részt a miséken, zsolozsmákon, körmeneteken, gondoskodtak tagjaik ünnepélyes eltemetéséről. Rendszeresen szerveztek közös étkezéseket, mai szóval szeretetvendégségeket, szeretetlakomákat. Magyarországon Európa viszonylatában az elsők között mutatható ki a *kalandos* szövetkezők létrehozása. Nevüket a hónap első napjának latin *calendae* nevére kapták. A kalandosok a helyi plébános vezetésével a hónap első napján összegyülekeztek, imádkoztak és szeretetvendégséget tartottak. Diakóniai szolgálatot is vállaltak, mert ha valaki a helység határán belül meghalt, s ha hozzátartozói nem voltak, azt közös erővel eltemették. A szeretetvendégség felajánlásokból létesült, a tagok bort, kenyeret, aprójószágot adtak össze. Az imádkozás idején szerzetesek is jelen lehettek, a szeretetvendégség rájuk eső részével viszont a kolostorba kellett távozniuk. A kalandos szövetkezés önkéntes alapon működött, „minőségét” szigorú szabályok őrizték.

²⁷⁴ HERVAY Ferenc: A magyarországi kolostorok pusztulása a 16. században és a reformáció = *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből...* 183–194.

Aki elfogadható mérték nélkül elmaradt az összejövetelről, azt komoly pénzbírsággal büntették.²⁷⁵ A fraternitások mintául is szolgáltak, mert a középkori kézművesek, olykor a kereskedők is, a maguk érdekvédelmi szervezeteit (céheket) általában a vallásos társulatokhoz hasonló módon hozták létre.²⁷⁶ Az alsópapságnak szintén megvoltak az ezekhez hasonló testületei. A prebendariusok például együttesen testületet, confraternitást alkottak, annak szabályai szerint éltek, valamelyik szent kultuszának ápolását tűzték ki célul maguk elé. Szervezetük lényegében olyan volt, mint a káptalané.²⁷⁷

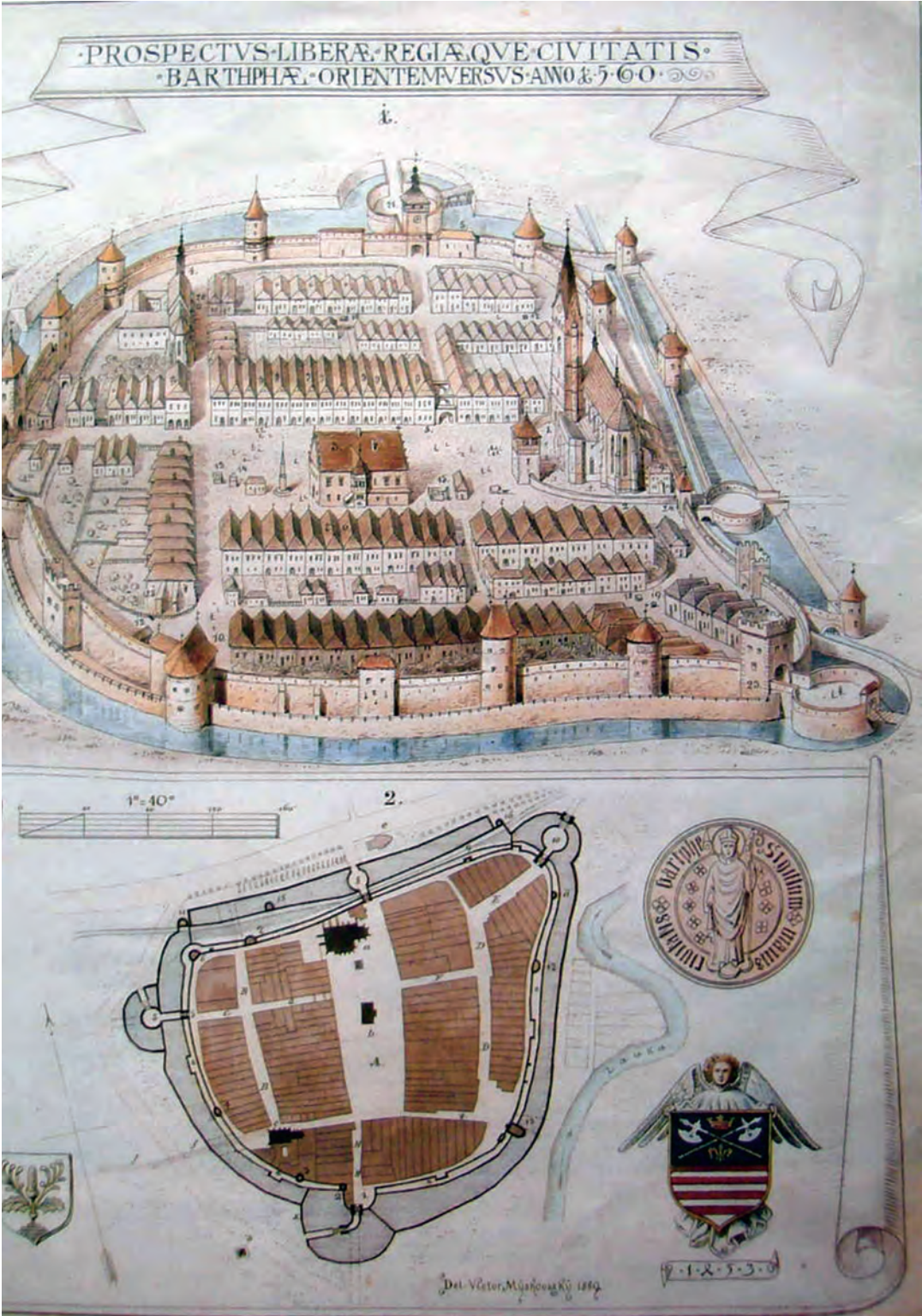
Felső-Magyarországon jól működő vallásos társulatok voltak, virágkorukat éppen a reformáció évtizedeit megelőző időben élték. Ilyen volt a 16. század elején az igen jelentős *Fraternitas Corpus Christi* (Krisztus Testének Egyesülete). Buda, Pest, Sopron és Pozsony mellett a bányavárosokban, Eperjesen és Bártfán voltak aktív csoportjai. A *Beatae Mariae Virginis* (A Boldogságos Szűz Mária Társulat) Bártfán, Kassán és Késmárkon működött, a *Fraternitas Sanctae Annae* (Szent Anna Egyesület) pedig a 15. század közepén, a bártfai templomban felállított és számos kiváltsággal elhalmozott Anna-oltárral együtt alakult meg. Papi társulat volt az

²⁷⁵ MAJLÁTH Béla: *A kalandos társulatok. Századok*, 1885.

²⁷⁶ KUBINYI András: Vallásos társulatok a késő-középkori magyarországi városokban = Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest, 1999. 341–352.

²⁷⁷ MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971. 140–171.

BÁRTFA VÁROSA 1560-BAN

igloi *Fraternitas Litteratorum* (Tudományos Társaság) és a hosszú múltra visszatekintő *Confraternitas XXIV Plebanorum Scepusiensium* (A 24 Szepesi Plébános Egyesülete). A klerikusokból álló egyesületek közül ez utóbbi volt a legnevezetesebb. Értékes társulati könyvtára a lőcsei Jakab-templomban volt elhelyezve, egyes tagjai pedig kéziratok másolásával, illetve újak kompilálásával is foglalkoztak.²⁷⁸

A reformáció korára általánosan elterjedt egy-egy egyházvidék papságának közös társulatba való szerveződése. Ezek funkciója a kegyességápolás mellett tudományos jellegű volt, kiegészülve bizonyos önvédelmi tevékenységgel, például a püspöki önkény elleni küzdelemmel. Egy-egy ilyen közösség élén az archidiaconus (olykor a vice-archidiaconus) állt, akit a lelkészek közössége választott meg. Éppen az ő tevékenysége nyomán figyelhető meg a püspöktől való függetlenedés folyamata. Miután a püspökök országos méltóságokat töltöttek be sokszor, távol voltak egyházmegyéiktől, a vizitáció, a bírászkodás és a papszentelés gyakorlata az archidiaconus hatáskörébe került. Az archidiaconust a fraternitás körében a latin senior (idősebb), illetve a német eredetű esperes (eredetileg esperest az *Erzpriester* szóból) elnevezéssel is illették, Erdélyben a szászok dékánoknak hívták. „Az Ekklesiákat igazgatják vala az Esperestek, akik Dékánoknak, vagy régi nevezetek szerint archidiaconusoknak hivattattak,

²⁷⁸ KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története I. A késő-középkori kolostori irodalom*. Budapest, 1964.

mind a magyaroknál s mind a szászoknál. Az elsők azok között kezdettek mondatni Superintendensnek” – ahogy a 18. században Bod Péter feljegyezte.²⁷⁹ Az egyház napi gondjai a fraternitások értekezletein vetődtek fel, itt vitatták meg azokat, s foglaltak állást bizonyos kérdésekben.²⁸⁰ A hazai reformáció első zsinatai sem lehetnek mások, mint egy-egy fraternitás gyűlései, illetve több ilyen közösség egyesített értekezletei. Kézenfekvőnek látszik, hogy a protestáns egyházmegyéek is ezekből a fraternitásokból szerveződtek meg, hiszen feltűnően korán alkottak a püspöktől független, önálló szervezetet.

Mai ismereteink szerint a magyar ajkú gyülekezetek lelkipásztoraik első önálló szervezkedésére a Tiszántúlon került sor 1545-ben. Feltehetőleg ezekben az években a Tiszáninnen is körvonalazódott a reformáció jegyében munkálkodó alsópapságnak a szövetkezése. Az ennek nyomait megőrző dokumentumot sokáig a felső-magyarországi öt szabad királyi város (Pentapolis: Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben és Lőcse) lutheránus papsága 1546. évi zsinati végzésének tartották, tehát a felvidéki német ajkú gyülekezetek papságához kötötték. Lehetséges azonban, hogy inkább a zempléni és abaúji részek magyar lelkipásztoraik közös intézke-

²⁷⁹ Gudor Kund Botond, *Az eltűnt Gyulafehérvári Református Egyházmegye és egyházi közösségei*. Tortoma Kiadó - Barót, Kriterion kiadó - Kolozsvár, 2011.

²⁸⁰ CSEPREGI Zoltán: *Közösségi kultúra a magyarországi reformációban = Teológia és kultúra*. Luther Kiadó, Budapest, 2014. 9–22.

dését őrzi ez az irat.²⁸¹ Akármint is van, következtetéseket vonhatunk le belőle Tiszáninnen reformációjának külső, nagyjából a 16. század negyvenes éveinek második felében érvényes állapotára nézve.

Az ágostai hitvallásra és Melanchthon *Locijára* hivatkozó szöveg kiindulópontja lutheránus, de még sok mindent megőrzött a középkori egyházi élet gyakorlatából.²⁸² Több mint húsz ünnepet megtartandónak jelentett ki, igaz azonban, hogy

Philip Melanchthon *Locis Communes* című munkájának címlapja

csak a bibliai szentek napjait határozta meg ilyenek a sátoros ünnepeken kívül. Bizonyos ünnepeknek áthelyezését a nép életének a rendjéhez képest (pl. aratás ideje) a pap szabadságába utalta. Az egyházi szertartások közül fenntartotta

a matutinumot és a vecsernyét, viszont a nagymise (summa missa) előtt addig meglévő ceremóniát eltörölte arra hivatkozva, hogy jobban lehessen az ifúság szorgalmáról, tanulmányairól kérdezősködni. Ez lett volna ezek szerint a katekizáció ideje. Ebből az is következtethető, hogy ekkor a Luther által kidolgozott, lényegesen rövidebb miserend bevezetéséről döntöttek. Annál is inkább, mert az irat másik pontja az úrvacsoraosztás rendjére nézve a „wittenbergi egyház álláspontját” írta elő követendőnek. A fülbegyónást az úrvacsorához bocsátás feltételeként helybenhagyta a szabályzat. Elrendelte, hogy a lelkészek járjanak tisztességes ruhában, a szertartások során az addig bevett (usitatis hactenus indumentis) öltözetet használják. Ezt feltehetőleg úgy kell érteni, hogy a szertartáson kívül, a mindennapokban nem kell papi ruhát viselniük, viszont az istentiszteletek során igen.

Megjelenik az „archidiaconus seu senior” (esperes), akinek feladata az egyházlátogatás, a lelkészek élete feletti szigorú felvigyázás, s akinek a Timóteushoz és Titushoz írt levelekben rögzített szabályok szerint kell hivatalát betöltenie. Világos, hogy a középkori egyházszervezettől különálló testület vezetője, mert a lelkészek ordinálása az ő tiszte. Ezt a kérdést el kellett rendezni, mert ekkor a protestáns jelöltek már nem voltak hajlandók katolikus püspökkel szenteltetni magukat, Wittenbergbe pedig nem mehetett ki e célból mindenki. Feltehető, hogy a legkevésbé kockázatosnak tűnő megoldást választották az esperesi tisztség megalkotásával –

²⁸¹ ZOVÁNYI Jenő: *Az 1546. évi eperjesi zsinat állítólagos végzései*. PSz, 1917. 614–617.

²⁸² EtE IV. 522–524.

tulajdonképpen a sok helyen üresedésben lévő főesperesi tisztség mintájára –, mert ezzel egyelőre nem hívták ki a katolikus hierarchia ellenlépéseit maguk ellen.²⁸³ Igaz, ismerjük Oláh Miklósnak még egri püspöki tisztségében, 1549-ben írt levelét a bártfaiakhoz, melyben felszólítja őket, hogy az ott tartózkodó archidiaconust, aki az ő püspöki jogait sértve lelkészeket szentel, távolítsák el a városból.²⁸⁴ Úgy tűnik azonban, hogy a tiltakozáson kívül a püspök a jelen helyzetben többet nem tehetett, intézkedési kísérlete viszont megerősíti, hogy létezett a tőle függetlenül létrehozott protestáns főesperesi tiszt. Ebből az is következik, hogy lutheránus ordináció folyt a protestáns iskolájáról nevezetes városban. Felső-Magyarországon már az 1550-es években bizonyosan szenteltek protestáns lelkészeket, s a Verancsics püspök által kihallgatott lutheránus papok egyikének nyilatkozatából azt is tudjuk, hogy az „atyák kézzrátételével”, ahogy majd a későbbiek során is gyakorolják a tiszáninneri református egyházmegyékben. A tornai plébánosról pedig ezt jegyezték fel a főesperesség 1561-ben tartott vizitációja során: „azt állítja magáról, kézzrátétel fel van szentelve Szikszón”.²⁸⁵ A tiszáninneri protestáns fraternitások már minden bizonnyal rendszeresen gyakorolták az ordinációt a 16. század közepén.

²⁸³ ZOVÁNYI Jenő. *A magyarországi protestantismus története 1895-ig...* I. kötet, 39–40.

²⁸⁴ MPEA 1927. 22–23.

²⁸⁵ TOMISA Ilona (szerk.): *Katolikus egyházlátogatósi jegyzőkönyvek...* 78.

A magisztrátus feladata az iskolák felügyelete, különösen a tanítók szorgalmának folyamatos ellenőrzése. Az egyházfegyelem gyakorlásában szintén szerepet kap a tanács, különösen a káromlások, más nyilvános bűnök megtorlása a feladata, s azokkal szemben is el kell járnia, akik az istentiszteleti alkalmakat megvetik. Dióhéjban előttünk áll a későbbi tiszáninneri református egyházmegyék sajátos egyházkormányzati rendje, ahol nincs püspök és a presbitérium szerepét a magisztrátus tölti be. A lelkészek választásában tudomásul veszi az irat a kegyúri jogot. Bizonyára így kell értenünk azt a kijelentését, hogy a „városok és nemesek (civitates et nobiles) ne hagyják alárendeltjeiket alkalmas lelkészek nélkül.” A gyakorlatban azonban már ekkor többé-kevésbé élhettek a helységek a papválasztás és a *papmarasztás* szokásával, mert a lelkészekről szóló pont kijelenti, hogy ha egy vétkes lelkész sem a személyes, sem pedig a tanúk előtti intésnek nem enged, a szolgálatból el kell bocsátani. Ezzel szemben, ha a lelkészt ok nélkül mozdítják el szolgálatából, ne merje a helyét senki betölteni addig, amíg a dologban vétkes város vagy falu méltóképpen észhez nem tér. A későbbi (17. századi) vizitációs jegyzőkönyvek már ilyen esetek sorát rögzítették. Annak a kijelentésnek az éle viszont, hogy a tizedekben és más jövedelmekben, amelyek kegyesen elfogadhatók, semmi változtatás ne történjék, elsősorban a főrendek ellen irányulhatott, akik előszeretettel foglalták el az egyházi jövedelmeket ezekben az években.²⁸⁶

²⁸⁶ EtE IV. 493–494, 555–558.

A REFORMÁCIÓ
MÁSODIK
SZAKASZA
– önálló
szervezkedés,
tanbeli szétválás

Európában, ahol nem a *cuius regio, eius religio* elv kizárólagos alkalmazásának következményeként szilárdult meg a reformáció, mindenütt megjelent a helvét irány.

Miután hazánkban ez volt a helyzet, a lutheri hitújítás részben átmeneti állomásnak bizonyult. Közismert, hogy az erdélyi szászok, a felvidéki németek egészen, a szlovákok részben megmaradtak az evangélikus keretek között, a magyarok viszont túlléptek azon, sőt az antitrinitárius oldalhajtás is megerősödött. Már Dévaival kapcsolatban is terjedt az a gyanú felső-magyarországi éveit során, hogy zwingliánus nézeteket vall, Kálmáncsehiről pedig már ez nagy valószínűséggel állítható újhelyi papsága idején. Szkhárosi Horváth András egyik 1546-ban született költeményében felfedezhető Heinrich Bullinger teológiájának hatása.²⁸⁷ Az 1548. évi országgyűlés már sietett – napjainkban gyakran használt kifejezéssel élve – elhatárolódni a helvét irány terjesztőitől, amikor így határozott: „anabaptistas et sacramentarios... procul expellendos esse de omnium bonis”, tehát mindenki távolítsa el őket birtokairól.²⁸⁸ A két fogalom egymás mellett nem lehet véletlen, anabaptistának lenni a 16. századi Európában halálos bűnnek számított, s hogy a sacramentariusnak nevezett helvét irányúakat együtt sújtotta

²⁸⁷ BUCSAY Mihály: *Bullinger Henrik gondolatainak kisugárzása Magyarországon, különösen Méliusz Juhász Péter teológiájában*. Theologiai Szemle, 1975. 284.

²⁸⁸ *Magyar Törvénytár...* 226–227.

velük a törvény, az nyilvánvalóan az azonos megítélésből fakadt. Ez a súlyosan megbélyegző elnevezés – sacramentarius – az úrvacsora-vitákhoz kapcsolódik, annyit tesz, hogy a szentség megüresítője, s mint ilyen, a Krisztus testi jelenlétének tagadását illetve tagadóját kell alatta érteni. Az 1550. évi országgyűlés általános értelemben beszélt az eretnek tanok kiirtásáról, de jellemző, hogy a következő évek dekrétumai csak ismételtetni tudják, hogy a meghozott végzéseket végre kell hajtani, ami nyilvánvalóan annak hiányát jelenti.²⁸⁹ Az evangélikus városok egyébként ezeket a végzéseket úgy értékelték, hogy az ágostai hitvallást követőkre nem vonatkoznak.²⁹⁰

Az bizonyos, hogy az országgyűlések protestáns ellenes végzéseit nem hajtották végre. Oláh Miklós vizitátorai megállapíthatták az eretnek-gyanús eseteket, a következmények azonban elmaradtak, s nem segítettek a zsinatok sem. Verancsics Antal intézkedései okozhattak komoly kellemetlenséget bebörtönzött lelkipásztoroknak, amint az Eger környékét érintő esetben láttuk, ezek azonban inkább egy-egy közösség szimpátiáját növelték az üldözöttek iránt, vagy egyenesen nyílt tüntetésekhez vezettek, mint Huszár Gál letartóztatásakor Kassán (1560). Ez utóbbi esetben sem az uralkodó, sem az egri püspök nem jutott semmire a prédikátort kiszabadító várossal szemben.²⁹¹ Hasonlóképpen nem

²⁸⁹ *Uo.*, 308–309. 340–341. 406–407.

²⁹⁰ HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története...* 220.

²⁹¹ BOTTA István: *Huszár Gál...* 187–198.

tudtak érvényt szerezni a helvét irányt elmarasztaló végzésnek sem. Nem is igen tehették, hiszen a dolog természetéből adódóan, a sacramentarizmusra utaló tanbeli tényeket nem tudhatták olyan egyszerűen megállapítani azok, akiknek kellő hatalmuk lett volna a törvény betűje szerint cselekedni. Annál is inkább, mert a kezdeményezők Melanchthonra hivatkoztak.²⁹² Mire pedig a szakértő teológusok meghúzták a világos választóvonalakat, akkorra egyrészt a helvét irány már elterjedt, másrészt többen a hatása alá kerültek olyanok is, akik képesek voltak megvédeni annak követőit.

A század közepén a helvét irány felső-magyarországi megjelenéséről tudósító adatok Kassához és Egerhez kötődnek. Az utóbbi helyen – mint olvashattuk fentebb – csak annyit említenek, hogy 1555-ben a várbeli prédikátor sacramentarius volt. Feltehetően szintén erre utal Henkel Konrád kassai lelkésznek a megjegyzése a városban 1554–56 között megjelenő rajongókról.²⁹³ Bár ez alatt érthetett anabaptistákat is, akik a Szepességben találtak menedéket éppen ez időtájt.²⁹⁴

Melanchthonra hivatkozott Szegedi Gergely is, amikor 1557-ben több ízben prédikált Kassán, s helvét irányú teológiai meggyőződését a gyülekezet elé tár-

ta.²⁹⁵ Az evangélikus teológusok nem is hagyták szó nélkül, Radácsi (Radaschin) Mihály bártfai, Polyánkai Mihály eperjesi lelkészek és Stöckel Lénárt egyházbiztos és teológiai érvekkel bíralták álláspontját. A kassai tanács előzetes vizsgálat és ordináció feltételéhez kötötte alkalmazását, s feltehetően ennek is köszönhető volt, hogy Szegedi végül Debrecenbe ment. Erre az időre azonban a tiszáninneri magyar lutheránus lelkészek között már egyre erőteljesebben hódított a helvét irány. Thúri Farkas Pál Tolnáról Sárospatakra jött rektornak 1558-ban, ekkor már minden bizonnyal a helvét irány híveként.²⁹⁶ Kálvin *Institutióját* méltató latin disztichonja ez irányú elkötelezettségét elég jól kifejezi.

Praeter apostolicas post Christi tempora
chartas,

Huic peperere libro secula nulla parem.²⁹⁷

Thúri Farkas Pál pataki megjelenése annak is jele lehet, hogy az itteni lelkész, Kopácsi István szintén a helvét reformáció tanítása felé fordult. Az egri egyházmegye lelképásztorai közül némelyek 1561-ben Tarcalon értekezletet tartottak, amelyen megvitatták a predestinációról szóló tanítást. A 17. században Szilágyi Benjámin István úgy tudta, hogy ezen a zsinaton

²⁹² Uő: *Melius Péter ifjúsága...* i. m. 161. Botta szerint Melanchthon úrvacsoráról szóló tanítása nem különbözött Luther álláspontjától. Ezzel szemben Buzogány Dezső arra a következtetésre jutott, hogy Fülöp Mester elutasította az ubiquitas tanát. Ld. *Melanchthon úrvacsora tana levelei alapján*. Debrecen – Budapest, 1999.

²⁹³ KEMÉNY Lajos: *A reformáció Kassán...* 17.

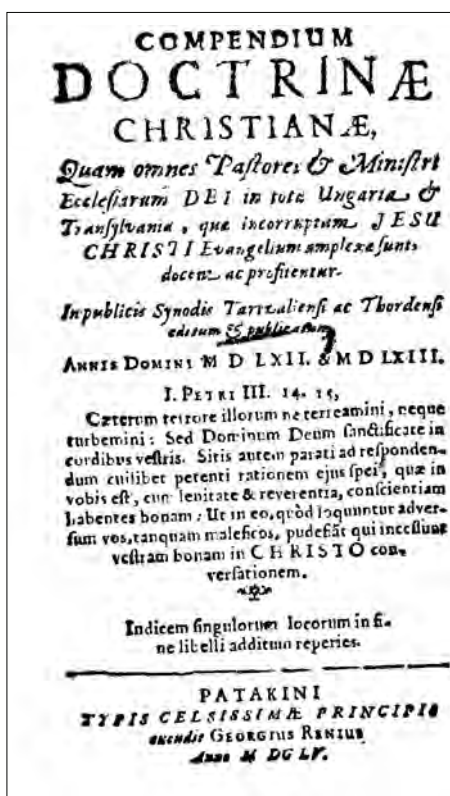
²⁹⁴ ZOVANYI, *Lexikon*. 81.

²⁹⁵ BOTTA István: *Melius Péter ifjúsága...* i. m. 162.

²⁹⁶ Uő. 163. SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma...* 37–38. Uő: *Egy elfelejtett Luther-követő főúr a 16. századból...* 215.

²⁹⁷ Szenci Molnár Albert adta ki és fordította le. *Szenci Molnár Albert költői művei*. S. a. r. STOLL Béla. RMKT, 17. VI. 364, 428. „Az szent könyvek után, kiket az nagy apastalok írtak, / Ennél jobb könyvet még soha senki nem írt”.

Kopácsi meghatározó szerepet játszott.²⁹⁸ A következő esztendőben, ugyancsak Tarcalon ülésezett az a zsinat, amelyen Kálvin János genfi munkatársának és utódának Théodore de Bèze-nek 1560-ban közzétett hitvallását a jelen lévők elfogadták, s ezzel egyértelművé tették a helvét irányhoz való csatlakozásukat. A zsinaton Kopácsi elnökölt, de jelentős szerepe volt Szikszai Fabricius Balázs pataki rektornak is.²⁹⁹ Tarcalon minden bizonnyal megjelent a tiszáninneri magyar lelkipásztorok több-

A Tarcál-Tordai Hitvallás 1655-ös
sárospataki kiadásának címlapja

²⁹⁸ Sárospataki Füzetek, 1857. 164. ZOVANYI Jenő:
A reformáció Magyarországon 1565-ig... 403.

²⁹⁹ SZABÓ András: A késő humanizmus irodalma... 42.

sege, sőt annak is vannak jelei, hogy ekkor már megszerveződőben voltak az önálló – az ötvárostól minden tekintetben független – egyházmegyék, de legalább ez a zsinat meghatározó volt ebben a tekintetben is.

Az eredetihez képest némely pontokon átalakított hitvallás V. részének 21. cikkelyébe betoldottak egy olyan szakaszt, amely a lelkipásztorok közösségének vezetőjéről nyilatkozik.³⁰⁰ Megállapítja, hogy szükséges ilyen személy, de az elnevezésén nem kell vitatkozni. Ugyanakkor világossá teszi ez a részlet, hogy a „régieknek” a püspökökre vonatkozó rendelkezését elvetik a zsinat résztvevői a „rettenetes helytelenkedő uralkodás” miatt, amely az egyházat tönkre tette. Ez az állásfoglalás nem lehet véletlen, egyértelmű utalást kell látnunk benne az egri püspök főhatóságának elutasítására nézve. Láttuk fentebb, hogy már korábban is ordináltak lelkészeket saját hatáskörben a lutheránusok Felső-Magyarországon, most pedig végérvényesen elfordultak a tiszáninneri lelkipásztorok a római katolikus egyházigazgatástól.

A tarcali hitvallás sajátossága, hogy elfogadói kiegészítették Bèze szövegét ott, ahol álláspontjuk attól eltért vagy abban nem találtak arra vonatkozó kifejtést. Így határozták el és toldották be az eredeti szövegbe, hogy kereszteléskor nem kell nevet adni a megkereszteltnek, továbbá, hogy a házaselektől nem kell templomi esküt megkövetelni és végül, hogy úrvacsora-

³⁰⁰ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok... 394–395.

osztáskor ostyát nem szabad használni. Az első két követelményre alább még vissza kell térnünk az anabaptizmus kapcsán. A harmadik pont a következő évek lutheránus-református vitáinak központi kérdésévé lett.

A tarcali zsinattal párhuzamosan az a különös helyzet is előállt Tiszáninnen, hogy az egri katonaság és a környéken élő protestáns lakosság 1562-ben, a Verancsics püspökkel való harcában egy teljesen református szellemben megfogalmazott hitvallást kapott támaszul a debreceniektől. A tiszáninenni vezető lelkipásztoroknak ismerniük kellett a *Debrecen-Egervölgyi Hitvallást*, mégsem ezt fogadták el Tarcalon. Talán azért, mert különféle zavaró tényezők és a sietség miatt a szerzők a rendszerességre nem sok gondot fordítottak, illetve a nyomtatásba is igen sok hiba esett. Így ez a kelleténél kevesebb idő és gond ráfordításával megszerkesztett hitvallás nem számíthatott arra, hogy szimbolikus tekintélyre emelkedhet.³⁰¹ Ugyanakkor a Bèze által szerkesztett irattól azt is várni lehetett, hogy nemzetközi tekintélyre emelkedik majd, s ezzel is szilárdabbá teszi a tiszáninennieket helyzetét.

A reformációt támogató főnemes-ség köre folyamatosan kialakult ezen a vidéken is, a lelkipásztorok változó és a helvét reformációt befogadó teológiai álláspontját viszont nem követte a patrónusok mindegyike. Némethi Ferenc tokaji kapitány a hatvanas évek elején már kap-

³⁰¹ BUCSAY Mihály: *A tarcali zsinatok és a Tarcal-Tordai Hitvallás jelentősége*. Református Egyház, 1964. 149–152.

csolatban állt Melius Péterrel. A debreceni reformátor neki ajánlotta 1562-ben megjelent kátéját, majd az ugyanebben az évben „*Confessio Ecclesiae Debrecinensis*”-t, azaz a nevezetes *Debrecen-Egervölgyi Hitvallást*, pontosabban annak szinte azonos szövegű, és Némethinek, mint „az Úr egyháza pártfogójának” dedikált változatát.³⁰² Mágócsy Gáspár és felesége Massai Eulália, Bebek György és neje Patócsy Zsófia szintén jelét adták a helvét irány támogatásának.³⁰³ Ugyanez mondható el Báthory György és Báthory Anna esetében. Velük szemben viszont szigorúan megmaradt a lutheránus teológia keretei között Alaghy János és Perényi Gábor.

A helvét irányú lelkipásztorok szervezkedésének hamar következményei lettek Tiszáninnen. Perényi Gábor, aki egyrészt meggyőződésesen ragaszkodott az ágostai hitvalláshoz, másrészt feszült viszonyban volt a tarcali zsinatot támogató Némethi Ferencsel, 1563-ban ellenlépésekre szánta rá magát.³⁰⁴ A birtokain szolgáló helvét

³⁰² SZABADI István: *Némethi Ferenc és a reformáció*. Egyháztörténeti Szemle, 2005/2.

³⁰³ Melius Mágócsynak dedikálta 1563-ban a *Magyar prédikációkat* (RMNy 194), feleségének, Massay Euláliának a *Válogatott prédikációk* című, szintén 1563-ban megjelent művét (RMNy 196), majd 1565-ben a *Jób könyvét* (RMNy 213). Ugyancsak nekik, valamint Bebek Györgynek és Patócsy Zsófiának és másoknak a *Jelenések könyvét* (RMNy 259). Massay Euláliának és Patócsy Zsófiának *Sámuel és Királyok könyveinek fordítását* (RMNy 205).

³⁰⁴ ZOVÁNYI Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig...* i. m. 412–422. SZABÓ András: *Egy elfelejtett Luther-követő főúr...* i. m. 216–218. Egészen nyilvánvaló, hogy Perényi Gábort meggyőződése vezette. 1564-ben megfogalmazta végrendeletét, melyben világosan hangot adott lutheránus hitének: „A mi urunk Jézus Krisztus szent vacsoráját hiszem és vallom csak aszerént, amint

Confessio Eccle

SIAE DEBRECIENSIS DE PRAE-
CIPVIS ARTICVLIS, ET QVAESTI-

onibus quibusdam, necessarijs ad con-
sulendum turbatis consciencijs, ex-
hibita vt sit testimonium doctri-
nae & fidei contra calumnia-
tores sanæ doctrinæ.

Ar. bixah hiny VII. G. elion ar M.
1894
Matth. 25. v. 10. Venit ar.

1. Pet: 3. Parati estote respondere omni poscenti a vobis ratio-
tionem fidei & spei que est in vobis. *Item oratio*
Et qui loquitur loquatur vt eloquia Dei.

Rom: 12. 15. Nemo sapiat supra quam oportet & scriptum
est, sed ad sobrietatem sapiat.

2. Timoth: 1. 4. Item. Tu homo Dei loquere cum omni
audacia, ne te pudeat Dominum Iesum, sed exhibe bonam
Confessionem, sicut & Iesus coram Pontio Pilato. *DEBRECIENI REF. FÖRSKO*

DEBRECIENI REF. FÖRSKOLA
KÖNYVTÁRA

KÖNYVTÁRA

Debrecini. 1502 vide post Pref.

Ab Anno 1730.

Possidet Andreas Benedek ab Anno 1756
Comp. Velencium

A Debrecen-Egervölgyi hitvallás címlapja

A Miskolc-Avasi Református Egyházközség kenyérsztó tála 1588-ból (Fotó: Kardos Judit)

irányú lelkészeket Sátoraljaújhelyre rendelte, ahol számon kérte őket. Világossá tette, hogy birtokain nem járul hozzá az úrvacsora kovászos kenyérrel való kiszolgáltatásához, s egyáltalán az ágostai hitvallástól való eltéréshez. Miután a számon kért lelkészek a wittenbergi és lipcsei egyetemre hivatkoztak, Thúri Farkas Pál ekkor már sajoszentspéteri és Solti Bernát tolcsvai lelkészeket Wittenbergbe és Lipcsébe küldte, az ottani teológusok véleményét kikérni. Elgondolható, hogy ennek az akciónak a helvét irányúakra nézve csak negatív következménye lehetett. Az említett egyetemek határozottan elutasították azt az álláspontot, hogy Bèze hitvallása lényegi azonosságot hordozna az ágostai hitvallással, a kovászos kenyér használatát pedig még kevésbé tartották elfogadhatónak. Mindez nem akadályozta meg a helvét irányú lelkészeket abban, hogy 1564 tavaszán – ismét Tarcalon – ünnepélyesen megerősítsék az 1562-ben kialakított álláspontjukat, sőt feltehetően ugyanekkor Kálvin kátéjának használatáról is döntöttek.

Hamarosan híre kelt, hogy némelyek, legfőképpen Thúri Pál Sajószentspéteren, gyakorlatban is bevezették a kovászos kenyér alkalmazását az ostya helyett. Perényi Gábor felháborodását Patócsy Zsófia és Massai Eulália közbenjárása enyhítette,

Ófelsége szerzette, hogy reámondván az igéket a kenyérre és a borra, kik igaz hittel élnek vele, Krisztus urunknak igaz testét és vérének veszik... a sacramentáriusoknak hamis opiniojuknak teljességgel ellene mondván...! MARTON János: *A sárospataki református főiskola története*. Sárospatak, 1931. 115.

s elérték, hogy a felvidéki lutheránus lelkészek vizsgálják meg Thúri gyakorlatát. Thúrit támogatta a tárgyalások során két sajoszentspéteri lelkésztársa, Schocenius János és Varsányi János, valamint Károlyi Gáspár gönci és Barnabás göncruszkai lelkész. Természetesen a lutheránus lelkészek nem tudták elfogadni Thúriék álláspontját, s ennek ismeretében Perényi Gábor 1564 augusztusában Töketeresre hitvitára hívta a felvidéki lutheránus papokat és birtokainak helvét meggyőződésű lelkészeit. Az augusztus 13-14-én végül nem Terebesen, hanem Füzéren lezajlott alkalmon lutheránus részről jelen volt Radácsi Mihály ötvárosi esperes, Hilarius Tamás kassai lelkész, valamint a kisszebeni lelkész, Ilosvai Benedek későbbi tállyai lelképásztor és Faber Tamás bártfai rektor, esetleg még mások is. A helvét irányt valló lelkészek közül természetesen Thúri Pál jelent meg, és ott volt Castrensis Lőrinc egri prédikátor, Kopácsi István pataki lelkész, zempléni esperes, valamint Ferenc toronyai lelkész. Thúrit – és nyilvánvalóan társait is – elítélték a lutheránusok, különösen abban, hogy kovászos kenyeret használt az úrvacsorában. A szentspéteri prédikátor határozottan kijelentette, hogy nem hajlandó megváltoztatni meggyőződését, azonban néhány nappal később aláírt egy kötelezvényt, amelyben engedelmisséget ígért Perényi Gábornak, és kötelezte magát az ostya használatára. A bizonyára lelkiismereti válságba került

Thúri,³⁰⁵ Károlyi Gáspár és Mohi Ferenc javaslatára, nem tartotta meg a kötelezővényben ígértet, ezért nem maradhatott Perényi birtokain, kénytelen volt a Tiszántúlra távozni. Perényi nem csak vele volt ilyen szigorú, Kopácsi esperes és Szikszai Fabricius Balázs rektor is elhagyta Sárospatakat. Ugyanígy járhatott Ferenc toronyai lelkész és a sátoraljaújhelyi prédikátor, mert ők is kinyilvánították, hogy nem hajlandók az ostya használatára. Álláspontjuk és gyakorlatuk nem volt elszígetelt. A Hernád völgyén ekkor már nem lehetett találni olyan papot, aki hajlandó lett volna ostyával osztani az úrvacsorát. A Kassa birtokát képező Forró lakosai 1565-ben arról tájékoztatták a szabad királyi várost, hogy nem találnak lelkészt az egyházi szolgálatra, hacsak meg nem engedik nekik, hogy kovászos kenyérral úrvacsorázzanak. Nincsen ugyanis egyetlen prédikátor sem, aki hajlandó volna ott az egyházi szolgálatra, ahol az ostya használatát nem törölték el.³⁰⁶

1564. augusztus 15-én a helvét irányt támogató Mágócsy Gáspár hívására Egerbe érkezett Alaghy János másokkal együtt, valamint Melius Péter Debrecenből, s vitát folytattak az úrvacsora kérdéséről, mely alkalommal a művelt és teológiai kérdé-

sekben is tájékozott lutheránus főúr nem hagyta meggyőzni magát.³⁰⁷ Alaghy János és Perényi Gábor mindent megtett, hogy megakadályozza a helvét irány végleges megerősödését Tiszáninnen. Sárospatakon megjelent, nyilván Perényi hívására, 1564 decemberében Sztárai Mihály, aki mindvégig kitartott Luther tanai mellett. Minden bizonnyal az lett volna a legfőbb feladata, hogy a zempléni lelkészeket is megtartsa ezen a teológiai állásponton. Távoznia kellett Csanádi Imre szántói prédikátornak, a helyére Károlyi András került, Tállyára pedig Ilosvai Benedeket hívta Alaghy, ők ekkor még ragaszkodtak az ágostai hitvalláshoz. Alaghy János el is küldte őket az ötvárosi lelkészekhez annak a kérdésnek a tisztázására, ami a leglátványosabban fejezte ki a lutheri és a helvét irány közötti különbséget, tudniillik, hogy megengedhető-e a kenyér használata az úrvacsorában az ostya helyett. Az ügy kapcsán az is világgá vált, hogy a teológiai nézeteltérés következtében Ilosvainak a szomszédos gyülekezetek lelkészeivel a viszonya igen megromlott.³⁰⁸ 1566-ban Szántóra ismét lutheránus prédikátor került Szántai Festő Lukács személyében, s a tállyai káplán, Hejcei Balta Bálint is evangélikus volt. A két tekintélyes nagyúr azonban már nem tudott gátja lenni a bontakozó eseményeknek, annál is inkább, mert 1567-ben mindketten meghaltak.

³⁰⁵ Így érthető az az indoklás, ami a gönci zsinat résztvevőinek a tiszántúliakhoz írt levelében olvasható: „Thúri „inkább megszegte fogadalmát, minthogy a már általunk is elvetett kenyeret [azaz ostyát] használja azoknak a kegyeseknek a botránkozására, akikért Jézus Krisztus meghalt.” LAMPPE-EMBER: *Historia Ecclesiae Ref. in Hungaria...* 138.

³⁰⁶ KEMÉNY Lajos: *Abaúj-Tornavármegye története 1527–1648 = Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából.* IV/3. (1913), 152.

³⁰⁷ SZABÓ András: *Egy elfelejtett Luther-követő főúr...* 217.

³⁰⁸ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 173.

A felső-magyarországi német lutheránusok szintén nagyon érzékenyen reagáltak a helvét tanok megjelenésére, ami egyben évtizedes, igen éles teológiai vitának a nyitányát is jelentette a két felekezet között. Gyarmati Bíró Márton kassai magyar prédikátor 1567 táján mozgalmat indított a templomi képek ellen. Véleménye szerint olyan templomban, ahol ezeket megtűrik, igaz keresztyének nem járulhatnak jó lelkiismerettel az úrvacsora vételére. A kassai magyarok magukévá tették prédikátoruk álláspontját, és távol maradtak a szentség kiszolgáltatása idején. Ugyanebben az időben, 1567 nyarán az uralkodó kiadott egy rendeletet a Kassa környéki sacramentáriusok megfékezésére, melyben meghagyta, hogy sehol ne fogadják be prédikátoraikat. Schwendi Lázár főkapitány utasította a kassai tanácsot, hogy vessenek véget a „zwingliánusok” törekvéseinek. Mindezek következtében Gyarmati helyzete ellehetetlenült, Schwendi főkapitány örökre kitiltotta a városból elfogatás terhe alatt.³⁰⁹

Uralkodói rendeletek, lutheránus patrónusok, ellenérdekelt lutheránus közösségek ellenlépései nem bizonyultak elegendő akadálynak a helvét reformáció útjában. A Károlyi Gáspár székhelyén, Göncön 1566. január 22-én összegyűlekezett lelkipásztorok zsinata megerősítette Bèze hitvallását és Kálvin kátéjának használatát. A következő esztendőben pedig az abaúji, a borsodi és a zempléni egyházmegyéek képviselői Debrecenben aláírták

³⁰⁹ Uo., 174-175.

a *II. Helvét Hitvallást*.³¹⁰ 1567-ig a Bèze hitvallásán alapuló *Tarcal-Tordai Hitvallás* számított irányadónak a magyar református gyülekezetekben. A gönci zsinat vonatkozó határozata arra is egyenes utalás, hogy a Tizsáninnen a helvét iránybontakozásának éveiben Bèze-t, illetve mesterét, Kálvint tekintették a Szentírás leghűbb tolmácsainak, és az ő iránymutatásukat fogadták el.³¹¹

A református egyházmegyéek kialakulása

Figyelemre méltó, hogy a helvét szellemben tartott tarcali zsinatok egybe estek a tridenti zsinat lezáródásának idejével. A jelek szerint a vezető lelkipásztorok ekkor még nem ismerték a *Tridentinum* szövegét,³¹² ennek ellenére nyilvánvalóan voltak információik a zsinat protestantizmust elutasító szelleméről. Verancsics Antal püspök egri megjelenése és ellenreformációs tevékenysége pedig végképp szétrombolta azt az illúziót, ha egyáltalán volt ilyen, hogy a régi egyház-igazgatási keretek között elhelyezhető a hitvallásukban és külső formájukban egyaránt megváltozott, megújult gyülekezetek és lelkipásztorok közössége. Mint láttuk, a tarcali zsinat 1562-ben már világosan ki is nyilvánította ebbeli álláspontját. Ugyanakkor az a felismerés is megfogalmazódhatott a lel-

³¹⁰ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok...* 613.

³¹¹ BUCSAY Mihály: *A tarcali zsinatok és a Tarcal-Tordai Hitvallás jelentősége...*

³¹² REVÉSZ Imre: *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum*. Budapest, 1934.

Kálvin János (1509-1564) és Theodore Beza (1519-1605)

kipásztorokban, különösen a helvét irány terjedése során, hogy a felső-magyarországi lutheránus németekkel sem tartható fenn hosszú távon a szervezeti közösség. Abból a tényből, hogy több tiszáninneni lelkész ott szenteltette fel magát, arra lehet következtetni, hogy kezdetben az öt szabad királyi város egyházmegyéje valamiféle felügyeleti jogot gyakorolhatott az itteni lelkipásztorok és gyülekezetek fölött. Ezt erősíti meg, hogy Sárosban 1608-ig közös igazgatás alatt éltek az evangélikusok és a reformátusok.³¹³ Az ötvenes évek során azonban folyamatosan kialakították önálló egyházigazgatási kereteiket a tiszáninneni vármegyék gyülekezeti és lelkipásztorai. Mohi Ferenc feltehetően

már 1556-ban borsodi, Kopácsi István 1559-ben zempléni és Károlyi Gáspár 1564-ben abaúji (kassavölgyi) esperes volt.³¹⁴ A gömör-kishonti esperes a Sárospatakról 1564-ben feltehetően Pelsőcre távozott Kopácsi István lett, ugyanebből az esztendőből ismeretes Gönci András pálóci lelkész mint ungi senior.³¹⁵

A gönci zsinat több egyházmegye értekezlete volt, noha a házigazda esperes, Károlyi Gáspár bocsátotta ki a meghívót.³¹⁶ Feltehetően minden egyházmegye képviseltette magát, de bizonyosan jelen voltak az abaújiak mellett a zempléniek, és a borsodiak. A zsinati cikkek félreért-

³¹⁴ *Uo.*, 94, 12, 703.

³¹⁵ *Uo.*, 336, 665.

³¹⁶ LAMPE-EMBER: *Historia Ecclesiae Ref. in Hungaria...* 130–132.

³¹³ ZOVÁNYI, *Lexikon*. 522.

hetetlenül olyan egyházi szervezet képét villantják fel, amelynek élén az esperes áll, akinek a lelkészek kötelesek engedelmeskedni.³¹⁷ A lelkészi szolgálat rendje, lelkész és tanító viszonya, a gyülekezeti élet legfőbb kérdései olyan állapotról tanúskodnak, amelyre már nem az alakulás, formálódás folyamata a jellemző, hanem nagyrészt nyugvópontra érkezett. A zsinat cikkelyei ezért nem ideiglenes, átmeneti szabályzatot rögzítettek, hanem hosszútávra előremutató érvénnyel fogalmazódtak meg. A meghívó utal arra, hogy az egyházmegyék gönci értekezletén, az egyházmegyei élet kiemelkedő jelentőségű eseményére, azaz új lelkipásztorok felavatására és bekebelezésére (ordináció) is sor került.³¹⁸

Egy-egy esperes mellé helyetttest vagy helyetteseket is választottak (consenior). Lehetett különleges feladata és hatásköre, ilyen volt például Zemplénben a szláv lutheránus gyülekezeteket felügyelő consenior.

Az egyházmegyék határai nem igazodtak teljes egészében a vármegyékhez. Valószínűleg a középkori egri egyházmegye kerületi beosztása nyomán, kisebb-nagyobb, praktikus megfontolások során született változtatásokkal szerveződtek meg a protestáns seniorátusok.³¹⁹ Megfi-

gyelhető, hogy a Zemplén vármegyében fekvő nagymihályi kerület szinte teljes egészében az ungi egyházmegye részévé vált, ugyanez mondható el a homonnai és a sztropkói kerület településeiről. Így az Olyka-Ondava vonalától keletre eső vidéke Zemplénnek az ungi egyházmegye része lett, de Ung néhány határ menti bekebelezett. A szerencsi kerület községeit részben a kassavölgyi, részben pedig a borsodi seniorátus sorolta tagjai közé. A zempléni egyházmegye törzsét a zempléni és a helmeci kerület alkotta, a varannói districtus szláv lutheránus egyházai is ide csatlakoztak később. Az Abaúj vármegyében lévő füzéraljai kerület területe földrajzi szempontból természetes módon kapcsolódott Zemplénhez, az itteni települések nem is az abaúji, hanem a zempléni egyházmegye tartozékai lettek. Nem magyarázható mással, csak a földrajzi-gazdasági viszonyokkal, hogy az Abaújban lévő nagyújvári kerület déli részének települései (Szikszó és Felsővadász vidéke) miért a borsodi egyházmegyéhez csatlakoztak. Ugyanez kebelezte be Heves vármegyének hozzá közelebb fekvő helységeit is.

A 16. század végén a gömör-kishonti és a borsodi esperességek egyesültek, még hozzá úgy, hogy az előbbinek lutheránus egyházai nem csatlakoztak.³²⁰ Gömör északi részén ugyanis, a németek és szlávok által lakott helységek megmaradtak az ágostai hitvallás keretei között. A csatlakozás idejét Zoványi Jenő előbb

³¹⁷ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok...* 443-445.

³¹⁸ Így értem ezt a félmondatot: „atque singuli de sua doctrina confessionem edant”. LAMPE-EMBER: *Historia Ecclesiae Ref. in Hungaria...* 132.

³¹⁹ *Az egri főegyház Szent János könyve. Adatok az egri egyházmegye történetéhez.* Szerk. KANDRA Kabos. III. füzet. Eger, 1886. passim.

³²⁰ ZOVÁNYI, *Lexikon.* 220.

1608 utánra tette, mert összefüggést látott az 1608. évi I. törvénycikk – minden valásnak vagy felekezetnek saját feljebbvalói, superintendensei legyenek – és az egyházmegyék egyesülése között.³²¹ Viszont több gömöri gyülekezet vizitációját a borsodi egyházmegye kebelében végezték már évekkel 1608 előtt, ugyanez érvényes a tornai egyházakra is, így azután későbbi művében Zoványi 1595 körülre datálta az egyesülés idejét.³²² Inkább arról az egyszerű tényről lehet szó, hogy a helvét hitvallású gyülekezetek saját hitsorsosaikkal akartak egy igazgatási keretben élni, ezért a 16. század utolsó harmadában csatlakoztak. Elképzelhető, hogy ez 1584 körül történt közelebről, mert ugyanebben az időben a kis-honti evangélikusok hét egyházközsége a murányvidéki lutheránus superintendencia keretei közé lépett,³²³ s ekkor válhattak el tőlük a reformátusok. Ennél többet és pontosabbat nem mondhatunk. Miután Torna vármegye keleti felének gyülekezetei az abaúji, a nyugatra eső települések egyházai a borsodi seniorátus tagjai lettek feltehetően már a kez-

³²¹ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi superintendentiák a XVI. században*. Budapest, 1898. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monographiák). 27, valamint 102. jegyzet. Zoványi ennek ellentmond *Lexikonában*, amikor a borsod–gömör–kishonti egyházmegye első esperesének szolgálati idejét 1592-től számítja... 93.

³²² *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek...* Pl. Csoltó, Kerepec, Sajógömör, Tornalja, Zádorfalva; Szőlősárdó, Szögliget, Jósavő stb. ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 169.

³²³ ZOVÁNYI, *Lexikon*. 315, 416. Zoványi Jenő arról is tud, hogy Losonc és Fülek szintén a borsodi egyházmegyéhez tartozott egy ideig, sajnos a forrását – ami nála nem ritka eset – nem közli. ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 169.

detektől, így nem is volt önálló tornai esperesség.³²⁴ A vármegyék közül Borsod és Ung maradt – előbbi igen kevés kivételtől eltekintve – csorbítatlan az egyházmegyék határainak kialakulása során.

Ezen a ponton szembe kell néznünk azzal a kérdéssel, hogy a tiszáninneri református egyházmegyék miért nem szervezték püspöki igazgatás alatt álló egyházkerületté esperességeiket. Zoványi Jenő álláspontja szerint a „katolikus püspök hatalma folyvást kiterjedt rájuk”, mely helyzetnek fenntartásáért a királyi kormányzat is mindent megtett, ennél fogva nem választhattak püspököt, majd pedig megszokták az esperesi kormányzat önállóságát.³²⁵ Később is fenntartotta álláspontját, noha elismerte, hogy a református esperesek „máskülönben nem törődtek” az egri püspökkel.³²⁶ Az ellentmondást nem kívánta feloldani, nekünk kell megkísérelni. A fentiek vonatkozó részleteiből kiderülhetett, hogy az egri püspök bármennyire is igényelte egyházmegyéje papsága fölött a hatalmat és az intézkedési jogot, még saját székvárosában sem tudta azt maradéktalanul érvényre juttatni. Amikor pedig a papság nagyobbik része gyülekezeteivel együtt a helvét teológia

³²⁴ Másként ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi superintendentiák...* 27. Az az érve Zoványinak, hogy a 16. században borsodi és nem borsod–gömöri, illetve abaúji és nem abaúj–tornai néven nevezik magukat ezek az esperességek, azért nem perdöntő, mert az elnevezésekben nem jelenik meg az összes vármegye, amelynek területére kiterjedtek a seniorátusok.

³²⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi superintendentiák a XVI. században...* 27

³²⁶ Uő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 165.

alapjaira helyezkedett, a katolikus püspöki hatalmat kifejezetten el is utasította a tarcali zsinaton. Igen hangsúlyos, hogy éppen ezen a ponton fogalmazták meg saját álláspontjukat, nem pedig az egyébként átvett Bèze-féle hitvallás eredeti szövegét fogadták el csupán. Az is egészen világos, hogy a püspökválasztás elvi kérdésében nem volt egységes a zsinati atyák álláspontja, mert amikor kinyilvánították, hogy szükséges egy szervező-elnöklő vezető, azt is leszögezték, hogy „annak nevezetűn nem kell villongani”, ami bizony azt jelenti, hogy eleget villongtak azaz vitakoztak fölötte. Az elnevezés tekintetében öt lehetséges változatot soroltak fel: antistes, senior, rector, director, intendens.³²⁷ Természetesen szóba sem jöhetett az episcopus, miután a római értelemben vett püspöki tisztséget egyértelműen elutasították, ráadásul ezzel valóban ki is provokálhatták volna a katolikus hierarchia ellenlépéseit. Nem fordul elő a superintendens kifejezés sem, amit általában a protestáns püspökök használtak tisztségük jelölésére. Nincs abban semmi különös, hogy a református papság elvi okoknál fogva, a kellő egyetértés hiányában nem kívánta az egyházmegyét nagyobb szervezetbe integrálni, megelégedett azok laza szövetségével, hiszen a legfontosabb kérdésekben – például az antitrinitárius küzdelem során – amúgy is egységesen léptek fel. Az itteni esperesek az egri püspökkel valóban nem törődtek, hiszen a lelkészeket tőle függetlenül ordi-

³²⁷ *Compendium Doctrinae Christianae... In publicis synodis Tartaliensi ac Thordensi editum et publicatum...* Sárospatak, 1655. 444. RMNy 2604.

nálták, sőt az excommunicációt is gyakorolták, azaz püspöki hatáskört bírtak egyházmegyékben. Kopácsi István például 1567-ben, az ekkor még külön álló gömör-kishonti egyházmegyében egyházat látogatott Rimaszombatban, ami egyértelmű jele a protestáns öngazgatásnak: „Tisztelendő Kopachi István és Miskolczi Péter uraimék ő kegyelmek visitationkérjövén, ő kegyelmeket harmad napig megmarasztánk, költöttünk tizenkét forintot, magának esp. uromnak adánk nyolc forintot.”³²⁸

De abban sem áll meg Zoványi véleménye, hogy az egri püspök hatalma „folyvást” érvényesült, mert Verancsics 1563-ban elhagyta Egert, majd pedig miután esztergomi érsek lett, 1569 és 1572 között nem töltötték be a püspöki széket. Lett volna tehát alkalom református püspök választására.³²⁹ Egy ponton azonban – némi módosítással – Zoványival egyet értünk, tudniillik abban, hogy a megszakásnak lehetett annyi szerepe, miszerint a reformáció első szakaszában, a lutheránus esperesi kormányzat idején, valóban nem választhattak egyházpolitikai okoknál

³²⁸ S. SZABÓ József: *Debreceni és sárospataki papok...* i. m.

³²⁹ *Magyar Katolikus Lexikon.* Szerk. Viczián János. Budapest, 1993. II. 803. BALÁZSI Ferenc – SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története...* i. m. 252-261. Vagy mit mondjunk arra, hogy a győri katolikus püspökség területén választottak protestáns püspököket (Szegedi Máté majd Beythe István), miként a csallóköziek is az esztergomi főegyházmegyében (Bornemisza Péter). Zoványi szerint mindkét esetben kihasználták a katolikus főpap halálát (Liszi János püspök, Verancsics Antal érsek). Ld. *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig.* i. m. 241. Uó, *Lexikon,* 120.) Vajon a tiszáninneniek miért nem használták ki ugyanazt a lehetőséget? Szerintem elvi okoknál fogva.

Rimaszombat kora újkori városmagja

fogva püspököt Felső-Magyarországon, ellentétben Erdéllyel és a Tiszántúllal. A református egyházmegyék megszervezése során ennek talán volt mintaszerű befolyása a történetekre. Végző soron pedig azt mondhatjuk, hogy Tiszáninnen geopolitikai helyzete lehetővé tette az eltérést a többi protestáns egyházvidékhez képest, mert ez a terület az alakuló Erdélyi Fejedelemségnek és a Magyar Királyságnak egyaránt a periferiáján volt, s ebből adódóan nagyobb mozgástérrel rendelkezett.

A tiszáninenni helységek számára meghatározóvá vált a török jelenléte. Különösen Fülek (1554) majd Eger (1596) eleste következtében a hivatalos békeidőben is egymást követték a katonai akciók az itteni vármegyék területén, falvak, mezővárosok pusztulását idézve elő. A gyakori háborúk még inkább elmélyítették az amúgy is rendkívül nehéz helyzetet. Éppen a református egyházmegyék kialakulásának

utolsó szakaszában, 1566-ban a tatárok végigpusztították ezt a vidéket, amit megőrzően énekelt meg Szegedi Gergely, akkor éppen az egri vár prédikátora.³³⁰ Kiválóan jellemzi a következményeket és a körülményeket, hogy a hegyaljai mezővárosok csak évtizedekkel később tudták helyreállítani felégetett, elpusztított templomait, még ekkor is rászorulva Kassa anyagi támogatására. (Erdőbénye, 1590; Tarcal, Tállya 1591)³³¹ Ez a helyzet magyarázza, hogy meglehetősen hullámzó volt az egyházközségek életének színvonala. Népes anyaegyházak váltak leányegyházakká, vagy éppen pusztultak el, az erőtlenebb filiák olykor évekig eltűntek a színről, némelyek véglegesen.

³³⁰ Szánja az Úristen híveinek romlását. RPHA-1300.

³³¹ SZABÓ András: „Bizontalan helyeken búdosunk” Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben. Dunaszerdahely–Komárom, 2011. 152. 600. jegyzet.

Katolikusok maradtak ugyan az egyházmegegyék területén, de többnyire szórvány helyzetben. A helyzetet jól illusztrálja, hogy a kutatás jelen állása szerint Abaúj, Borsod és Zemplén vármegye egyetlen mezővárosában sem maradt önálló plébániájuk, s ez volt a helyzet minden valószínűség szerint Ungban is.³³² (Kassa sajátos helyzetbe került, amikor az egri püspökség oda költözött, de a város közismerten kívül maradt a tiszáninneri református egyházigazgatás keretein.) Az orthodox vallásúak viszont pozícióikat megőrizték, sőt a rutének folyamatos betelepülésével, különösen Ungban és Zemplénben, még meg is erősítették.

Antitrinitárius viták Tiszáninnen

Alig jutott nyugvópontra a lutheránus kereteket túllépő egyházmegegyék élete a patrónusi beavatkozásoktól sem mentes viták után, máris szembe kellett nézni a vezető lelkipásztoroknak olyan problémával, amit ők maguk is okoztak a lutheránus álláspontot képviselőknél. Miután néhány éve már zajlott az ország keleti felében az antitrinitáriusok elleni küzdelem, számítani lehetett rá, hogy az itteni lelkipásztorokat sem hagyja érintetlenül a reformáció teológiai radikalizálódása. Nyilvánvaló, hogy a helvét irány

képviselői nem hagyhatták szó nélkül, amikor néhány lelkipásztor hangoztatni kezdett olyan tanításokat, amelyek a Szentháromság kérdésében a tagadás irányába mutattak. Az ellenlépésekre nem csak teológiai megfontolások késztették őket, hanem komoly szerepet játszhatott a politikai körülmény is. Tarthatatlan lett volna a „sacramentarizmus” bélyegét magán hordozó helvét reformáció helyzete, ha követői szemet hunynak a közöttük bontakozó antitrinitárius kezdeményezések fölött. A későbbi fejlemények igazolhatták a tiszáninneriek aggodalmait. Az uralkodó 1570 márciusában kiadott egy pátenst, melyben fellépésre utasította a hatóságokat az Erdélyből a Királyságba behatolt Szentháromság-tagadó tanokat képviselők ellen. A rendelet az eretnekek felkutatásával a hierarchiát bízta meg, s kiterjesztette jogosítványukat a sacramentáriusokkal és a zwingliánusokkal – tehát a reformátusokkal – szembeni eljárásra is.³³³ A királyi országrészben az uralkodó és környezete a lényegre tekintve nem tett különbséget a helvét és az antitrinitárius teológia között, hanem mindkettőt eretnekségnek tartotta, s Miksa igyekezett is mindent megtenni annak érdekében, hogy az unitáriusokat elítélő országgyűlési végzés a sacramentáriusokra is kiterjedjen.³³⁴ Hogy ez mégsem így történt, annak minden bizonnyal az állt a háttérben, hogy Miksának fontosabb volt a rendek megnyerése Rudolf megkoronázásához

³³² Borovszky Samu felsorol ugyan 4 községet – hivatkozás nélkül –, ahol „biztosan” katolikus volt a pap a 16–17. század fordulóján, de a tizedjegyzékek nyugtatványai nem igazolják állítását. Ld. *Borsod vármegye története...* 103.

³³³ *Verancsics Antal összes munkái...* XII. 342–349.

³³⁴ Magyar Országgyűlési Emlékek V. 346, 379.

(1572), így azután a sakramentáriusokat „futni hagyta”. Bizonyosnak tűnik tehát, hogy a teológiai megfontolások mellett a tiszáninneri reformátusok vezető lelkipásztorait a politikai megfontolások is cselekvésre ösztönözhatték.

Egri Lukács prédikátor hosszabb kolozsvári lelkipásztorkodás után 1565 tavasza táján tért vissza Egerbe, s itt minden bizonnyal már az antitrinitárius teológia hatása alatt kezdett prédikálni.³³⁵ Álláspontja hamar közismertté válhatott, a dolog természetéből adódóan maga sem titkolhatta, mert az 1566 januárjában összehívott gönci zsinaton már az antitrinitárius kérdés volt az egyik fő téma. „Senki önféjének költeményeit, avagy a Sátántól támasztott új tantételeket ne tanítsa” – rögzítették a zsinati atyák rögtön az első cikkelyben.³³⁶ Az értekezleten vita is folyt, Egri Lukács előadhatta álláspontját, melyre Károlyi Gáspár válaszolt. Megegyezés nem született itt sem, miként az ilyen irányú kísérletek Erdélyben is zátonyra futottak. Erdélyben az antitrinitárius reformáció jelentős politikai támogatást élvezett, Tiszáninnen viszont szó sem volt ilyenről. Inkább arra következtethetünk, hogy magában Egerben is nehézzé válhatott Lukács prédikátor helyzete Mágocsy Gáspár intézkedései nyomán. Ezzel lehetett összefüggésben, hogy a református főkapitány Genfba küldte Thúri

Mátyást és Szikszai Hellopoeus Bálintot, talán az antitrinitárius teológia elleni küzdelemre való jobb felkészülés érdekében. Mindenesetre Egri Lukácsnak távoznia kellett Egerből, 1566 végén ungvári lelkész lett. Nem lehetetlen, hogy itt földesúri pártfogást élvezett, és befolyásosabb lelkésztársai, akik között esperesi tisztet vitt,³³⁷ sem állhattak messze teológiai álláspontjától, mert az ungiak nem jelentek meg Debrecenben 1567-ben, s így a helvét hitvallást sem fogadták el ekkor. Viszont az Egri Lukács bebörtönzése után választott esperesük, Szikszai Gergely, aláírta a Theodore de Bèze-hez intézett levelet.³³⁸

A kassavölgyi esperesi tisztséget viselő Károlyi Gáspár állt a Szentháromságot tagadókkal szembeni küzdelem élére. A helvét hitvallást elfogadó debreceni zsinatot (1567) követően azonnal elhatározták a trinitárius teológia tiszáninneri megszilárdítását, s ennek érdekében november 15-én Göncön meghívót bocsátottak ki arra a zsinatra, amelynek helyszínül Szikszót jelölték, s a tanácskozást 1568. január 6-ára tűzték ki. A kitűzött tételek döntő részben a Szentháromság tanának védelmében fogalmazódtak meg, ugyanakkor tárgyalni óhajtottak néhány olyan kérdést, amelyet Tarcalon már egyszer rögzítettek, de nyilvánvalóan nem született bennük teljes egyetértés. Ilyen volt a predestináció, a keresztség, a ház-

³³⁵ SZABÓ András: *Egri Lukács „megtérése”*... 543–557. Ahol az adatokat külön nem jelzem, mindenütt ezt a munkát követem.

³³⁶ KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok*... 443.

³³⁷ ZOVÁNYI, *Lexikon*. 165. Az esperességről szóló adat bizonytalan.

³³⁸ SZABÓ András: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor*... 163.

sági eskü és az úrvacsorai kenyér ügye.³³⁹ A zsinat kezdeményezői nevében Károlyi Gáspár, Mohi Ferenc esperesek és Szikszai Fabricius Balázs pataki tanár a meghívó kelte után két nappal levelet írtak Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitánynak, hogy ne akadályozza meg a gyűlést, sőt legyen annak védnöke, segítse elő, hogy „az Arius tanával megfertőzöttek”³⁴⁰ mindnyájan, de kiváltképpen Egri Lukács, kénytelenek legyenek megjelenni. Ugyanakkor a tiszántúliak kapjanak menlevelet – ugyanis háború folyt Erdély és a Királyság között –, valamint a felvidéki lutheránus lelkészeknek is legyen kötelező a részvétel. Nem volt túlságosan taktikus lépés, hogy a lutheránusokat sértő ostya-kérdést is tárgyalni óhajtó értekezleten óhajtottak egységfrontot létrehozni az ágostai hitvallásúakkal a tiszáninneri reformátusok. A főkapitány beavatásának pedig az a magyarázata, hogy az adott helyzetben a debreceni zsinathoz hasonló rendezvényt a közvetlen politikai és katonai hatalom tudta és beleegyezése nélkül nem lehetett megkockáztatni. Schwendi élt is a hatalmával és nem engedélyezte a zsinatot, bi-

³³⁹ Helyesen állapította meg Szabó András Kathona Gézával szemben, hogy a tételeknek csak egy része vonatkozhatott Egri Lukácsra. (*KATHONA GÉZA: Egri Lukács antitrinitárius–anabaptista nézetei. ItK 1971. 403–424.*) Véleményem szerint a tarcali zsinaton megtárgyalt hittani és gyakorlati kérdések némelyikében nem volt még teljes a lelképíztörök közötti egyetértés, különböző gondolkodás és gyakorlat élt a mindennapokban, s a tervezett értekezleten ezekre is ki akartak térni, mivel a debreceni zsinat szellemében – különösen a helvét hitvallás elfogadásával – lezártnak kellett tekinteni őket.

³⁴⁰ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok... 623.*

zonyára nem a lutheránus ellenes élt hordozó programpontra okán, sokkal inkább a feszült politikai helyzetből kiindulva.³⁴¹ Viszont nem maradt közömbös az ügy iránt, mert hamarosan elfogatta Egri Lukácsot, Kassára vitette, ahol 1568. január 27-én, evangélikus lelképíztörök vezető szerepével és a reformátusok részvételével zsinatot hivatott össze, amely elítélte az ungvári prédikátort. Egri tisztes körülmények között raboskodott. S bár ügyemegjárta a legfelsőbb fórumokat is, s olyan személyiségek jártak közbe érte, mint Dudith András, aki száműzetésre óhajtott volna változtatni a rabságot, majd pedig maga Lukács prédikátor is kész lett volna szabadsága érdekében elfogadni a Szentháromságról szóló tant, haláláig (1574) nem szabadult börtönéből.

Egri Lukács bebörtönzésével nem ért teljesen véget az antitrinitárius mozgalom Tiszáninneren, kétségtelen azonban, hogy a legtehetségesebb képviselőjét veszítette el. A fentebb már emlegetett Csanádi Imréről is bebizonyosodott, hogy nem állt meg a svájci teológiai irány mellett, amiért annak idején el kellett hagynia Abaújszántót. 1566-ban Kassán már a Szentháromság tagadás mellett térített, s nem kímélte eközben az amúgy is érzékeny lutheránusokat sem, amikor azt hangoztatta, hogy azok nem Krisztus testét, ha-

³⁴¹ Lazarus von Schwendi a hitvallási türelmet képviselő humanista volt. (*Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Band IX. Herzberg, 1995. Spalten 1235–1239. Autor: Peter Schmid.*) Ez a türellem azonban nem terjedt ki a szentháromság-tagadókra.

nem az ördögöt veszik az úrvacsorában.³⁴² Ha ez így volt, még csodálkozhatunk is, hogy megúsza tizenöt napi fogsággal, majd 1567. január 30-án örökre kitiltották a városból. Fél évvel később ugyanezt az ítéletet hozta a magisztrátus Borbély Orbán polgárral szemben is, mert Egri Lukács és Csanádi Imre tanítását dicsérte.³⁴³ Ezek után Csanádi feltehetően Sáros vármegyében igyekezett meggyőződésének híveket szerezni, mert 1568 februárjában körlevélben sürgették, hogy innen is tiltsák ki. Csanádi végig kitartott meggyőződése mellett, így aztán Tiszáninnen nem maradhatott, Erdélyben, Kalotaszentkirályon lett unitárius prédikátor. Kassán még évekig emlegették, méghozzá kifejezetten elismerő hangon szóltak tanításáról.³⁴⁴

Név szerint ugyan másokat nem ismerünk, de az antitrinitárius teológia elterjedt voltát jelzi, hogy Ceglédi Ferenc sárospataki lelkész, zempléni esperes 1568-ban szükségesnek látta egy zsinat összehívását az ügyben Patakon is. Nyilvánvalóan a zempléni papság ingadozó tagjait volt hivatva megerősíteni ez az értekezés. Ugyanakkor a meghívó levélből kitűnik, hogy az egyházmegyei életben ekkor kezdett rendszeressé válni a lelkipásztorok ilyen jellegű összejövetele, amit alátámaszt az is, hogy a gönci zsinat 22. cikkelye épp a közelmúltban tette kötelezővé a megjelenést a prédikátoroknak a zsinatokon.

³⁴² RÉVÉSZ Kálmán: *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. 1550–1650.* Budapest, 1894. 12.

³⁴³ Uo.

³⁴⁴ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 174.

Ceglédi levele pedig elmondja, hogy a tanmegerősítése mellett a lelkipásztorok erkölcsfeletti örködés is indokolja a rendszeresen tartandó értekezleteket, miként ezt a patakot is.³⁴⁵

Három tiszáninneri református esperes (Károlyi Gáspár, Hevesi Mihály, Szikszai Gergely) 1568. május 1-i keltezéssel levelet írt Theodore de Bèze-nek, melyben amellett, hogy beszámoltak Magyarországi siralmas helyzetéről, megerősítették a helvét hitvallás melletti elkötelezettségüket, és irodalmi-hittani segítséget kértek az antitrinitáriusok elleni küzdelemhez. „Kérünk titeket és esedezünk, hogy ha Isten dicsősége és egyházának haszna valamennyire megindít titeket, írjatok minél előbb ezek ellen az istentelenségek ellen név szerint vagy az erdélyi fejedelemnek, vagy csupán e királyság egyházközségeinek ajánlva; ezt hogy megcselekedjétek, újra és újra könyörögve kérjük.”³⁴⁶ Ezzel az európai protestantizmus, azon belül a református reformáció vezéralakján keresztül a magyar református reformációt, s annak mindennapi meghatározó harcait igyekeztek bekapcsolni az európai szellemi vérkeringésbe. Hogy mennyire nem túlzás az ügy kapcsán európai kontextusról beszélni, azt éppen ugyanebben az évben, 1568 elején Erdélyben megjelent, az antitrinitárius teológiát népszerűsítő könyv svájci fogadtatása mutatja.³⁴⁷

³⁴⁵ KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok...* 445, 635.

³⁴⁶ SZABÓ András: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor...* i. m. 162–163.

³⁴⁷ *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo.* RMNy 254.

W 309
DE FALSA

ET VERA VNIVS
DEI PATRIS, FILII, ET
SPIRITVS SANCTI COGNITI
ONE, LIBRI DVO.

Liber Scholae S. Patris 1739.

Authoribus ministris Ecclesiarum consentienti-
um in Sarmatia, & Transyluania.

i. Theſſalonicenſium g.
Omnia probate, quod bonum eſt, tenete.

ALBAE IVLIAE.

A névtelenül kiadott, a Szentháromságot gúnyoló fametszeteket tartalmazó írás a háromság-tagadók ellenségei között sorolja fel többek között Bullingert és Bèze-t is. Henrik Bullinger veje, Josias Simler azonnal reflektált is rá, felszólította az összefogásra a veszélyeztetett területeket, különösen a lengyel, litván, magyar és erdélyi egyházak papjait és világi patrónusait. Majd 1575-ben ugyancsak Simler *Aethicus Cosmographia* című, Balassi Jánosnak ajánlott művében ismételtén kitért a magyaroknak az „igaz vallás” melletti, azaz a Szentháromság tagadókkal szembeni küzdelmére.³⁴⁸ Tehát akár azt is mondhatjuk, hogy ily módon az esperesek levelében megfogalmazott segítségkérés meghallgatásra talált, a „Nyugat” nem ment el közömbösen a magyar reformátusok ügye mellett. Egyébként az az óhaj, hogy a jeles európai reformátorok fizikai jelenlétükkel is vegyenek részt az ügy tárgyalásában, az 1569. évi nagyváradi hitvitán is elhangzott, ami talán csak jelképesen, a kérdés európai jelentőségét kívánta aláhúzni: „Sőt ezt kívánnók, hogy más országból is fő tudós emberek eljönnének, bátor ugyan Béza ő maga is, avagy Simlerus, hogy az Istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoznék.”³⁴⁹

Erdélyből kiindulva az antitrinitárius kérdés még sokáig napirenden maradt, s a tárgyalt zsinatokat követően is jelen volt még egy ideig a Tiszáninnen. Erre

utalhat Meliusnak 1570-ben kiadott *Igaz Szent Írásból kiszedett ének* című művének ajánlása.³⁵⁰ A debreceni püspök a maga kérlelhetetlen módján és kemény stílusában halált követel a Szentháromság tagadókra, akiket az Isten szőlőjébe beszabdult vadkanoknak, rókáknak nevez. Majd pedig követendő példaként hozza fel: „Isten éltesse ő nagy[sága] Ugnot Christoph uramat, az egri kapitánt, hogy a rókákat, kanokat kergeti”. Ezek szerint Egerben Lukács pap távozását követő esztendőben még lehettek antitrinitáriusok, s az 1569-ben főkapitánnyá kinevezett Ungnád Kristóf erélyesen lépett fel ellenük.

Anabaptisták és rajongók

Melius Péter értesülése Ungnád kemény intézkedéseiről nem csak az antitrinitáriusokkal hozható kapcsolatba. A főkapitánynak Egerben, 1570-ben határozottan fel kellett lépnie azokkal a katonákkal szemben is, akik Karácsony György mozgalmanak befolyása alá kerültek.³⁵¹ A török csodás körülmények között való legyőzését vizionáló „fekete ember” üzenete a halálra szántságban élő, ezért a spiritualizmusra fogékonyabban reagáló egri vitézek közé feltehetően nem előzmények nélkül érkezett meg.

Az adatok meglehetősen szegényesek, de némi nyoma van annak, hogy az anabaptista nézetek Tiszáninnen is terjed-

³⁴⁸ IMRE Mihály: *A Vizsolyi Biblia egyik forrása – Petrus Martyr*. Debrecen, 2006, 30–33.

³⁴⁹ BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli atitrinitarizmus kezdetei*. Budapest, 1998. 20.

³⁵⁰ RMKT, 16. VII. 129–133.

³⁵¹ RÉVÉSZ Imre: *Debrecen lelki válsága 1561–1571*. Budapest, 1936. 69–71. Az egriekről az alábbi részletezett adatok is itt.

tek imitt-amott. Pető János kassai magyar prédikátor részére a város 1559-ben minden bizonnyal nem ok nélkül adott ki olyan szolgálati rendelkezést, melyben szigorúan tiltotta az újrakeresztelők tanításának támogatását.³⁵² Melius imént idézett ajánlásából pedig az is megtudható, hogy Felső-Magyarországon két újító, Gárgyános Máté és Mezőgyáni Ambrus bűnhődött halállal, akiknek tevékenysége feltehetően az anabaptista tanokhoz köthető. A nép hitéletébe, még ha egy-egy közösségük a lutheri vagy helvét teológia köré is szerveződött, felszívódhattak az anabaptista szemlélet egyes elemei. Sőt, a lelkipásztorok sem maradtak érintetlenek ezektől. Fentebb szó volt arról, hogy

Anabaptista fazekas ábrázolása egy 17. századi viseletalbumból

³⁵² KEMÉNY Lajos: *A reformáció Kassán...* 92–93.

Tarcalon 1562-ben a zsinat által elfogadott hitvallásban állásfoglalás született a házassági eskü elvetéséről. Arany Tamás spiritualista nézeteiről ismert tiszántúli lelkipásztor – akivel szemben Melius Péter lépett fel igen határozottan – hangsúlyozta 1561-ben, hogy „az eskütésnek nem kell lenni a házasságban a lelkipásztor által, mert nincs az Írásban”.³⁵³ A tarcali határozat világosan mutatja, hogy ugyanebben az időben ezt a nézetet a zsinati többség is magáénak vallotta a tiszáninneni egyházvidéken. Az eskü megtagadása illetve tiltása jellegzetesen anabaptista vonás. A Szikszóra tervezett zsinat (1568) kiadott tételeiben az antitrinitárius teológia mellett az anabaptista tanítással szembeni határozott ellentmondás szintén szerepel, ez pedig létező problémára utal. A 22. cikkely kiáll a gyermekkeresztesség mellett, a következő pedig elutasítja a többnejűséget. Közismert, hogy szélsőséges, rajongó újrakeresztelők – ilyen volt például a Sion királyság Münsterben – az Ószövetségre hivatkozva többnejűséget hirdettek és gyakoroltak. Ugyanez a szikszói cikkely, ellentmondva a tarcali végzésnek, egyértelműen meghatározza, hogy „a házastársakat esküvel kell egybekötni”.³⁵⁴ Mindezek mellett illetve velük keveredve jelent meg az eleve elrendelés (predestináció) szélsőséges értelmezése is. Eszerint a gonoszettekre és jócselekedetekre egyaránt

³⁵³ RÉVÉSZ Imre: *Debrecen lelki válsága 1561–1571...* 33.

³⁵⁴ KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok...* 622.

predesztinálva van az ember, ennél fogva a bűnnek is Isten az oka, amiből következik, hogy akik vétkeznek, azok „nem tehetnek róla”.³⁵⁵ A predestináció kérdése szinte minden tiszáninneri zsinaton kiemelt helyet kapott, a szikszói tételek pedig kiemelten foglalkoztak vele, ellentmondva a szélsőséges, Felső-Magyarországon is megjelenő értelmezésnek.

Az egri katonák között szintén felbukkantak határozottan anabatista színezetű vonások: „se törvént nem tettek, [...] szitkot nem mondtak, nem esküdtek, egymást afféléért megfeddették” – tudható meg korábbi parancsnokuktól, Forgách Simontól. A vitézek nem akarták tétlenül nézni, hogy a „szent had” legyőzi a törököt, hanem maguk is részesei óhajtottak lenni a diadalnak. Ezért előbb kapitányukat kérték, hogy bocsássa el őket, majd Szikszai Hellopoeus Bálint prédikátortól kérték számon, hogy azt hirdette, miszerint Karácsony György nem Isten embere. Lelkészüket kitarított véleménye mellett, sőt a katonákat feddette, hogy inkább Isten igéjének higgyenek olyan erős meggyőződéssel, amilyennel hitelt adtak a hamis híreszteléseknek. A főkapitány a hangadókat tömlöcbe záratta, de talán nem tudott volna gátat szabni az eseményeknek, ha másnap meg nem érkezik a hír Karácsony hadának súlyos vereségéről.

Végül is azt mondhatjuk, hogy Felső-Magyarországon a rajongó mozgalmak szórványosan jelentkeztek ugyan, de bizonyos elemeikben érintették még

a prédikátorokat is, végső hatásukban viszont elszigeteltek maradtak.

Tiszáninneri lelkipásztorok a 16. században

A papok a beszedett tizednek egy részét – általában borból nyolcadot, terményből negyedét – javadalmuk részeként megkapták. A tizedszedőknek az átvételről nyugtát adtak, amelyek ugyan nem teljes, de Tiszáninnerre nézve elég jó tájékoztatást nyújtanak a lelkipásztorokról a 16. század hatvanas-hetvenes éveitől kezdve.³⁵⁶

Általános jelenség ezekben az évtizedekben, hogy a lelkipásztorok igen gyakran változtatták a helyüket. Egészen nyilvánvaló, hogy az egyházmegyei szervezet megszilárdulásától kezdve a gyülekezetek éltek a papmarasztás jogával, mely szokás a szabad papválasztást is feltételezi. A lelkészt csak egyetlen esztendőre fogadták, s annak elteltével értékelték munkáját, s vagy marasztották, vagy menesztették. A lelkész nem volt egészen kiszolgáltatott, mert – mint fentebb utaltunk rá – valós ok nélkül nem lehetett őt elküldeni, ugyanakkor ő maga is dönthetett a távozás mellett esztendeje elteltével marasztása esetén is. A gyakori változások mögött kereshető egyaránt a gyülekezet és a lelkész elégedetlensége. Utóbbi esetben az életkörülmények és a javadalom körüli problémák lehettek a döntő okai a távozásnak. A papmarasztás során nem égettek fel min-

³⁵⁵ Révész Imre: *Debrecen lelki válsága 1561–1571*. 22.

³⁵⁶ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai...* MPEA, 1929. 5–141.

den hidat maguk mögött a lelkipásztorok, mert nem ritka eset, hogy többször is visszatértek a korábban elhagyott községbe, mezővárosba. A papság egzisztenciális helyzete meglehetősen eltérő volt. A kevés lakossággal bíró, rossz gazdasági helyzetben lévő falvak lelkipásztorai sokszor együtt nyomorogtak híveikkel.³⁵⁷ A szőlőművelő mezővárosok viszont igen jelentős jövedelmet tudtak prédikátorainak nyújtani.

A lelkészekre jellemző „munkaerő-vándorlás” behálózta az egész országot. A felső-magyarországi gyülekezetekben szolgált számos lelkipásztor éppen úgy

17. századi lelkipásztor-ábrázolás egy viseletalbumból

³⁵⁷ KEMÉNY Lajos: *Abaúj-Tornavármegye története 1527–1648...* 153.

Erdélyből, Tiszántúlról, Dunántúlról, miként innen származó sok pap az ország más vidékein. Az sem mondható el, hogy a tiszáninneni református papság gerincét a bennszülöttek alkották volna. A nevezett időszakban az itteni négy református egyházmegyében mintegy 160 olyan lelkipásztor azonosítható, akik szűkebb pátriájukban szolgáltak, míg 26-an innen származtak ugyan, de más egyházvidéken munkálkodtak. (Az adatok között Kassát nem vettük figyelembe.) Az utóbbi szám csak töredéknek tekinthető, mert az említett forrás nem fedi le az ország teljes területét. A más vidékekről érkezett lelkipásztorok száma valamivel meghaladta

a 300 főt ebben az időszakban, tehát Tiszáninnen nem volt önellátó, az új egyházi értelmiség tekintetében „behozatalra” szorult.

A református egyházmegyékben, ugyanabban az időszakban mintegy 350 lelkész szolgált 940-950 gyülekezetben, ha minden anyaegyház parókiája be volt töltve. Ez az optimális helyzet azonban nem állt fenn talán sohasem, a háborúk és a soha nem szűnő katonai akciók pusztításai következtében. Összehasonlításképpen rendelkezünk a Heves vármegyei adatokkal ugyanebből az időből, ahol mintegy 35 lelkész és pap (protestáns és katolikus) jutott a mintegy 110-120 helysége.³⁵⁸

³⁵⁸ BALÁZSI Ferenc – SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története...* II. k. 406.

Hevesben ezek szerint 3,4 község jutott egy lelkészre vagy papra, míg a református egyházmegyékben 2,6, tehát a helyzet általában kedvezőbb volt az utóbbi esetben. Az arányok közötti különbség abból adódik, hogy Heves vármegye jelentős része korán hódoltság lett. A református egyházmegyék egyenkénti, optimális arányai a következők: Abaújban 1,9; Borsodban 2,5; Ungban 3,4; Zemplénben pedig 2,7 gyülekezet jutott egy lelkészre. Borsodnál a befolyásoló tényező a hódoltság, míg Ung és Zemplén esetében a települési-gazdasági viszonyok a meghatározóak.

A legtöbb lelkipásztort ezekben az évtizedekben Miskolc adta (15), utána következett Szikszó (12), ez a két mezőváros kiemelkedett a többi településhez képest. Olaszliszka (9), Gönc (7), Eger (5), Tarcál (5), Nagytálya (5), Sajószentpéter (5), Abaújszántó (4), Hejce (4), Mohi (4), Torna (4), Nagymihály (3), Rimaszombat (3), Tállya (3), Ungvár (3), Sátoraljaújhely (3), Nagykapos (2), Tokaj (2), Maklár (2), Telkibánya (2), Heves (2), Korlát (2), Szobránc (2) a következő a sorrendben. Többségükben olyan települések, amelyek a középkor utolsó évtizedeiben már színvonalas iskolákkal rendelkeztek, ami szülőttek egyetemjárásában is megmutatkozott. Egészen egyértelmű, hogy ezek a művelődésre is gondot fordító települések a reformáció során sem mondtak le ilyen irányú törekvéseikről. Mintegy 70 azoknak a helységeknek a száma, amelyekből egy-egy lelkész származott, s melyek számára feltehetően mintául szolgálhattak a közelükben fekvő mezővárosok.

A lelkipásztorok képzettségének színvonala sok esetben nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg. A tiszáninneni származásúként azonosított 186 lelkész közül 29 tanult Wittenbergben, 4 pedig Debrecenben (utóbbiakat nem találjuk a wittenbergiek között, a nem tiszáninneni gyülekezetben szolgáló pedig 1-1 volt csupán). E 33 lelkész származási hely szerint így csoportosítható: Szikszó (10), Miskolc (6, ebből 2 Debrecenben), Eger (3), Gönc (2), Mohi (2), Heves (1), Körtvélyes (1), Nagykapos (1), Nagytálya (1), Sajószentpéter (1, Debrecen), Szobránc (1), Tarcál (1), Tard (1), Telkibánya (1, Debrecenben), Torna (1). A más vidékről származó lelkipásztorok közül 33 tanult a wittenbergi egyetemen, összesen tehát a 16. század utolsó négy évtizedét figyelembe véve, a református egyházmegyékben meghaladta a hatvanat az egyetemen tanult prédikátorok száma (a lelkészi kar 13-14%-a). A lelkészek igen nagy többségének tehát a hazai iskolák nyújtottak képzettséget.

Mindehhez még néhány adatot hozzáfűzhetünk. Számításaink szerint a vizsgált időszakban, tehát nagyjából 1560 és 1600 között 29 tiszáninneni helységből 70 diák tanult Wittenbergben, 2 településről 1-1 fő Heidelbergben.³⁵⁹ Ennek alapján az imént felsorolt jelentősebb, jó iskolát tartó helységek közé kell számítani még Sárospatakot és Szepsit. A legújabb kutatás megy-

³⁵⁹ Ők tehát nem azonosíthatók mindnyájan a tizedjegyzékek alapján a lelkészek között. Egy diákot csak egy intézményben vettem figyelembe. THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve... passim.*

győzően igazolta, hogy a pataki iskola a 16. század utolsó harmadában lényegesen színvonalasabb intézmény volt annál, mint azt korábban vélték.³⁶⁰ A felsorakoztatott adatok alapján pedig elgondolható, hogy Patak mellett Szikszón (13 wittenbergi és 1 heidelbergi diák) és Miskolcon (8) a korban szokásos humanista ismeretek mellett a teológia alapjait is taníthatták. A jobb iskolák közé kell sorolnunk Abaújszántó, Eger, Gönc, Olaszliszka, Rimaszombat, Sajószentpéter, Sátoraljaújhely, Szepsi intézményeit is. Ezekre nézve jellemzőnek és nem kivételnek foghatjuk fel a Miskolci Csulyak István önéletírásából származó adatot, miszerint egy igyekvő kisdíák az olaszliszkai iskolában hat-hét évesen magyar és latin kötött szövegek sokaságát véshte elméjébe, sőt latinról már fordított is, nyolc-kilenc éves korában (1584) görög olvasást tanulhatott, Újhelyben pedig hiánytalanul elsajátíthatta a latin grammatika alapjait.³⁶¹ A debreceni névsort 1588-tól ismerjük, ez az iskola a korábbi években is fogadhatott felső-magyarországi diákokat, hiszen a század utolsó évtizedében 19 tiszáninneni helységről 32 diák tanult itt.³⁶² Közülük mindössze egy járt Wittenbergben, a többiek számára Debrecen a tanulmányok befejező állomása volt minden bizonnyal. Ide Miskolcraól

³⁶⁰ SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma...*

³⁶¹ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század.* 2. kötet. S. a. r. JENEI Ferenc et al. Budapest, 1962. 284.

³⁶² THURY Etele: *A debreczeni református főiskola törvényei s az ezeket aláírt tanulók névsora.* Iskolatörténeti Adattár II. Pápa, 1908. 68-468. Heidelbergi peregrinusok: Sárospataki Füzetek 1862. 560-561.

6, Göncről 4, Szepsiből és Noszvajról 3-3 ifjú érkezett. Bártfa iskolája pedig ezekben az évtizedekben a felvidék legjobb intézményének számított, többeknek lehetett „nevelő oskolája”, már csak a földrajzi közelség okán is.

A lelkipásztorok többségének bizonyosan voltak könyvei. A falusi papok sem lehettek kivételek. Az abaúji Bárcza lelkipásztora adósa volt Wagner János lőcsei könyvkötőnek két tallérral és 25 dénárral 1592-ben.³⁶³ Feltehetően a könyveit köttette be vele, s a fizetést későbbre halasztotta. Hédervári István gálszécsi prédikátor 1570-ben a könyveit fiának hagyta testamentumában.³⁶⁴ Debreceni János abaújszántói (később nagykarolyi) prédikátor tulajdonában lévő könyvekről, 1576-ból fennmaradt egy jegyzék.³⁶⁵ Kitűnik belőle, hogy a prédikátor könyvkereskedéssel foglalkozott, s talán nem számított egészen kivételnek ebben hivatalársai között. Vélhetőleg az általa árult nyomtatványok utalnak irodalmi érdeklődési körére. A kilenc, különböző példányszámokban meglévő nyomtatvány többsége történelmi témát hordozott. Az oszmánok lepantói vereségét (1571) tárgyaló históriának a magyarországi török jelenlét adott különös jelentőséget. A *Historia Alexandri Magni* latin című, de magyar nyelvű krónikás ének Ilosvai Selymes Péter tollából született és 1574-ben Debrecenben hagyta el a nyomdát. Ugyanitt és

³⁶³ KEMÉNY Lajos: *Abaú-Tornavármegye története 1527-1648...* 153.

³⁶⁴ MPEA 1928. 3-5.

³⁶⁵ *Uo.*, 23-24.

Sum. mar. Has Calvinus H. de ...

Ioannis Caluini

IN LIBRVM IOSVE
breuis Commentarius, quem paulò
ante mortem absoluit.

Addita sunt quaedam de eiusdem morbo

In spe et silentio fortitudo mea

Cum Indice. *In spe et silentio
fortitudo mea*

lata est porta & spatiosa via quæ

Patroite per arctam portam quoniã

Abducit in exitum. Math. 7. 13.

GENEVE, hätt te...

Ex officina Francisci Perrini.

M. D. LXIII.

ebben az évben jelent meg *Hunyadi János históriája*, mely szintén krónikás ének, Nagybáncai Mátyás a szerzője. Krónikás ének Temesvári Istvánnak a kenyérmezei diadalról írt műve is, mely Kolozsvárott jelent meg 1573-ban. A Mátyás királyról szóló históriás éneket Görcsöni Ambrus írta, s ugyancsak ezekben az években látott napvilágot. A históriás ének sajátosan 16. századi műfaj, rendkívüli közkedveltségnek örvendett. Az írástudatlanok számára az irodalmi műveltség közvetítője volt – énekelve, hallás után sajátították el tartalmát, sőt egyes részleteit szó szerint is. Az olvasni tudók olvasmányigényeit pedig leginkább ezek a krónikás énekek szolgálták ki. Hazai és világtörténeti példákkal aktuális célok felé mozgósították a hallgatókat, olvasókat, jelen esetben a rendkívül nehéz időkben való helytállásra. A szántói lelkésztől ezeket a nyomtatványokat a mezővárosi polgárok éppen úgy vásárolhatták, mint a lelkipásztorok, vagy a diákok. Az utóbbiak lehettek a potenciális vásárlói annak a két tankönyvnek, amely szerepelt a szántói lelkész kollekciónak. Molnár Gergely kolozsvári tanár iskolai használatra szánt latin nyelvtana (1556) sokáig igen népszerű volt. A Heltai Gáspár által 1562-ben kiadott retorikai tankönyv – egy bázeli humanista nyomdász műve: *Troporum schematum ac figurarum communium libellus* – a szónoki beszéd fordulatainak a gyűjteményét tartalmazta. Nyilvánvalóan a lelkipásztorok érdeklődését kelthette fel Melius Juhász Péternek a *Jelenések könyvéhez* írt magyar nyelvű kommentárja (1568). Mindössze egy példányban volt

meg Melanchthon munkáinak gyűjteménye, ezért azt talán nem is szánta eladásra Debreceni János.

Az Abaúj vármegyei Korlát lelkipásztorának könyveit 1575-ben vették leltárba,³⁶⁶ talán azért, mert ekkor elhunyt. Személyét közelebbről nem ismerjük, könyvei alapján művelt, magasan képzett prédikátor lehetett. Kétséget kizáróan helvét hitvallású vidéken szolgált, 90 kötetet meghaladó könyvtárában azonban túlnyomóan lutheránus könyvek voltak. Magától Luthertől több olyan könyve volt, amelynek címét nem tünteti fel az inventárium, ugyanakkor a korláti pap megvásárolta a reformátornak a Genézishez írt kommentárját és egy prédikációs kötetét is ezeken túl. Luther munkássága iránti érdeklődésének tekinthetjük, hogy nagy vitapartnerének, Johannes Eck-nek a reformátor ellen írott művét is olvasta. Megvolt a könyvtárban Melanchthon híres *Loci Communes*-e, Johannes Brenznek sok munkája és Flaciustól is volt könyve a korláti lelkésznek. Olvasta a helvét reformátorokat szintén, Zwinglit, Oecolampadiust, Bullingert, utóbbinak több művét is forgatta. Az egyházatyák jelenléte egy lelkészi könyvtárban a 16. században természetesnek számít, ebben a gyűjteményben Augustinus, Tertullianus, Chrysostomus, Eusebius és Cyprianus egy-egy műve található meg. Tudatosan gyűjthette a bibliamagyarázatokat, könyvtárának harmada ilyen jellegű munka volt. Nem

³⁶⁶ *Inventarium librorum pastoris Korlatini*. MKSz 1911. 310–312.

közömbös, hogy voltak magyar bibliái: egy *Újszövetség*, egy *Zsoltárok könyve*, és a magyar bibliának első és negyedik része. Közelebről az első Sylvester János (1541) vagy Heltai Gáspár (1562) fordítása lehet, de szóba jöhet Pesti Gábor (1536) műve is. A másodikkal kapcsolatban Bencédi Székely István zsoldárfordítására (1548) és Heltaiéra (1560) egyaránt gondolhatunk. A harmadik tétel esetében Heltai Ószövetség-kiadásai jöhetnek szóba.

Van tudomásunk Károlyi Gáspár könyveiről is. Halála után öt évvel, 1597-ben az örökösök közt szétosztottak 73 művet, de csak egy részüknek címét jegyezték föl. A bibliafordító olvasta Kálvin, Melanchthon, Erasmus műveit, Caesart és Xenophónt, sőt az egyházatyáknak több munkájával is rendelkezett. Hagyatékában volt 7 magyar Biblia krudában, tehát kötetlenül, nyilvánvalóan a vizsolyi nyomtatványról lehet szó.³⁶⁷ Károlyi özvegye Szóts Anna Sárközi Tólas János egri lelkészhez ment nőül, s az ő könyveinek egy részét is örökölte 1597-ben.³⁶⁸ Az osztozás során említést tettek több mint 60 kötettről, de csak harmadának szerzőjét vagy címét jegyezték le. Elégge sok volt a bibliai kommentár, közöttük több is Kálvintól. Tólas János is olvasta Melanchthont és az egyházatyákat, Ciprianust, Ambrosiust, Augustinust. Károlyi és Sárközi Tólas könyvei ugyanarról a prédikatori körről, a külhoni egyetemet

járt, a műveltség hazai szintjének legfelső fokán álló lelkeszi értelmiségről adnak tájékoztatást. A könyvek száma nem túl sok, ha egyáltalán a teljes képet adják az említett jegyzékek. A nyilvánvalóan sokkal kedvezőbb egzisztenciális lehetőségek között élő Telegdi Miklós esztergomi érsek nagyjából ötször annyi könyvet gyűjtött, mint Károlyi Gáspár.³⁶⁹ Tartalmi szempontból viszont azt mondhatjuk, hogy a reformáció és a késő humanizmus művelődési eszménye hatott döntő módon a 16. század utolsó harmadában élő református prédikatori értelmiségre.

Mindazáltal elgondolható – különösen a szerveződés átmeneti időszakában –, hogy voltak olyan lelkészek, akik semmilyen teológiai képzésben nem részesültek. Egyes „eretnek gyanús” papokról az esztergomi főegyházmegye vizitációs feljegyzései azt mondják, hogy „volt katona, volt jobbágy, volt községi elöljáró”.³⁷⁰ Az 1548. évi 10. cikkely pedig méltatlankodva állapítja meg, miszerint „sok helyen avatatlan emberek és többnyire kézművesek nem állottak a hitszónokok tisztét teljesíteni”.³⁷¹ Persze ehhez hozzá kell tenni, hogy a katolikus főpapság szemében minden olyan lelkész avatatlan volt, akit nem katolikus püspök szentelt fel. Ugyanakkor a másik oldal éppen ilyen elmarasztaló nyilatkozatot tett a „pápista” papokról. Mágócsy Gáspár sérelmezte, hogy az ő „igaz prédikátorait” üldözik, viszont az

³⁶⁷ *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533 – 1657. S. a. r.* Varga András. Budapest – Szeged, 1986. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 57.

³⁶⁸ *Uo.* 58.

³⁶⁹ *Uo.* 36–43.

³⁷⁰ PÉTER Katalin. *A pap templomából a gyülekezet templomába vezető út...* i. m.

³⁷¹ *Magyar Törvénytár...* 227.

érsek a maga papjait védelmezi, „akik rablók, erkölcstelenek és így járnak az oltárhoz bömbölni, misézni, bolondoskodni”.³⁷² Minket a fentebbi adatok arról győztek meg, hogy a 16. század második felében, amikor folyamatosan felnőtt az új lelkésznevezdek – bár a képzettség színvonala többféle skálán mozoghatott – az iskolázottságnak egy bizonyos fokát a protestáns lelkipásztorok elérték. A minimumnak a latin nyelv elsajátítása és az ezzel járó deákos műveltség, tehát a latin retorikai-poétikai képzettség, valamint az alapos biblia- és hitvallási ismeret tekinthető. Ezekhez pedig nyilvánvalóan társult a magyar nyelvű prédikáció megszerkesztésének és előadásának jártassága. Ámbátor a megszerkesztés készsége nem is volt kizárólagos követelmény, a „gyengébb ajándékú atyafiaknak”³⁷³ – ahogy id. Köleséri Sámuel fogalmazott később a 17. században – megengedték a mások által írt igehirdetések előadását.

„A lelkészi szolgálatra nem kell felvenni senkit, a ki legalább középszerű ismeretével nem bír a mi hitünk ágazatainak” – határozza meg a felső-magyarországi cikkek vonatkozó paragrafus. ³⁷⁴ A Geleji-kánonok a 17. század közepén lényegében ugyanígy fogalmaz. ³⁷⁵ A felavatandó jelölteknek nyilvános vizsgát kellett ten-

³⁷² BÉRES Gyula: *A tornai főesperesek, 1273–1776*. Egyháztörténeti Szemle 2009/1. 37.

³⁷³ Köleséri Sámuel: *Arany alma*. Debrecen, 1673. A kegyes olvasónak. RMK I. 1144.

³⁷⁴ KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok...* 710.

³⁷⁵ KISS Áron: *Egyházi kánonok*. Kecskemét, 1875. 2-3.

niük a már gyakorló lelkipásztorok előtt, többnyire a zsinatokon, tehát felkészültségüket ellenőrizték.

A reformációt közvetlenül megelőző időszakban a papi hivatal elnyerésének egyáltalán nem volt feltétele az alapos teológiai képzettség Európa nyugati felében sem. Megelégedtek a hittani alapokkal, a mise liturgiájának és az ünnepeknek ismeretével, a latin nyelvben való jártassággal és a szövegmagyarázat készségével. A magisteri fokozattal rendelkező, humanista műveltségű Zwingli már papként, önképzés útján vált igen magasán képzett teológussá. ³⁷⁶ A reformáció ebben a tekintetben annyi többletet mindenképpen hozott, hogy az alapos bibliaismereten nyugvó prédikálás (biblia-magyarázás) és a hitvallások ismeretének fontosságát hangsúlyozta és meg is követelte, de egyéb vonatkozásban nem sokat változtatott a papság műveltségének általános színvonalán.

Az egyházmegyei élet jellemző vonásai, különös tekintettel a kánonokra és a zsinatokra

A tiszáninneri református egyházmegyéek életét részletesen szabályozó kánonok a 16. század utolsó évtizedeiben fogalmazódtak meg és léptek hatályba. Ezt megelőzően minden bizonnyal a gönci zsinat cikkelyeit tekintették mérvadónak. Az 1566. január 23-án elfogadott, 22 cikkelyből álló szabályok a reformáció úgynevezett formai

³⁷⁶ GÄBLER, Ulrich: *Huldrych Zwingli...* 23, 32.

alapelve, a Sola Scriptura elvre épültek.³⁷⁷ A „Szentírást és isteni rendeleteket kell az egyházban megtartani” és el kell utasítani az „Antikrisztus tanát”, ahogy az első cikkely hangsúlyozza. Határozott és egyértelmű állásfoglalás ez a középkori katolicizmus örökségével szemben, mely a szövegben később ismét előjön, például a keresztség esetében, amikor a katolikus szertartás elemeit az „Antikrisztus szemetei” kifejezéssel minősítik a kánonok megfogalmazói. Itt is hangsúlyozzuk ennek alapján, hogy a szervezetüket kialakított református egyházmegyék minden tekintetben függetlennek tartották magukat az egri püspöktől. A Sola Scriptura elv első gyakorlati következménye, hogy a lelkipásztoroknak legyen bibliájuk, és rendszeresen tanulmányozzák azt. A Szentírás mellett a prédikátorok Bèze hitvallását szerezzék meg, s legyen az is rendszeres olvasmányuk, ezek mellett Kálvin genfi kátéja a harmadik lelkipásztori kézikönyv.

Az egyházi életben két sákramentummal kell élni, a keresztséggel és az úrvacsorával. Az erről szóló cikkely feltételezi a szükségkeresztség gyakorlatát, ebben a kivételes esetben engedi meg a gyülekezet jelenléte nélküli keresztelést. A középkor folyamán általános gyakorlatként élt a halálveszélyben lévő csecsemő megkeresztelese, abból a megokolásból, hogy a keresztség eltörli az eredendő bűnt. Ilyen esetben bárhol, még laikus, sőt nem keresztyén személy is elvégezhetette az erre az alka-

lomra előírt szertartást. A bábák kaptak elsősorban eligazítást az ilyen esetekben való teendőkre. A *Gönci kánonok* cikkelye meglehetősen szűkszavú, mert csak annyit mond, hogy ilyen esetben „minél előbb” lehet kereszteni, tehát nem kell megvárni a gyülekezeti istentiszteletet. Mégis úgy véljük, hogy a laikus keresztelést nem engedi meg, hanem csupán a gyülekezeten kívüli szertartást.³⁷⁸ A lelkész kapja itt azt az utasítást, hogy szükséghelyzetben megkeresztelheti a gyermeket háznál is. Kizárt viszont, hogy ennek dogmatikai megokolása volt, nyilván a szokás hatalma érvényesült anélkül, hogy külön indokolták volna.

Az igehirdetéshez elengedhetetlenül hozzá kell kapcsolni a nép kátészerű tanítását is, melynek az alapvető tananyaga az *Apostoli hitvallás* és a *Miatyánk*. A zsinati határozat nem veti el a több évszázados gyakorlatként élő perikópa rendet, de meghagyja, hogy törekedni kell a Biblia teljesebb magyarázatára. Nem írja elő tehát a lectio continua (folyamatos igeolvasás) gyakorlását, hanem a lelkészekre bízta, hogy „a prófétákból vagy az apostolokból” is válasszanak magyarázandó részeket. A perikópa szerinti igeválasztás rendjének kialakulása összefügg az egyházi esztendő egész rendszerének megformálásával. Minden ünnepnek (vasár- és

³⁷⁷ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok...* 443–445.

³⁷⁸ Ennek ellenére a 17. század közepéről is van adat a reformátusok között előforduló laikus keresztelésről. „Bónis György maga keresztelte meg gyermekét s mindjárt megholt” – jelentették az egyházlátogatóknak 1643-ban Tolcsván. *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései.* Szerk: DIENES Dénes. Sárospatak, 2008. 152.

A Kovácsvágási Református Egyházközség úrasztali kelyhe a XVI. század végéről

ünneppnapnak) megvolt a maga ószövetségi és újszövetségi igéje. Zwingli és Kálvin a lectio continua rendjét követte, ellenben Luther ugyan kritikailag értékelte a középkori perikópa rendet, tehát a vasárnapokra és ünnepekre rendelt válogatott és kötelezően előírt bibliai szakaszokat, de nem elvetette, hanem kiegészítette azt. A hazai helvét irányú (református) reformáció lényegében ugyanezt az utat járta. Középkori örökségként élt tovább a heti három prédikációs nap, amit a gönci végzés minimum követelményként ír elő a lelkészek számára, amikor azt mondja, hogy lehetőleg minden nap, de legalább a három szokott napon kell magyarázni az igét. Szerda és péntek böjti nap volt a középkorban, ez a két hétköznapi és a vasárnap lett a református egyházi életben a megkövetelt, s többé-kevésbé meg is tartott rendszeres istentiszteletek kötött ideje. A későbbi vizitációkból kitűnik, hogy általában a leányegyházakban leginkább ezeken a hétköznapi napokon volt igehirdetés, ha a lelkész a körülmények miatt vasárnap nem jutott el a filiákba.

Egészen érdekes, hogy az igehirdetés gyakorlásához a kánon elválaszthatatlanul odaköti az úrvacsora kiosztását. Elképzelhető ugyanis, hogy az eucharisztia gyakorlását minden vasárnap megkívánták a gönci atyák, mint elvben Kálvin is Genfben. Ez azonban csak elvi-teológiai álláspont lehetett itt is, mert valójában csak négyszer osztottak úrvacsorát egy évben, éppen úgy mint Kálvin Genfjében (böjtfő, húsvét, pünkösöd, karácsony). A minta ebben a gyakorlatban azonban nem annyira

Genf, hanem inkább Zürich lehetett, ahol kifejezetten Zwingli javaslatára korlátozták évi négy alkalomra az úrvacsora kiosztását. Egyébként az úrvacsora kiszolgáltatását kizárólag a gyülekezeti közösséghez kötötte a gönci végzés, nem engedte meg a betegeknek háznál kiosztani, noha vigasztalásukat a lelkésztől megkívánta. Nincs rá utalás, csak feltételezhető, hogy az utolsó kenethez kapcsolódó szent gyónás és áldozás szertartásától való elhatárolódás jegyében született ez a rendelkezés.

Az ünnepek rendjét a vasárnapokon túl a karácsony, körülmetélés (tulajdonképpen újév), nagypéntek, húsvét, mennybemenetel, pünkösöd körére korlátozták a gönci zsinat tagjai. A szentek ünnepeit pedig egyszerűen hallgatással kellett mellőzni.

A lelkipásztori szolgálat hármas előfeltételét rögzíti a kánon, amikor elhíváshoz, választáshoz és felavatáshoz (vocatio, electio, ordinatio)³⁷⁹ köti azt. Az ordináció, a papszentelés ünnepélyes aktusa más tartalmat nyert a reformációban. A középkori egyházban az ordinációra kizárólag a püspök volt jogosult, s az szentségnek számított, amiből eltörölhetetlen jellege származott. Akit egyszer pappá szenteltek, az ezt az állapotot nem veszíthette el többé. A gönci zsinat végzésében az ordinációnak semmiféle szentségi jellege nincs. Az esperes vezetésével a lelkipásztorok közössége végezte kézzel. Szimbolikus aktusnak számított, mert az ordiná-

³⁷⁹ LAMPE-EMBER: *Historia Ecclesiae Ref. in Hungaria...* 133.

ciót valójában a Szentlélek gyakorolta a lelkipásztori közösség által. A református esperes, még ha kiemelt szerepet kapott is az ordinációban, semmiképpen nem örökölte a katolikus püspökség kegyes-tői hatalmát, de még a kormányzóit sem teljes egészében, sokkal inkább a főesperes (archidiakonus) fegyelmező jogkörét. A református esperes a lelkipásztori közösség kötelékében kormányzott, valójában első volt az egyenlők között. Ezért nem is kapott a tisztséghez kötődő különös és állandó javadalmat. Az egyházmegye vezetésében természetesen nem kapott részt minden lelkész, hanem csak a legtekintélyesebbek. Az ő testületüket, élén az esperessel, presbitériumnak nevezik a gönci cikkelyek.

Az ordinációt meg kell előznie az elhívásnak és a választásnak. Az elhívás (vocatio interna) személyes ügy, Isten Lelkének belső, titkos munkája, amiről azonban úgy tesz bizonyosságot a jelölt, hogy a hivatáshoz szükséges tanulmányok során alkalmasnak mutatkozik. Ezért az ordináció szertartásához feltehetően már a kezdetek idején hozzátartozott valamiféle elméleti vizsga is. A választás (a szöveg, mint láttuk, más kifejezést használ, de a vocatio externa-ról van szó) közösségi aktus, a gyülekezet gyakorolja. A megtanultak és az arról való számadás mellett a külső elhívás is a belső elhívás igazolására, megerősítésére szolgál.

A lelkipásztorok szolgálatvállalásában általában annak a szempontnak kellett érvényesülnie, hogy ne a nyereségvágy határozza meg igyekezetüket. Ez gyakor-

latilag azt jelentette, hogy ne vállaljanak sok gyülekezetet. Ez a határozat lelkészhiányt feltételez. Másrészt ügyeljenek a gyülekezeten belüli munkamegosztásra, azon belül lehetőleg egy tisztséget töltsenek be. A kánon hármat nevez meg: lelkész, diakónus, iskolarektor. A diakónus elnevezés szorul csupán magyarázatra. A középkorban áldozópappá még nem szentelt, a pap szolgálatát segítő személy volt, magyar elnevezése szerpap. A 17. századi református vizitációs jegyzőkönyvekben káplán, segédlelkész, másodlelkész jelentésben fordul elő. Annyiban tehát megőrizte a középkori jelentését protestáns közegben is, hogy egy tekintélyesebb lelkész munkatársa volt, de nyilvánvalóan túl volt az ordináción.

A lelkészek erkölcsi életére vonatkozó cikkely a „cégéres bűnök” között kiemelten említi a részzeget, de ide sorolja a kereskedést is, s kifejezetten óv a világi dolgokba való elmerüléstől. A kereskedés (cauponatio), mely a részzegettel összefüggésben áll a szövegben, egészen pontosan az italkereskedésre, a „korcsmáltásra” vonatkozhatott.

Az iskolák felügyelete lelkészi hatáskör volt, a tanítókat lényegében a lelkészek beosztottaiként alkalmazták, sok esetben nem is volt teljesen önálló javadalmuk, hanem a lelkész a magából juttatott nekik, ilyen volt elsősorban az étkezés. Ezt a gönci zsinat kifejezetten a prédikátorok lelkére köti, különösen is azért, hogy a tanító ez által szorosabban kötődhet lelkipásztorához, amivel esetleges erkölcsi kihágásai megelőzhetők. A tanítók ugyanis nem

voltak ekkor és még sokáig többségükben családos emberek.

A házasságkötés körülményeit szabályozó cikkely szigorúan tiltotta a vasárnapi lakodalmazást. A házasságkötés legelső korhatárát a 14. évben szabta meg, ugyan a nemek megkülönböztetése nélkül, de a gyakorlatban ez a leányokra vonatkozott, a fiúk ennél idősebb fejjel kötöttek házasságot. A lelkészek nem adhatták össze a nagy korkülönbségű párokat sem.

A Szikszóra tervezett zsinatot (1568) ugyan nem tartották meg, de a tervezett napirend a gyakorlati egyházi élet aktuális problémáira tartalmaz néhány utalást.³⁸⁰ A tarcali végzéssel ellentétben megerősíteni óhajtották, hogy a házastársakat esküvel kell egybekötöni. Az indoklás kiemeli, hogy a házasság a házaspár kölcsönös szövetsége, ezért indokolt az eskü, más oldalról pedig a könnyelműségből fakadó hűtlenség visszatartására szükséges. Az úrvacsorával kapcsolatosan határozottan leszögezték a tervezet összeállító esperesek, hogy azt kovásztalan kenyérral kell kiosztani, ugyanakkor a „pápista ostyát”, mint a „bálványozó mise” eszközét elvetették. Miután a kovászos kenyér használata néhány évvel korábban már Tarcalon elfogadást nyert, ismételt felvetése megengedi azt a feltételezést, hogy a hatvanas évek végén még nem volt egységes a gyülekezetek gyakorlata. Az is megtörténhetett azonban, hogy a szikszói tervezetben a kovásztalan kenyér ajánlásáról szóló kije-

lentés a lutheránusoknak tett taktikai engedmény jegyében született, miután velük közösen kívántak a reformátusok fellépni a Szentháromság-tagadókkal szemben.

A legsúlyosabb egyházi büntetést, az excommunicatit a *Gönci kánonok* alkalmazni írják elő, mintegy ultima ratioként a megátalkodott bűnösök estében. Hatálya alá eshetnek a lelképásztorok és gyülekezeti tagok személyesen, de közösségek is. Miután „országos ügy” lett belőle, tudomásunk van arról, hogy Károlyi Gáspár abaúji esperes alkalmazta is a tarcaliakkal szemben.³⁸¹

A szepesi kamara jelentette 1584 szeptemberében Ernő főhercegnek, hogy a Károlyi megtiltotta a tarcali prédikátornak az ighirdetést és a szentségek kiszolgáltatá-

Úrvacsora - fametszet Heltai Gáspár 1550-ben kiadott Kisebb katekizmusából

³⁸⁰ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok...* 621–622.

³⁸¹ SZABÓ András: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor...* 173–177.

sát, sőt a temetési szertartást is. A kerteket őrző kerülők ugyanis rajtakaptak néhány diákot gyümölcslopás közben, s tettelességre kerülvén a sor, az egyik diák megsebesült, majd belehalt sérülésébe. A diák bizonyos értelemben „egyházi személynek” minősült, miután az iskola életére elsődlegesen az egyházi törvények voltak érvényesek. A kamara nem egészen elfogulatlan jelentése azt sugalmazza, hogy miután minden törvényesen zajlott, Károlyi illetéktelenül avatkozott az ügybe, noha pontosan megnevezi tisztségét: „a környék többi prédikátora között seniori hivatalt visel, s mintegy superintendensként működik”. A magyarországi királyi helytartóként intézkedő katolikus főherceg pedig egyenesen laikusnak nevezte Károlyit, és követelte megbüntetését Mágoocsy Gáspártól, aki Tállya földesuraként az egyház és az akkor ott szolgáló esperes kegyura volt és így világi bírójának számított. A főherceg annyiban helyesen gondolkodott, amennyiben a katolikus egyházi hagyomány és jog keretei között nézte az ügyet, s nyilván nem sok információja lehetett a református egyház törvényeiről. Vagy ha volt is valamilyen, kétségbe vonta annak legitimitását, minthogy Erdélytől eltérően Magyarországon illet a reformátusok ekkor még nem is nyertek.

Károlyi a református egyházban érvényes kánonok alapján cselekedett, s egészen bizonyosan súlyos oka volt, hogy a kiátkozás végső lépésére szánta el magát, feltehetően nem is egy személyben, hanem a presbitérium, tehát az egyházmegye vezető lelkésztestülete támogatásával. Ezt

az okot azonban a kamarai jelentés elhallgatja. A gönci végzés vonatkozó szövege szerint ott kell így eljárni, ahol megvetik a lelkipásztorokat, vagy ahol a bűnököt a feddések és figyelmeztetések ellenére sem hagyják el. A jogi eljárás során történhetett valami, amivel az egész mezőváros fejére idézte a legsúlyosabb egyházi fenyítést. A kamara jelentése szerint egy hónapnál hosszabb időre terjedt ki a büntetés ideje, s „úgy hírlük, hogy ez időtől fogva már öt csecsemő halt meg kereszteleetlenül”. Ez egyrészt súlyos érv a katolikus főherceg előtt a határozott fellépésre az esperes ellen, másrészt a református Tarcalon is élő hagyományra utalva, megvilágítja a szükségkeresztség sajátos megjelenésének hátterét a gönci zsinat és a későbbi kánonok cikkelyei között. Végül pedig semmi nyoma annak, hogy Károlyi bajba jutott volna a főhercegi intézkedés nyomán, így az is könnyen feltételezhető, hogy a református Mágoocsy Gáspár nagyon is illetékesnek tarthatta Károlyit és helyénvalónak eljárását.

Az excommunicatiohoz képest enyhébb volt, mégis járhatott igen komoly következményekkel a fegyelmezésnek az a gyakorlata, amikor a lelkész a szószék-ről nyilvánosan „kipredikálta” az erkölcsi normába vagy az írott törvényekbe ütköző cselekedeteket és személyeket. Tokajban 1592-ben házasságtörési ügyben az esküdtek és a bíró között egyenlenség támadt, s Kalmár Benedek főbíró és Szikszai Imre deákot, aki korábban az uradalom udvarbírája volt, tehát befolyásos ember, az a

vád érte, hogy a vétkes félnek kedveztek.³⁸² Akik az ügyet a nyilvánosság erejével akarták elrendezni, azonnal a prédikátorhoz mentek, aki panaszuknak helyt adva élt is tisztéből eredő kötelességével. A főbíró azonban vérig sértődött és panaszt tett a lelkész ellen: „... az prédikátor engemet Anyaszentegyházban kipredikállott, velem egyetemben annak felette ez itt való tisztartó uramat, ilyen képpen, hogy mi tartjuk az féle tisztátalan személynek pártját, kiváltképpen azt mondta: te bíró, az nyilván való paráznának pártját fogod”. Hasonlóan nyilatkozott Imre deák is: „... az prédikáción mindjárt paráznának párt tartóinak prédikálta bennönket az prédikátor”. Ennek azután közvetlen és közvetett hatása is volt: „Én bizony igen szégyeltem, – vallotta meg Imre deák – hogy ilyen nagy gyalázat esett méltatlan rajtunk az egész város előtt, hiszen nem oly cégéres latrok vagyunk mi, sem oly gonosztevő emberek, hogy minket publice, mint oly gonosz életű embereket az keresztyének közül ki prédikáljanak, ugyan el holtam vala szégyenletemben annyi sok jámbor előtt.” Közvetett eredményként pedig az ügynek folytatása lett, mert a lelkészt fel is jelentették az udvarbíró előtt mondván, hogy „nem az prédikátor viseli itt az ő Felsége jószágának gondját” – ennél fogva nem is illetékes a városi hatóságot nyilvánosan megbírálni. Igen valószínű, hogy a tokaji lelkész épp úgy bántatlan maradt, mint Károlyi esperes, mert a sértett előjárók

³⁸² ECKHARDT Sándor: *A kipredikált tokaji bíró*. Magyar Nyelv, 1953. 213–215.

morgása ellenére egy-egy közösség elvárta tőle hogy a közelet tisztaságának „lelki” felvigyázójaként alkalmazza a kipurkálás fegyverét. Ez az elvárt prédikatori magatartás pedig abból a bibliai-népegyházi gondolkodásból fakadt, mely szerint mindenki az evangéliumi törvény alá van rekesztve, s ennek őre a lelkipásztor.

Miután a *Gönci kánonok* nem tértek ki minden kérdésre, ami felvetődhetett az egyházi élet során, előbb-utóbb szükség volt egy részletekbe menő törvénykönyvre. A vizsolyi sajtó 1595-ben közreadta az *Abaúji kánonok* vagy *Felső-magyarországi cikkek* néven emlegetett kánonos könyvet, mely azonban korábban, talán az 1570-es évek elején formálódhatott meg.³⁸³ Az 55 cikkelyből álló törvénykönyv valóban átfogja az egyházi élet teljes területét.

A *Gönci kánonok* és a *Felső-magyarországi cikkek* közötti összefüggés egészen világos, az utóbbi az előbbinek részletekbe menő kifejtése, természetesen új elemekkel bővítve. Az első cikkely még őrzi az antitrinitárius viták emlékét, mert kijelenti, hogy aki nem a Szentháromság vallója és hirdetője, kiközösítendő. A lelkészek ordinálásának ügyében hangsúly kerül arra, hogy az a zsinaton történjék, és a zsinat teljességének a hozzájárulása szükséges hozzá. A minimális tanulmányi szint, amit vizsgán kellett ellenőrizni a felavatás előtt, a hittan – tehát a református teológiai tanítás – „középszerű” ismeret-

³⁸³ REVÉSZ Kálmán: *Az abaúji kánonokról*. Protestáns Szemle, 1912, 483–487. KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok... 708–722.*

te volt, valamint a készség a tanításra, és „erkölcsi bizonyítvánnyal” is rendelkeznie kellett a jelöltnak. Az esperes az ordinált lelkésznek bizonyítványt adott a felavatás tényéről. Írásbeli igazolást kapott az a lelkész is, aki más egyházmegyébe távozott. Az esperes tudta nélkül nem történhetett meg a lelkészek helyválttatása. A papmarasztás szokása már létezett, ezért a törvény kitér annak szabályozására. Védi a tisztességesen munkálkodó lelkészeket, valós és igaz ok nélküli elbocsátás esetén a lelkészi szolgálat megvonását helyezi kilátásba.

A lelkészek mindennapi életét körülíró erkölcsi törvények tiltják a világi ügyekben való részvételt, mint amilyenek a törvényszéki perek, tizedszedések, s ha valaki ez ellen vétene, 12 forint bírságot kénytelen fizetni. Nem foglalkozhat a lelkész semmiféle olyan üggyel, amelyben felmerül a nyereszkedés lehetősége: uzsorával, kereskedéssel. A részegeskedés, a perlekedés és hasonló botránkozató magatartás, amennyiben a javulásnak nincs esélye, hivatalvesztéssel jár. A köztörvényes bűnök esetén nincs helye mérlegelésnek, az állásvesztés azonnali. A tánc a botránkozató magatartás kirívó formájának számított, attól a lelkipásztorokat szigorúan eltiltották. A fényűzést, mely az öltözködésben mutatkozhatott meg kirívóan, a családtagok esetében is korlátok közé szorította a kánon: drága ruhát és idegen öltözetet nem viselhetett sem a lelkész, sem a felesége. A szolgálattól való eltiltás bizonyos esetekben lehetett ideiglenes. Az egyházi fegyelmet a lelkészeknek el kellett fo-

gadniuk, azzal szemben semmilyen más hatósághoz vagy világi személyhez nem fellebbezhettek. A lelkészi javadalmi tételek között kiemelt helyet foglalhattak el a szőlők, mert ezek gondos művelésével külön foglalkozik a törvénykönyv. Az a lelkész, aki elhanyagolja a szőlők művelését, kénytelen kártérítést fizetni.

Nincs lényegi változás abban, amit fentebb a perikópa rendről és a szentségek kiszolgáltatásáról mondtunk, legfeljebb nagyobb nyomatékkal szól a törvény arról, hogy a szentségeket csak a gyülekezet jelenlétében szabad kiszolgáltatni. A szükségkeresztelés esetében viszont szerepel a „bábakeresztés” tiltása, amennyiben asszonyoknak nem engedi meg a keresztelést a kánon, „hanem akinek tiszte a tanítás” az szolgálta ki a sákramentumot is, tehát a lelkész. Ha nem kisdedeket, hanem „felnőttebbeket” keresztelnek, akkor a keresztelést előzze meg a katekizáció. A hitoktatás során ugyanazt a kátét kell tanítani, mert egyébként a gyakori lelkészváltás miatt zűrzavaros lesz a hittanoktatás. Az ünnepek megtartása esetében ugyanaz hangzik el, mint a *Gönci kánonok*ban. Szintén megtalálhatók az exkommunikáció gyakorlásáról szóló cikkelyek is.

Bővebben, de lényegében ugyanazt olvassuk a lelkészi állás betöltéséről, a prédikátorok és a tanítók viszonyáról, az iskolák felügyeletéről, mint a *Gönci kánonok*ban. Valamiféle rossz tapasztalat miatt kerülhetett a szövegbe a házasi tanítókat lekicsinylő megjegyzés. A tanítók ne „herék és haszontalan szolgák” legyenek,

hanem tanuljanak és tanítsanak, ne úgy, mint „sok falusi és feleséges tanítók”. Feltehetően azokra a „mesterekre” történik itt utalás, akik kántori és egyéb templomi, temetési szolgálatokat végeztek, de tanítványaik nem voltak. Az iskolásokról szólva a közhelynek számító seminarium ecclesiae, az egyház veteményes kertje kifejezés fordul elő a szövegben. A *Gönci kánonok* erről nem rendelkeztek, ezért ez a cikkely részletkebe menően előírja a tanulók helyes viselkedésének szabályait, megszabva, hogy ruházatuknak is tükröznie kell a példás szerénységet és a kegyességet. A katonai ruházatot és a törökös hajviseletet, a fegyverviselést és a dorbézolást kicsapás büntetésével fenyegették a törvényalkotó atyák.

Körütekintő részletességgel foglalkoznak a *Felső-magyarországi cikkek* a házasságkötés kérdésével. Először megismétlik a gönci végzést az életkort illetően, majd arról rendelkeznek, hogy az össze nem illő felek házassága – ami főként abból adódik, hogy „vén banyák és részeges asszonyok” a kényelmes életük kedvéért hozzájuk nem illőkkel kelnek egybe – úgy küszöbölhető ki, ha hivatalos házasságszerzők működnek a falvakban vagy városokban. Az idegeneket pedig csak abban az esetben szabad összehadni, ha tanúkkal igazolják a törvényes egybekelést. A törvénytelen-ségek kiküszöbölésére a házasulandók nyilvános kihirdetését is kötelezővé teszi a törvény. Ilyenkor komolyan inteni kell a gyülekezetet, hogy ha a készülő félben lévő házasság valamilyen akadályáról tudnak, azt haladéktalanul jelentsék a lelkész-

nek. A későbbi zsinati jegyzőkönyvekben számos házassági ügyel találkozhatunk, melyek között nem kevés válás szerepel. A kánon különösen óv olyanok összeesketésétől, akik megelőző házasságukat törvényes válás nélkül szakították meg. Az új házasok és a gyermekágyasok úgynevezett bevezetésének szokását (egyházkeelés) megszüntetendőnek jelenti ki a törvénykönyv. A későbbi vizitációs jegyzőkönyvekben olvashatunk a menyasszony (introductio sponsae) és a gyermekágyas édesanya (introductio puerperae, egyházkeelés) bevezetéséről a templomba, de csak a szláv lutheránus gyülekezetekben.

A vasárnapi lakodalmazást, az ünnepeken a fizikai munkát, a keresztelési vendégeskedést éppúgy eltörlendőnek mondja a kánon, mint „az ifjú asszonyoknak éjjeli vendégeskedéseit és kicsapongásait” (fonó). Megtiltja a szentségek kiszolgáltatását azok számára, akik még a *Miatyánkot* vagy a *Credot* sem tudják, vagy akik megvetik a szentségeket, ez utóbbi esetre nézve a cigányokat külön meg is említi a cikkely. Végül pedig szabályozza a zsinatok összehívását, és az azokon való kötelező megjelenését a lelképászoroknak.

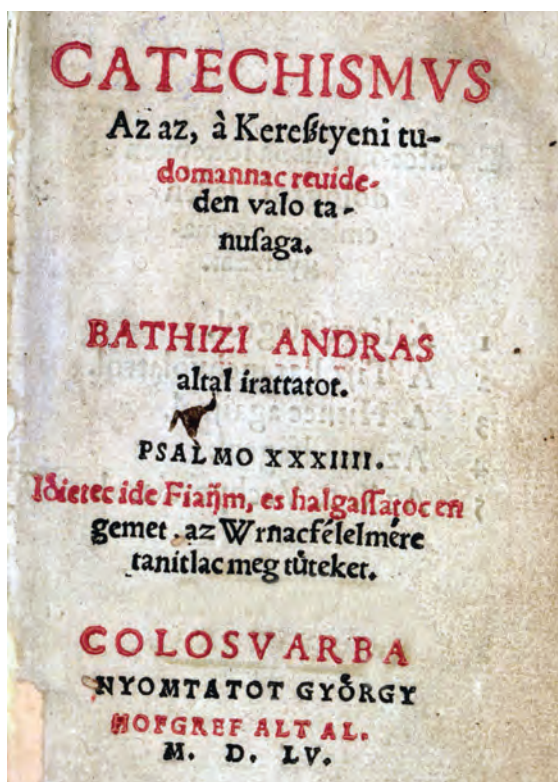
Az 55 cikkelyből álló *Felső-magyarországi cikkek* az abaúji- és a zempléni egyházmegye bizonyosan használta, talán az ungiak is. A borsod-gömöriek viszont saját maguk szerkesztettek törvénykönyvet, bizonyára ugyanabban az időben, mint az abaújiak.³⁸⁴ A 34 cikkelyt tartalmazó

³⁸⁴ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok... 723–733.*

törvénykönyv nagyjából megegyezik az imént bemutatott cikkekkel, ahol pedig eltér, inkább csak pontosítja azt. Így például megnevezi a tanítandó katekát: először, tehát a kisebbeknek, a Batizi András katekátját, azután a nagyobbaknak a Siderius János által írt munkát kell az iskolákban tanítani. Megállapítja, hogy a leányok 13 éves kor fölött mehetnek férjhez, de ha a vőlegény az idősebb férfiak korosztályába tartozik, a menyasszony nem lehet fiatalabb 16 évesnél. Tanítónak (mesternek) pedig az alkalmazható, aki legalább 20 éves. A nőket nem csak a kereszteléstől, de a gyülekezeti igehirdetéstől is eltiltja. Érdekes a magyarázata a szombat- és ünnepnapokon való lakodalmazás tiltásának: ha szombaton esküsznek, másnap az Úr napján részegeskednek, ha az ünnep másodnapján van a lakodalom, akkor az első napon a lakodalomra készülnek, azaz nem szentelik meg az ünnepet. Részletesen intézkedik a *Borsod-gömör-kishonti kánonos könyv* az eklézsiakövetés módjáról. Minden egyházban legyenek bűnbánati székek, gyász- vagy fekete ruhák. Az ekléziát ezekben kell nyilvánosan megkövetni, s ez után fogadhatók vissza az úrvacsorától eltiltott vétkesek. A törvénykönyv megszólítja a világi hatóságot és a patrónusokat, hogy vegyék komolyan azt a kötelességüket, amire Isten őket méltóztatta, hogy tudniillik ör-

ködjenek az egyház törvényeinek megtartása fölött, és parancsolják meg másoknak is azok megtartását. Egyébként tapasztalni fogják, hogy „az igaz Isten igazságos bíró és az övéinek megbosszulója”. A *brachium saeculare* (karhatalom, világi hatalom) segítségül hívása a megátalkodottak esetében elő-előfordult később a vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága szerint.

A *Borsod-gömör-kishonti kánonos könyv* önálló anyaga az abaújihoz képest az esperesi tiszttel kapcsolatos állásfoglalás. Először határozottan püspöknek (*episcopus*) nevezi, de hozzáfűzi, hogy „inkább kötelességére, mint tisztességére

Batizi András: *Keresztyéni tudományról való rövid könyvecske* című munkájának címlapja

és rendi fokozatára nézve (officio magis, quam honore, ordine et gradu), a testvérek (lelkészek) közmegegyezéséből választassék. Tehát a római katolikus püspöki tiszttól határozottan elválasztja a cikkely a református püspökséget. A következő bekezdésben azután senior névvel nevezi, zárójelben azonban még feltünteteti az episcopus kifejezést, a későbbiek során viszont következetesen csak a seniort használja a szöveg. Feladata az egyház gondozása és kormányzása. Hivatalának azonban „határai” vannak: nemcsak a kegyes alázat és szerénység, hanem a mellette lévő lelkésztársak is képezik ezt a korlátot, akik nélkül „fontos dolgokban saját elhatározásából semmit ne tegyen”, hanem csak az ő beleegyezésükkel. A „kortárs” (1576) *Hercegszőlősi kánonok* néven ismert törvénykönyv hasonlóképpen fogalmaz, amikor azt mondja, hogy „az fő pispök semmit önnön fejétül ne cselekedgyék, hanem ha valamit akar kezdeni, az senioroknak és az kik többen arra valók lesznek, hírré tegye, és azoknak egyenlő tanácsokból és akaratyokból legyen, amit akar cselekedni.”³⁸⁵ Az 1577-ben megalkotott nagyváradi zsinat kánonai (az úgynevezett *Kisebb cikkek*) ugyanígy foglalnak állást: „A superintendens mindent a seniorok beleegyezésével csináljon, és semmit ne kísértsen tenni

³⁸⁵ *Uo.*, 677. A Gönci György tiszántúli püspök vezetésével megalkotott és Wittenbergben kinyomtatott törvénykönyv egyéb tekintetben is sok hasonlóságot mutat a tiszáninneni kánonokkal. A címben erre utalás is történik: Az egyházi fejelemről... mely a magyar nemzetben, a Tiszán innen és túl, Isten igéjéből vétetett...! Természetesen Debrecenből nézve a „Tiszán túl” a Tisza jobb partja, azaz „Tiszáninnen”.

önkényből.”³⁸⁶ A tiszáninneni püspök-esperesek egyáltalán nem voltak élet-halál urai egy személyben egyházmegyéik kormányzása során. A törvényekből kizárólag lelkészi jellegű, de területi egyházkormányzás körvonalai rajzolódnak ki.

A naptár-kérdés

A Vizsolyi Biblia nyomtatási munkálatai közben érkezett Ernő főherceg parancsa Rákóczi Zsigmondhoz, akinek a birtokán volt a nyomda, amelyben lényegében a felszerelés elkobzására és a nyomdász letartóztatására adott utasítást.³⁸⁷ Rákóczi megvédte a nyomdászt és üzemét, amivel biztosította a nevezetes biblia kiadását. A főherceg azzal indokolta döntését, hogy Vizsolyban régi naptárt nyomtattak. XIII. Gergely pápa mintegy tíz esztendei előkészítés után 1582-ben *Inter gravissimas* kezdetű bullájában tette közzé, hogy október 4-ét követően 10 nap kimarad a naptárból, tehát 4-ét 15-e követi.³⁸⁸ A döntés a Julianus-naptár hibái kiküszöbölése végett elindított naptárreform munkálatainak következtében azt a célt szolgálta, hogy a tavaszi napéjgyenlőség ismét március 21-ére essen, és a naptári év hossza közelítse meg a tropikus év hosszát. Nem mellesleg a húsvét kiszámításának szabályozását is tartalmazta a reform-munká-

³⁸⁶ *Uo.*, 692.

³⁸⁷ SZABÓ András: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor...* 179–180.

³⁸⁸ SZABÓ Anikó: *Régi magyar kalendáriumok és a naptárreform 4/4.* Naptártörténet, kronológia. <http://csillagaszattortenet.csillagaszat.hu>. 2008. október 20.

lat. II. Rudolf császár (I. Rudolf magyar király) még ebben az évben intézkedett az új naptár elfogadása érdekében, de az augsburgi birodalmi gyűlés, a protestáns rendek javaslatára, elvetette annak bevezetését. A császár ezért 1583 szeptemberében rendeletben tette közzé, hogy ebben az évben végre kell hajtani a reformot. A magyar országgyűlés ezt követően csak 1587-ben ülésezett, s a naptárral kapcsolatos határozata az 1588. évi decretum 28. cikkelyében került megfogalmazásra. A pápaság iránti ellenérzések társultak itt is a naptárkérdéshez, hiszen a követek többségükben protestánsok voltak, ezért az országgyűlés hangsúlyozta, hogy kizárólag a király kifejezett akaratának engedve hozták meg döntésüket. Maga a határozat nem egészen egyértelmű, mert nem törli el az ónaptárt, hanem megengedi az új használatát. Kijelenti, hogy a rendek inkább ragaszkodnának a régihez, amihez már mindenki alkalmazkodott hosszú időközön át, mégis „nem ellenzik ugyan, hogy ezutánra az új és megjavított naptárt vegyék használatba”.³⁸⁹ A nyomdák azután ennek szellemében kiadták a régi és az új naptárt is egyaránt.

A régi naptár mellett a reformátusok következetesen kitartottak, 1591-ben a Nagykárolyban tartott zsinaton 12 egyházmegye, közöttük mind a négy tiszáninneni, tiltakozott az új naptár használata ellen.³⁹⁰ A zsinat álláspontja a következőkben foglalható össze: 1. A naptár be-

vezetését a pápa kezdeményezi, holott ő nem pásztor a reformált egyházaknak, hanem esküdt ellensége. Ha a reformátusok elfogadnák ezt a kezdeményezést, egyházuk ellenségét pásztorokul fogadnák. 2. A bullában szerepel, hogy apostoli teljhatalmánál fogva intézkedik, mellyel magának olyan joghatóságot követel, amely semmi más, mint zsarnokoskodás a Krisztus egyháza felett. Ezt a hatalmat az evangéliumi egyházak semmiképpen nem fogadhatják el, mert ha történetesen érvényesíti is azt bizonyos tartományokban és országokban, azt a pápa erőszakkal és csalással szerezte. Aki a naptárát elfogadja, az ezt a joghatóságot is elismeri. 3. Azt az érvet is elutasították Nagykárolyban, hogy a közéletet szabályozza az új naptár (vásárokat, törvényt napokat stb.), mert úgy látták, hogy az elsősorban a katolikus ünnepek figyelembe vételével született. Ezt a kérdést azután kimerítően tárgyalták, hangsúlyt helyezve arra, hogy a szentek ünnepei feleslegesek. Részletesen foglalkoztak a húsvét megünneplésének idejéről és problémájáról, kimutatva, hogy az óegyházban a keletiek és a nyugatiak eltérő napokon ünnepelték, s hogy a „szörnyű szakadás és háborgás” is éppen ebből a dátum-ügyből támadt az egyházban. 4. Nagykárolyban megfeddették Erdélyt, mert kötelezővé tette az új naptár használatát. 5. Kifogásolták továbbá, hogy a lelkészek véleményét nem kérték ki a rendek, amikor a naptár bevezetésével kapcsolatos döntésüket meghozták.

Végső soron az új naptár bevezetésében a pápai befolyás növekedését vélték

³⁸⁹ *Magyar Törvénytár...* 719.

³⁹⁰ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok...* 698–706.

felfedezni a Nagykárolyban ülésező zsinati atyák, s határozottan ellentmondtak annak, hogy a római főpap valamely protestáns közösség életében, bármilyen ügyben intézkedhessen. Ebben a kérdésben egyébként nem volt különbség reformátusok és lutheránusok között.³⁹¹

Természetesen a kettősség az időszámításban tarthatatlan volt, ezért az 1599. évi törvény 45. cikkelye már súlyos büntetés terhe mellett tiltja a régi naptár használatát.³⁹² Ennek következtében a tiszáninneri reformátusok ez évben tartott sátoraljaúj helyi zsinatán kénytelenek voltak ismétellen foglalkozni a kérdéssel.³⁹³ Majd 1600. január 4-én a négy egyházmegye Tállyán tartott közös értekezletén határozatukat is meghozták az ügyben.³⁹⁴ Ebben megismételték a nagykárolyi végzés indoklásának lényegét, hogy tudniillik az új naptárral a

legfőbb gond, hogy a pápa parancsolja bevezetését. Ebből pedig kitetszik az a szándéka, hogy „az egész világon minden országokban és ekléziákban az ő tudománya és az ő sok ceremóniája e kalendárium által helyre állíttassék, és a szentek innepeiben, azoknak isteni tisztelet szolgáltatassék”. Csalárdsága világosan meg van írva Dániel próféta könyvében, mert ő a szentek ellensége, aki azt hiszi, hogy „szabadosan megváltoztathatja mind az időt, mind az Isten tisztességére néző ceremóniákat”.³⁹⁵ Erre a bálványozásra visszatérni és „az Antikrisztus táborába menni” igen nagy vétek volna, ezért az új naptár csak úgy fogadható el, hogy ha azt királyi rendeletként, kizárólag mint „külső dolgot”, tehát a világ és nem a vallás ügyeit érintőt tekintik. Erről a jövődő országgyűlésnek kifejezetten határoznia kellene. Az 1600-as folyó esztendő alkalmas lenne az új naptár befogadására abból a gyakorlati tényből adódóan, hogy ebben az évben „a szent innepek... mind együtt esének”. Ezzel lényegében kénytelen kelletlen elfogadták az új naptár bevezetését a tiszáninneri reformátusok is. Az ügy csak látszólag mellékes, s nem is pusztán elvi teológiai síkon szemlélendő. A reformátusoknak és evangélikusoknak lehettek olyan értesüléseik, amelyek sejtették a központi hatalom protestánsok elleni kemény intézkedéseinek készültét. Vagy éppen a körülmények alakulásában láthattak veszélyt. Erdélyben katolikus fejedelem uralkodott, aki a törökellenes háború

³⁹¹ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 292-293. A kortársak vitáihoz: MPEA 1928. 46-49.

³⁹² *Uo.*, 873.

³⁹³ Ambrosius Sebestyén késmárki lelkész 1599. július 10-én kelt, Szenci Molnár Alberthez írt levelében említi. *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*. Kiadta DÉZSI Lajos. Budapest, 1898. 110.

³⁹⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Romlott fal felépítése...* i. m. 163-165. A *Sárospataki Magyar Krónika* ezt az eseményt Telkibányára teszi és 1600. decemberére datálja. *Magyar Történelmi Tár*, 1857. 62. Zoványi ennek alapján az abaúji egyházmegye zsinatára gondol, amely megismételte volna saját hatáskörben a közös határozatot. Ld. *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 293. Talán inkább a *Krónika* apró tévedéséről lehet szó, annál is inkább mert az új naptár törvény szerinti, 1599. évi bevezetését is az említett időpontra, tehát egy esztendővel későbbre helyezi. Nyilvánvalóan az íróra az hathatott, hogy 1600-ban együvé estek a mozgó ünnepek, ami megkönnyítette a gyakorlati alkalmazást, s az emlékezetben ezért ez az esztendő maradt meg.

³⁹⁵ Dániel 7,25. „És sokat szól a Felséges ellen és a magasságos egek szenteit megrontja, és véli, hogy megváltoztathatja az időket és törvényt...” Károlyi, rev. ford.

Regi Calendarium.

Mind Zenthaua, Nap. 31.

1	a Remigius	8 18 8 8. 11. P.
2	b Leodegari	II 1 tizta *
Euangel. be mene egy zörzetös si. Lu. 14		
3	D 17. Vas. Har:	II 14 tizta *
4	d Ferenz	II 28 efös *
5	e Placidus	6 12 6 5 P. efös
6	f Fides	6 26 C 6. 13. A.
7	g Iustina	8 10
8	a Demetrius	8 25 efös
9	b Dyenös	8 10 8
Eu: Mikor halloctak volna az Pha: Ma 14		
10	C 18. Vas. Har:	8 24 8
11	d Burkhar.	8 9 8 9. P.
12	e Maximili.	8 23 8 10 13. P.
13	f Calman	m 7
14	g Calix. Q in m	m 21 8 *
15	a Hedyvig	8 5 6 8 1. P.
16	b Gallus	8 18 8 tizta

Vy Calend: Z. Michaly ha.

11	d Burkhar	8 18 8 8. 11. P.
12	e Maximilian	II 1
Euon. Be mene egy zörzetös si Luc. 14.		
13	F 17. Zimpeit.	II 14 tizta *
14	g Calixtus	II 28 efös *
15	a Hedyvig	6 12 6 5. P.
16	b Z. Gal.	6 26 C 9. 13. A.
17	c Eutychius	8 10
18	d Lucach	8 25 8 24 8 efös
19	e Ptolemeus	m 10 8
Eu Mikor halloctak volna az Pha: Ma. 22.		
20	F 18. V Vende.	m 8 valtofiag
21	g Z. Orf. 11	8 9 8 9. p. efös
22	a Cordula	8 23 8 30. 13. P.
23	b Seu rinus	m 7
24	c Vita. Q in m	m 21 * 8 *
25	d Crispinus	8 5 6 8 1. P.
26	e Amandus	8 18 8 tizta

Ó és új kalendárium az 1585. esztendőre. Németújvár, 1584.

folyamán szövetségese lett a magyar királynak, akiben persze a katolikus Habsburgot látták, különösen is a reformátusok. Majd pedig Erdély tulajdonképpeni bekebelezése és az annak során megtapasztalt kíméletlen erőszak mutatkozott rossz előjelnek. A pápa intézkedése nyomán előállt új naptár bevezetésének körülményei összefonódtak

rossz előérzetekkel, illetve a kellemetlen tapasztalatokkal. Pápai Páriz Ferenc mindenestre ebben az összefüggésben láthatta úgy később, hogy az új naptár eszköz volt azok kezében, akik „sok háborúságot hoztak a hazára.”³⁹⁶

³⁹⁶ PÁPAI PÁRIZ FERENC: *Romlott fal felépítése...* 163.

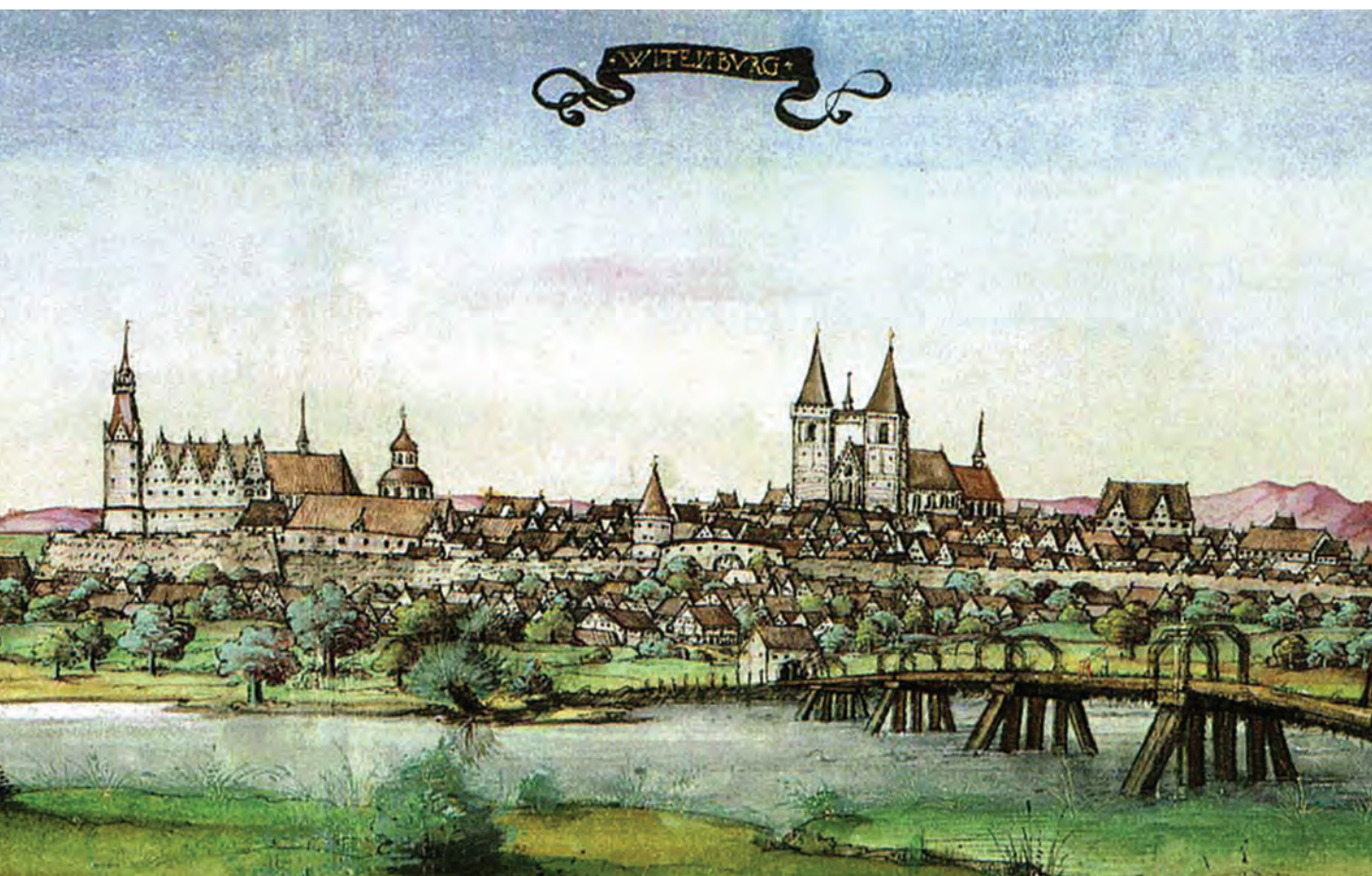
A 16. századból még egy olyan zsinatnak az emléke maradt fenn, mely közvetlenül érintette a tiszáninneri egyházmegyét, amely ugyanakkor a nagykárolyi gyűléshez hasonlóan nem speciálisan helyi kérdéssel foglalkozott.

A Bodrogkeresztúrtban 1593-ban tartott értekezleten a zempléni, abaúji és ungi egyházmegyék képviselői mellett jelen volt Gönci György tiszántúli püspök is (Borsod-Gömör távollétének okát nem ismerjük). Keresztúrtban a peregrinus diákok anyagi ügyeivel kapcsolatosan foglalt állást a zsinat.³⁹⁷ A wittenbergi és heidelbergi egyetem tanáraihoz és a megnevezett városok polgáraihoz szóló, az esperesek és Gönci püspök által aláírt levélből arra következtethetünk, hogy a diákok nem jól osztották be a rendelkezésükre álló anyagiakat és kölcsönöket vettek fel, melyek visszafizetése körül gondok támadtak. Ezek a problémák azért készítették cselekvésre az itthoni református egyházkormányzókat, mert az ügy következtében „többek előtt nemzetünk jó hírét veszélyeztetve” látták. Intették a diákokat, hogy vegyék figyelembe azt az áldozatot, melyet a töröktől sanyargatott ország hoz az ő tanulmányaik támogatására. Tartsák szem előtt, hogy a tanulás és nem a „költekezés és hasuk végett” vannak külföldön. Határozottan kijelentették, hogy anyagi felelősséget nem vállalnak a pénzükkel rosszul gazdálkodó diákokért.

³⁹⁷ Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok... 706–707.*

A peregrináció, a külföldi tanulmányút nem a diákok magánügye volt. Magán-személyek – többnyire főúri patrónusok – és mezővárosi közösségek tették lehetővé anyagi támogatásukkal. Közvetlenül ugyan egy-egy személy nyerte el pártfogásukat, de áttételesen az egyházat és a hazai szellemi életet támogatták a tanulás lehetőségét megteremtő adományozók. Ez volt az alapja és elsődleges oka a zsinati intézkedésnek.

Wittenberg egy 1536-ban készült rézmetszeten

Evangélikus–református hitviták

Verancsics érsek 1572-ben a főhercegektől búcsúzva azt bizonygatta, hogy nem mondott le mindazok megégetésének tervéről, akik tanításaikban túllépnek az *Augsburgi vallásbéke* (1555) tételeiben foglaltakon.³⁹⁸

A lutheránusok ezek szerint biztonságban érezhették magukat, annál is inkább, mert Miksa szimpátiáját közismerten bírták. Az antitrinitáriusok mellett a reformátusok ezzel szemben eretneknek számítottak, csak az erre kedvezőtlen politikai körülménynek köszönhetően maradt el a tényleges üldözésük. A józan megfontolás ebben a helyzetben azt diktálta volna, hogy ne fordítsanak véglegesen hátat a felső-magyarországi lutheránusoknak. Ehelyett azonban a tiszáninneri magyar egyházmegyék lelkipásztorai következetesen kitartottak teológiai álláspontjuk mellett, a gyülekezetek pedig követték lelkipásztoraikat. Aligha kétséges, hogy a lelkipásztorok kockázatvállalásuk tudatában döntöttek, s híveik sem lehettek tájékozatlanok. Azt persze nem sejtették, hogy az idő sajátos módon őket igazolja majd, mert később, amikor a Habsburg-katolikus reakció kedvezőnek találta az alkalmat a protestantizmus erőszakos felszámolására, nem tett különbséget lutheránusok és reformátusok között.

³⁹⁸ SZAKÁLY Ferenc: *Mezőváros és reformáció...* 292.

Amikor a reformáció útjai végérvényesen szétváltak Felső-Magyarországon a 16. század hatvanas éveiben, kibontakoztak és végig kísérték ezt a folyamatot a lutheránus–református teológiai viták. Ennek részletes ismertetése nem célunk, csupán azokat a kérdéseket vázoljuk fel, amelyek mentén a polémia folyt. Legcélravezetőbbnek látszik Károlyi András Krakóban, 1580-ban megjelent munkáján keresztül megvilágítanunk a problémát. Károlyi *Ez mostani visszavonásokról való kis könyvecske* címmel adta közre művét.³⁹⁹ A szerző kassai magyar prédikátor volt, aki távozni kényszerült állásából éppen a Krisztusnak mind isteni, mind emberi természeténél fogva mindenütt jelenvaló voltát (ubiquitas) támadó, tehát az úrvacsora kérdésében központi jelentőségű lutheri felfogással ellentétes teológiai álláspontja következtében.⁴⁰⁰ Az Abaúj vármegyei Korlátón lett ezután lelkipásztor. Említett művében négy kérdéskört tárgyal: **1.** Krisztus isteni és emberei természetét és tulajdonságait; **2.** az úrvacsorát; **3.** a keresztséget; **4.** az eleve elválasztást. Ezzel meg is határozta a reformátori teológiának azokat a területeit, amelyek a szűnni nem akaró vitatkozások célkeresztjében voltak. Az első kérdéskör szorosan kapcsolódik a másodikhoz, amennyiben azt a problémát tárgyalja, hogy Krisztus „megdicsőült teste” jelen lehet-e a földön, következésképp az úrvacsorában, miközben istensége betölti a mindenséget. Károlyi válasza

³⁹⁹ RMNy 470.

⁴⁰⁰ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 181.

egyértelmű nem. Érvelésében hangsúlyozza, hogy álláspontja nem jelenti a két természet elválasztását, hanem úgy kell ezt elképzelni az olvasónak, mint a Napot, amelynek fénye szétárad ott is, ahol maga az égitest nincs jelen. Az úrvacsoráról szóló fejezetben megismétli ugyanezt a vélelmet, amikor kiemeli, hogy Krisztus teste és vére jelen van a sákramentumban, „de ezt értsed hitben és lélekben lenni”, tehát a latin szakkifejezéssel élve „vere” – igazán, valóságosan – de semmiképpen sem „realiter et substantialiter”, ami a Krisztus testének tárgyi jelenlétét és vételét jelentené, mely értelmezéshez Luther ragaszkodott. Ezért az úrvacsorában a kenyeret Krisztus testének és a bort vérének csak szimbolikus értelemben lehet mondani, miként Krisztust kösziklának, a körülmetélést szövetségnek. A kenyér és a bor jegyek, jelek, amelyek a jelzett dologra – test, vér – mutatnak. Károlyi az úrvacsoráról egészen Kálvin értelmében beszél, amikor kiemeli, hogy a sákramentumban az Isten ígéretének megerősítése történik, és hogy a mennyei javak „mint egy eleven kútfőből folynak mireánk mennyégből az Szent Lélek Istennek általa”. Az utolsó vacsorában Krisztus kovászos kenyeret adott tanítványainak Károlyi álláspontja szerint, mert ez az esemény csütörtökön volt, s az ószövetségi parancs csak péntek napnyugtától tiltotta a kovászos ételt, „csak az után kezdenek élni az sidók az pogácsával” hús-vétkor. A kenyér helyett az ostyát „szerzé az ördög által a pápa”, hogy ne kerüljön az a gyomorba, hanem még a szájban elolvadjon. Itt a katolikusok felé történik

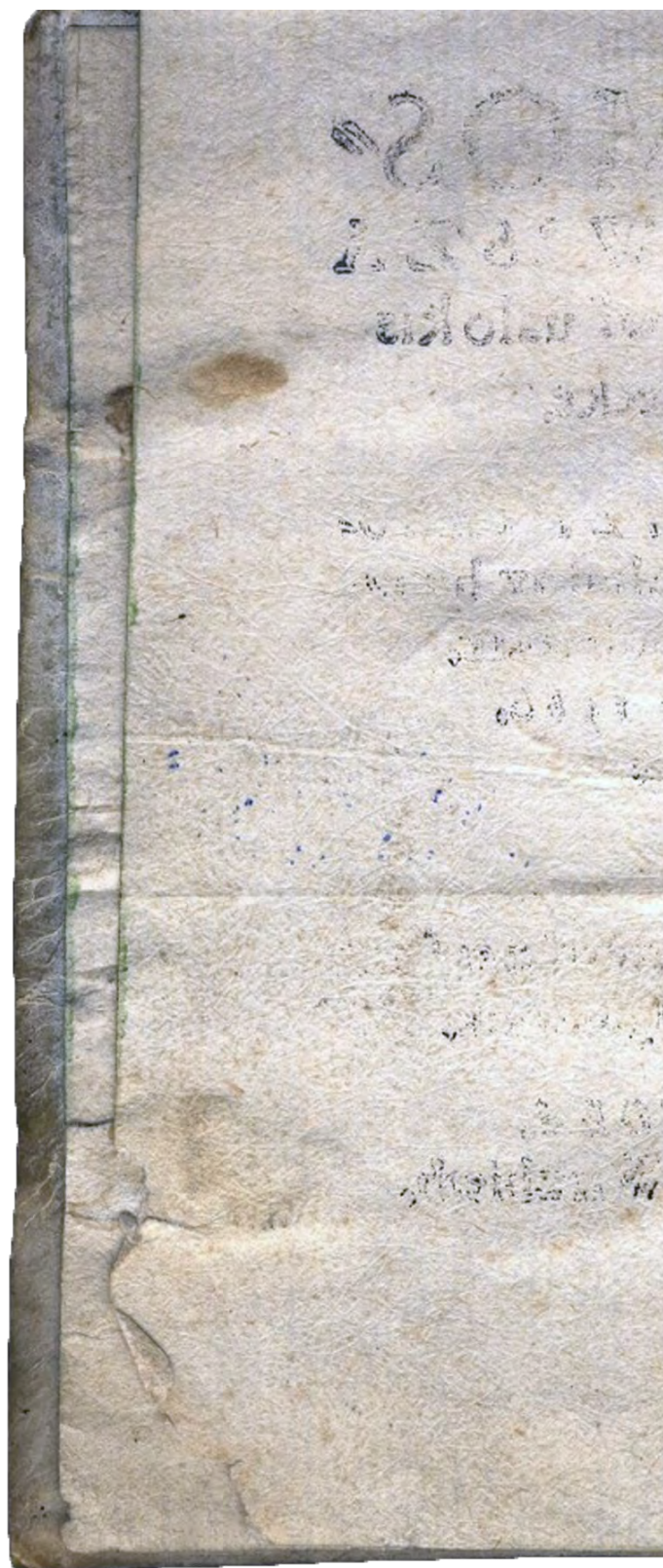
kemény oldalvágás Károlyi részéről, akik megkívánják a Krisztus testének mondott ostya imádását is, sőt a „pápa disznai” különféle csodákat is tulajdonítanak neki. Ez azonban az evangélikusokra nézve szintén erősen elmarasztaló, amennyiben ők is ragaszkodnak az ostya használatához. Annál inkább, mert Károlyi kijelenti, hogy igaz keresztyén ember nem úrvacsorázhat ostyával, mert az ostya az ördögé, „mely megrútítja az vacsorának szerzését”. Károlyi részletesen tárgyalja, hogy miként kapcsolódott az ostya imádásához a „faképeknek bálványozása”, s kitér az oltárok és egyéb „bálványozó” eszközök elvetésének szükséges voltára is, tehát következetesen képviseli az úgynevezett külső dolgokban is a helvét gyakorlatot.

Vajon csak elvi okok készítették Károlyi Andrást ennek a kérdésnek a tárgyalására, vagy arról lehet szó, hogy a református templomok némelyikében még mindig volt oltár a század hetvenes éveiben? Perényi Jánost 1576-ban Nagyszombatba idézték az esztergomi szentszék elé, a nagyidai templom és cinterem (temető?) „profanizálása” miatt.⁴⁰¹ Nem lehetetlen, hogy a középkori tartozékokat ekkor távolították el Nagyidán a templomból.

Visszatérve Károlyi művéhez, a keresztségről szóló szakaszban az anabaptistákkal polemizál a szerző, de kimondatlanul elutasítja a szükségkeresztiséget, amikor kijelenti, hogy még a keresztyén anya méhében meghalt magzat is üdvözülni, anélkül, hogy vízzel megkeresztelnék. A „belső ke-

⁴⁰¹ MOL NRA 907 – 26.

Károlyi András *Ez mostani visszavonásokrul való kis könyvecske* című művének címlapja

EZ MOS-
TANI WISZA
wonafokról ualokis
konwecke.

ZEREZTETET CARO-
li Andras által az hiue-
knekeppuletekre.
Anno 1560.

*

MATTH: 3.
Hon az en zerelmes fiam
ewtethalgassatok.

CRACOBA.
Matthias Wirzbieth.

DUNA MELLÉKI
REF. E. KERÜLETI
RÁDAY-KÖNYVTÁR

resztség”, a Krisztus halálának a haszna ugyanis rá is érvényes.

A negyedik kérdéskör a speciálisan reformátusnak tekintett elválasztás vagy eleve elrendelés tanítása, noha Luther sem került meg a problémát (*De servo arbitrio*, 1525). Károlyi pozitív értelemben, a hívőkre nézve fejti ki álláspontját, csak utalásszerűen szól az elvettetésről (Isten az ő „haragját jelenti az engedetleneknek”). Határozottan kijelenti, hogy a kiválasztás bizonyosságán nem kell törni a fejét a hívőknek, elég az, hogy hisz Krisztusban, a többit már elrendezte maga Krisztus.⁴⁰²

Károlyi András lényegében az úrvacsorában és az ahhoz kapcsolódó ubiquitas tanban tanított határozottan mást, mint a lutheránusok, különösen pedig az ostya használatának kérdésében leírtakkal háboríthatta fel őket, és persze a katolikusokat. Művének következményei nyomán abba is bepillantást nyerhetünk, hogy ezek a viták mennyire érték el a hívek közösségét, esetleg megmaradtak csupán a lelkipásztori körökben. Eléggé beszédes adat, hogy Kassán mintegy kétszázan esküt tettek, hogy az „ördög asztalára való kenyeret” – az ostyát nevezték így – nem veszik magukhoz, s nem járnak el annak a lelkésznek a prédikációjára, aki az úrvacsorát ostyával szolgáltatja ki. Ennek következtében Károlyi könyvét a tanács

elkobozta, őt magát pedig örökre kitiltotta a városból.⁴⁰³

A század végén lezajlott teológiai párbaj szintén közvetlenül érintette a református egyházmegyéket, közelebbről az abaúji tractust. Albert Grawer, a kassai iskola rektora, *Bellum Joannis Calvini et Jesu Christi Nazareni* című könyvében (Bártfa, 1597)⁴⁰⁴ a korabeli hitviták hangneméhez képest is meglehetősen durva támadást intézett a reformátusok és a „kriptokálvinista” evangélikus lelkészek ellen, különösen is Ambrosius Lam Sebestyén késmárki lelkészt állítva pellengérré.⁴⁰⁵ A kassai tanár a fentebb említett kérdésekről vallott református tanítást – Krisztus természetét, az úrvacsorát, a keresztséget és a predestinációt – úgy tárgyalta, mint a kálvinisták iszonyú káromlásait. Fejtegetéseit – amint a címben is utalt rá – Jézus Krisztus és Kálvin illetve a hívek között zajló háború formájában adta elő. Krisztus katonái Mózes, Dávid, az apostolok, velük szemben Kálvin seregében Zwingli, Bèze, Bullinger és más svájci reformátorok küzdenek. Ez a harc már a világ kezdetétől folyik Krisztus és a Sátán, az igaz egyház és az eretnekek között. Grawer azért ragadott tollat, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy Krisztus mostani ellenfelei – a reformátusok – a legveszedelmesebbek, mert képmutatók a hitben. E súlyos támadásra Gönci István gönci lelkész két esz-

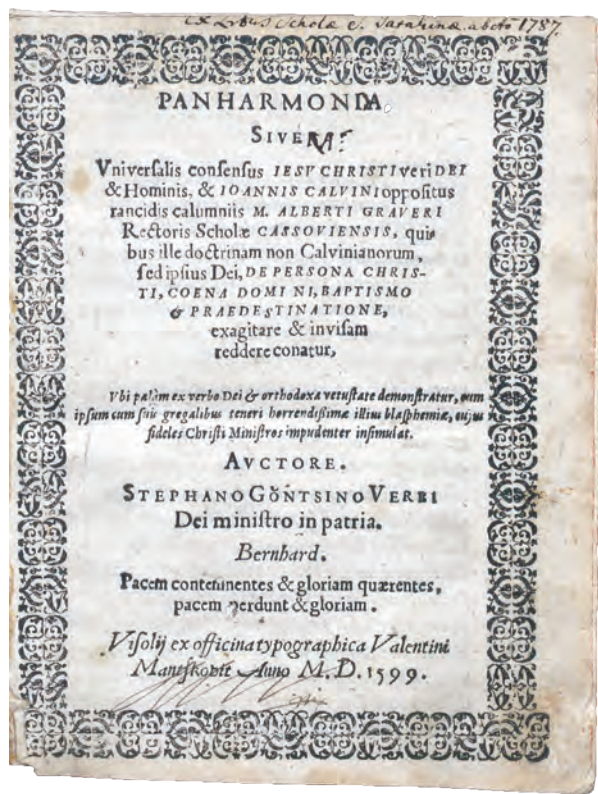
⁴⁰² Zoványi szerint ez univerzalizmus lenne, amit Károlyi bizonyosan felháborodva utasítana vissza, merthogy nem is az. Csak hát az egyébként kiváló egyháztörténész sok mindent a teológiai liberalizmus csőlátásával szemlélt. ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 182.

⁴⁰³ Uo., 182.

⁴⁰⁴ RMNy 790.

⁴⁰⁵ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig...* 203-207. HORVÁTH János: *A reformáció jegyében...* 329-332.

Gönczi István *Panharmonia* című művének címlapja, 1599.

tendő múlva válaszolt *Panharmonia* című munkájában (Vizsoly, 1599).⁴⁰⁶ A műhöz Siderius János esperes írt ajánlást, melyben az „igaz hitet valló” tehát református vármegyékhez és városokhoz fordult, felszólítva őket, hogy a Grawer-féle izgatás nyomán támadt gyűlölködést, sőt üldözést akadályozzák meg. Maga a szerző, Gönci István pedig kifejtette, hogy a reformátusok nem Kálvinról, hanem Krisztusról nevezik magukat, ugyanis az ő tanítását követik, Kálvint pedig azért szeretik, mert tanítása megegyezik Krisztuséval. Krisztus a mester, Kálvin a tanítvány. Grawer vezérfonalként használt „congressus”

(ütközet) kifejezésével szemben Gönci a „consensus” (megegyezés) szóra helyezett nagy hangsúlyt.

A mai szemmel szörszálhasogatásnak tűnő elméleti viták a kortársak érdeklődését erőteljesen kiváltották, és azoknak kérdésköreit elsőrendű fontossággal bírónak tekintették. Semmi túlzás nem volt tehát abban, amikor Károlyi András műve címlapján feltüntette, hogy „szereztetett... az híveknek éppületekre”. A teológia betöltötte ugyanazt a helyet a mindennapokban, amit a politika, s a kettő elválaszthatatlan volt egymástól.

⁴⁰⁶ RMNy 863

Lutheránusok református egyházigazgatás keretei között

A Sátoraljaújhelyben 1597. május 25-én tartott zempléni egyházmegyei zsinat a Varannó és Mogyorós környéki szláv lelképásztorok előljárójává tette a varannói prédikátort, hangsúlyozva ugyanakkor a zempléni esperesnek és az egyházmegye zsinatának érvényben maradó fennhatóságát.⁴⁰⁷ Az első ilyen tisztséget Károlyi Gáspár veje, Mednensky András töltötte be,⁴⁰⁸ akinek aláírása megtalálható a zsinati jegyzőkönyv töredékén.⁴⁰⁹ Mednensky nem a varannói szláv gyülekezet lelképásztora volt, hanem a magyar reformátusoké, mint ahogy e tisztségben utódainak többsége is.⁴¹⁰

Az újhelyi zsinat jelentőségét kiemeli, hogy azon jelen volt Siderius János abaúji, Tolnai Vince Borsodi és Kállai Albert ungi esperes is. A szláv gyülekezetek az ágostai hitvallás keretei között gyakorolták vallásukat, későbbi feljegyzések „lutheránus atyafiak” néven emlegetik őket.⁴¹¹ Ezekből az is kiderül, hogy Ecsedi Báthory István – e vidék református földesura – tanácsá-

ból léptek egyességre a reformátusok és az evangélikusok. Báthory István befolyása még növekedett is ezen a vidéken, amikor feleségül vette Homonnay Fruzsínát, hiszen a Homonnay család északkelet Zemplénben kiterjedt birtokokkal rendelkezett. Esküvőjüket 1579-ben éppen Varannón tartották.⁴¹² A református kegyességben példás életet élő országbíró fohászzkodásait, melyek egyház- és irodalomtörténeti szempontból egyaránt kiemelkedő fontossággal bírnak, ebben a mezővárosban kezdte fogalmazni 1579 és 1582 között.⁴¹³ Tehát huzamosabb ideig tartózkodott ezen a zempléni tájakon, jól megismerhette a felekezeti viszonyokat. Hangsúlyoznunk kell, hogy birtokának evangélikus vallású népét nem kényszerítette a református hitvallás keretei közé, csupán a szervezeti egységet tartotta fontosnak. Ennek pontos motivációját nem ismerjük.

Varannó vegyes lakosságú mezőváros volt két templommal – a reformátusokét Homonnay Fruzsina építtette 1580-ban,⁴¹⁴ – magyar református és „tót lutheránus”, azaz szlovák evangélikus gyülekezettel. A varannói prédikátort részben azért nevezték ki a szláv lelkészek előljárójává, hogy ezzel jobb, hatékonyabb egyházigazgatás folyjék ezen a vidéken. Hiszen a Varannótól északra lévő gyülekezetek túlságosan messze estek az esperesi székhelyektől, amelyek ugyan változtak, és Gálszecsnek valamint Varannónak is

⁴⁰⁷ Sárospataki Ref. Kollégium Levéltára (a továbbiakban SRKLT.): Kgg.I.3/a. 111.

⁴⁰⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Protestánsok állítólagos uniója Zemplénben 1597-ben*. Protestáns Szemle 1934. 227.

⁴⁰⁹ SRKLT. Kgg. I. 3/a. 485.

⁴¹⁰ A tizedjegyzékekhez csatolt nyugták, ahol Mednensky „inspector ecclesiarum sclavonicarum” megnevezéssel szerepel, azt is világossá teszik, hogy lelkésztársa Sztropkói János volt a szláv prédikátor („tót collega”). ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai...* 139. Ez nem változtat azon, hogy Mednensky András szláv származású volt.

⁴¹¹ SRKLT. Kgg. I. 3. 421.

⁴¹² *Történelmi Tár*, 1880. 645.

⁴¹³ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század*. 1. k. S. a. r. BISZTRAY Gyula et al. Budapest, 1959. 579.

⁴¹⁴ *AZT*, 1902. 96.

Varannó vára Nyport 17. századi rézmetszetén

volt egyszer-egyszer esperes lelkipásztora, de többnyire a megye déli tájain helyezkedtek el (Királyhelme, Olaszliszka, Sárospatak, Sátoraljaújhely). Ugyanakkor a lutheránus gyülekezetek bizonyos autonómiát is nyertek ezzel az intézkedéssel, hiszen szertartási és hitvallási egység nem jött létre a két felekezet között, csupán egyházigazgatási közösségről beszélhetünk.

Hasonló helyzet állhatott elő az ungi egyházmegyében is, bár ennek a körülményeit nem ismerjük. Homonnától északra több szláv etnikumú lutheránus gyülekezet élt református egyházigazgatás alatt, amint a későbbi vizitációs jegyzőkönyvekből kitűnik.⁴¹⁵ Amikor a 17. század legvégén Telekesy István egri püspök felmérte egyházmegyéje állapotát,

⁴¹⁵ SRKlt. Kgg. V. 15. 80–92.

az Abaúj vármegyéről szóló jelentésben mintegy nyolc olyan Kassa környéki helységet neveztek lutheránusnak, amely a korábbi vizitációs feljegyzések szerint a református egyházmegye kebelébe tartozott.⁴¹⁶ Nincs kizárva, hogy pontatlan volt a felekezeti helyzet megállapítása, de az sem, hogy ezek a gyülekezetek valóban az ágostai hitvallást követték, de magyarok lévén, elszakadtak a német és szlovák lutheránusoktól.

A református egyházigazgatás alatt élő lutheránusok szlovákok voltak. Ugyanakkor éltek szlovák reformátusok is a Tiszáninneni egyházkerületben. Részben vegyes, magyar és szlovák etnikumú gyülekezetekről beszélhetünk, részben pedig olyanokról, amelyeket csak szlovák hívek alkottak. Összesen mintegy száz gyülekezettről lehet erre nézve adatokat találni.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Adatok az Egri Egyházmegye történetéhez. IV. k. Szerk. Leskó József. Eger, 1908. 280.

⁴¹⁷ Annamária KÖNYOVÁ – Peter KÓNIA: *Kalvinska reformácia a reformovaná cirkev na východnom Slovensku v 16–18. storočí*. Prešov, 2010.

A fentebbiek előadása során történt már néhány esetben utalás az egyházkormányzás kérdéseire, de jónak látjuk önálló fejezetben is összefoglalni mindazt, amit a problémáról tudunk.

Tiszáninnen református egyházmegyéi nem alkottak egységes kerületet, hanem megőrizték szervezeti önállóságukat. Ennél fogva hiányzott a kerület élén álló superintendensi (püspöki) tisztség. Következésképp az egyházmegyéket vezető esperesek (seniorok) gyakorolták annak jogait.⁴¹⁸ A legnagyobb kormányzati egység itt tehát az egyházmegye volt. Autonóm kormányzó testületét, a lelkipásztorokból álló, olykor presbitériumnak nevezett közösséget és az esperest a lelkészek alkotta zsinat választotta. Ez a kormányzati forma jelentősen eltért a német lutheránustól, mert ott a superintendenst a világi hatóság (fejedelem) nevezte ki, tehát az egyházkormányzása monarchikus, míg nálunk testületi. Az esperes számadással tartozott a zsinatnak, lényeges kérdésekben egyedül nem dönthetett, amint a kánonok már idézett cikkelyei hangsúlyozták. Erre nézve hivatalba lépésekor esküvel is elkötelezte magát: „Annak felette az Szent Coronának ellene és híre nélkül, magadtól semmi derek dolgot végben nem visesz.”⁴¹⁹

⁴¹⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Tiszáninneri református superintendens seniorok*. Theologiai Szemle, 1938, 141–144.

⁴¹⁹ Sárospataki Református Kollégium Levéltára. A zempléni egyházmegye protocolluma Kgg. I. 3/a. VII. A borsod–gömör–kishonti protocollumban egyes szám első személyű fogalmazásban található. Kgg. II. 6. 510. A „Szent Corona” itt a lelkési fraternitást jelenti.

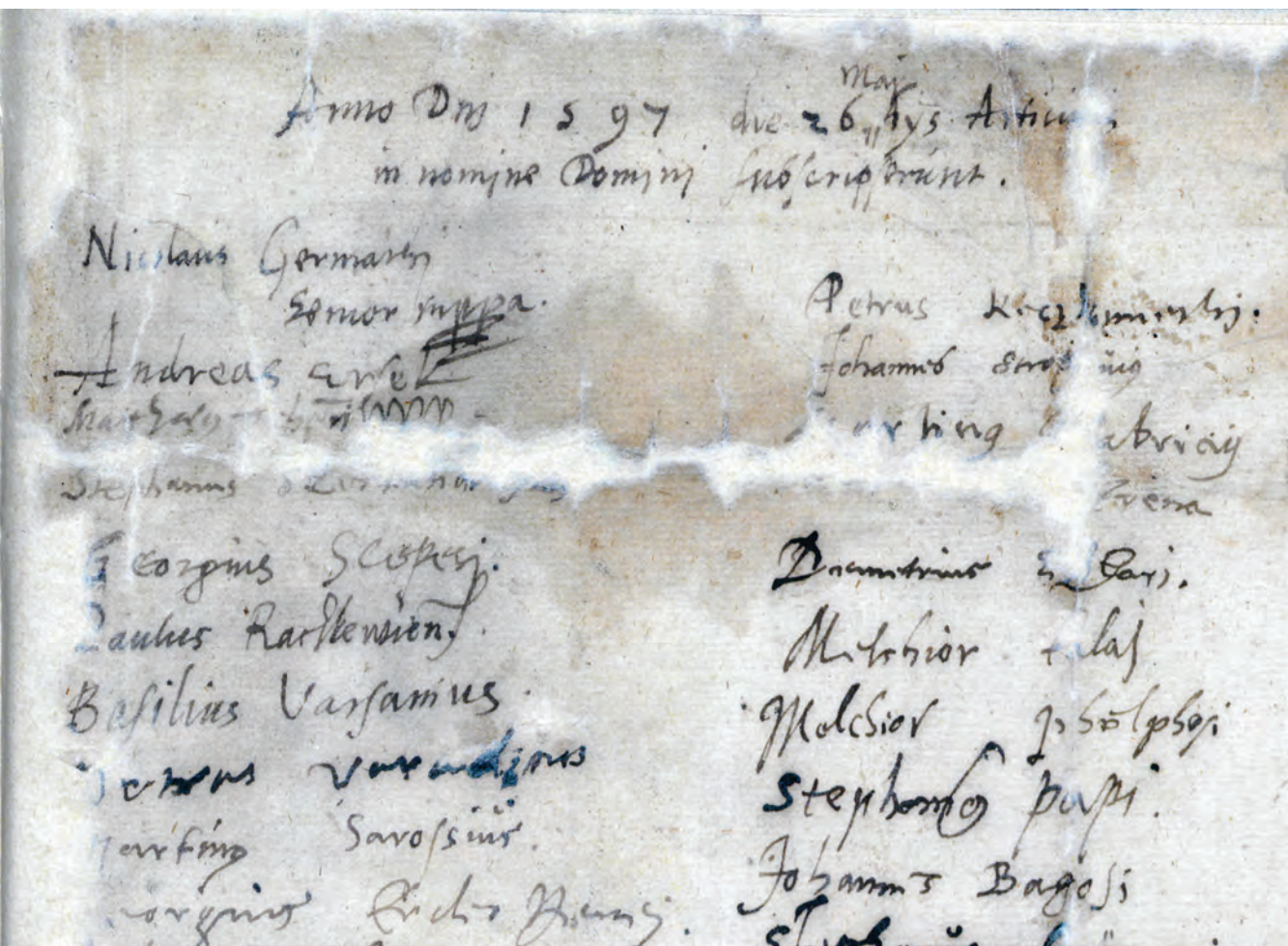
A gyülekezeti kormányzásban szintén a testületi elv érvényesült, annak ellenére, hogy a lelkész mellett nem állt kifejezetten a helyi egyház vezetésével megbízott, a gyülekezet tagjai közül választott közösség. Tehát helyi szinten nem jött létre önálló egyházi hatóság (presbitérium), hanem ennek szerepét a helység világi kormányzó testülete töltötte be. Szívesen sejtjenénk e forma mögött zürichi hatást, de erre nézve nem áll rendelkezésünkre semmilyen forrás, azon kívül a hazai lutheránus városokban is így találjuk. Tény, hogy a helyi tanácsok intézkedtek számos gyülekezeti ügyben, a helyi szinten elrendezhető egyházfegyelmi kérdésektől kezdve a gazdálkodási feladatokon át a lelkész- és tanító választásig. Község és gyülekezet határai egybe estek, vallási tekintetben homogén közösségek jöttek létre a reformáció során az esetek jelentős többségében. A gyülekezet gazdasági ügyeinek intézésére formálódott meg az egyházfi (aedilis) tisztsége, akit a tanács nevezett ki, ő pedig annak volt felelős.

A közegyházi és a helyi kormányzás az egyházlátogatás (canonica visitatio) gyakorlásában közös intézkedési formát és lehetőséget kapott. Ilyenkor megvizsgálták a lelkész és a tanító életét és munkáját, a gyülekezet aktivitását a hitélet területén és erkölcsseit a magán- és közéletben, ellenőrizték az egyházközség gazdasági helyzetét. Az egyházlátogatást a legtöbbször az esperes végezte két-három tekintélyes lelkésztárral együtt, előfordulhatott, hogy az ő távollétében, de megbízásából zajlott a vizitáció.

A zsinat – generális, ha a teljes egyházmegyére, partiális, ha kisebb területre terjedt ki – alkotta meg az egyházi életet szabályozó kánonokat, hozott döntéseket a teológiát/hitvallást érintő kérdésekben, választotta a közegyházi tisztségviselőket, s egyben házassági bíróságként is működött.

A patrónusoknak semmilyen kormányzati szerepük nem volt, bár tagadhatatlan, hogy befolyásuknak érvényt tudtak szerezni. Ez azonban nem számított gyakori, rendszeres jelenségnek.

Az újhelyi zsinat jegyzőkönyvének aláírásai (1597)

A TISZÁNINNENI
REFORMÁTUS
EGYHÁZMEGYÉK
ESPERESEI A
16. SZÁZADBAN

Református templom, Szikszó

Károlyi Gáspár 1564–1591.⁴²⁰
(*Nagykároly, 1530 k.–Gönc, 1591*).

Családi neve Radicsics. 1549-től valószínűleg Brassóban tanult, 1556. március 11-én iratkozott be Wittenbergben az egyetemre, Bod Péter szerint Strassburgban és Svájcban is megfordult. 1563-tól Göncön első pap, azaz főprédikátor, mely tisztséget olykor a „plébános” elnevezéssel jelölték a 16. században a protestánsok is, amint *Két könyv* című munkájának címlapján maga is tette: „Gaspar Caroli, Gönci Plebanos által”. 1584-ben Tállyán lett prédikátor. Az, hogy elhagyta Göncöt, minden bizonnyal a folyamatban lévő bibliafordításhoz köthető. Tállya a Mágocsy család birtoka, Mágocsy Gáspár és András pedig a fordítás támogatói voltak. Patrónusainak halála után, 1587-ben visszatért Göncre.

1562-ben írt és a következő évben ki nyomtatott műve, a *Két Könyv* a lutheri és melanchthoni világnézetet tükrözi. E művében Károlyi a pusztulás rémképét maga előtt látó magyar nép sorskérdésére ad választ a teológia nyelvén: „Mint-hogy a magyar katasztrófa oka nem a fegyveres erő elégtelenségében vagy a bátorság és vitézség hiányában, hanem az egész nemzetet egyetemlegesen el-árasztó romlottságban rejlik, így annak felszámolását sem a csatatéren, hanem a lelki újjászületés frontján kell véghez-

⁴²⁰ SZABÓ András: *Károlyi Gáspár*. Budapest, 1982. Uő: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor*. i. m.

vinni, mert »az vitézlő népek csak esz-közök, és Isten az, az ki diadalmot ad az ellenségén«.⁴²¹

A wittenbergi történelemszemléletnek nevezett világfelfogást később sem tagadta meg, mert a *Vizsolyi Biblia* előszavában a Szentírás keletkezését ebben az összefüggésben tárgyalja. Ugyanitt párhuzamosan a bibliafordítás háttereként – a humanista szemlélet mellett – erőteljesen jelenik meg a kálvini teológiai felfogás is. A *Vizsolyi Biblia* fordítója és a fordítás „fő igazgatója” (Szenci Molnár Albert szavával élve), tehát a fordítók közösségének és a sokrétű munkának, ide értve a kiadást is, elsőszámú szervezője.

1569-ben jelen volt a nagyváradi hitvitán, melynek jegyzőkönyve két főlészólalását örökíti meg.

Szegedi Tamás 1592–1596.⁴²²
(*1540 k.–1599 után*).

Származási helye, melyről nevét is vette, lehet Szeged, de Sajószöged is. Szegedi Tamás 1569. május 3-án lépett a wittenbergi egyetemen tanuló magyar diákok közösségébe (coetus vagy bursa). 1592-ben abaúji esperesként 6 forinttal támogatta a bursát. 1580-ban s azt követően még néhány évig az Eger közelében lévő Nagytállya lelkipásztora. 1590 tájától a zempléni Tállyán prédikátor. Legkésőbb

⁴²¹ KATHONA Géza: *Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből*. Debrecen, 1943. 36.

⁴²² THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 20, 44. ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai...* 46, 55.

1596 legelején a borsodi egyházmegyei Szendrőn lett lelkész, ennek következtében az abaúji esperesi tiszttől megvált.⁴²³

Siderius János 1596–1604.⁴²⁴

(*Szikszó,?–?Szepszi, 1608. augusztus 31.*)

Családi neve Kovács. Minden bizonnyal Szikszón kezdte tanulmányait. 1583. május 15-én Wittenbergben iratkozott be az egyetemre, ahol seniora is volt a magyar coetusnak. 1584 nyarától kassai magyar prédikátor, 1585 tavaszán már tarcali lelkész volt, 1599-ben Szepsibe távozott. Körülbelül 1604-ben – ismeretlen okból – megvált az esperesi hivaltól.

Írt néhány verset (Mágócsy Andrásához 1584, Tolnai Fabricius Tamáshoz 1594, és *Dedicatio*-t Gönczi István *Panharmonia*ja elébe 1599), és két temetési éneket. Egy wittenbergi magyar diák, Cibrádi Mihály, akit bizonyára támogatott, 14 hónapos korában elhunyt kislányának halálára és az atya vigasztalására 1586-ban verset írt.

Kisebber gyermekek számára készített „Catechismus”-a, melynek első ismert kiadása 1597-ben jelent meg hamar népszerű lett, s két évszázadon keresztül 34 kiadást ért meg. Még román nyelvre is lefordították.⁴²⁵ Siderius munkája azonnal

a közfigyelem elé került, röviddel megjelenése után a Tiszáninzeni református iskolák hivatalos tankönyvévé tették. Néhány évtizeddel később már országosan elterjedt a használata, amit híven jelez az, hogy a dunántúli egyházkerület 1618-ban a felavatandó lelkészekről megkövetelte ismeretét. Az 1646. évi szatmárnémeti zsinat szintén megerősítette használatát. Siderius munkája zamatos nyelvezetű, stílusa gördülékeny, világosan kifejező, előadásában közvetlen, fogalmazásában egyszerű, mégis színes és tetszetős. Előadását nem terhelte a reformáció irodalmára oly jellemző polémia-apológia. Nyugodt légkörben született, a reformációs irányzatok már kikristályosodtak és megerősödtek, az erőszakos ellenreformáció pedig még nem indult meg. Használhatóságát különösen segítette a szerző pedagógiai koncepciója. Olyan munkára törekedett, amit, ahogy ő kifejezte, „a gyermeki elme is megfoghat”. A káté előszavából világosan kicsendül a reformáció alapvető nevelési elve: a családi és iskolai tanítás-nevelés harmonikus egysege. Az iskola megnyújtása a családnak és része a családi nevelésnek. Alkalmazását szorgalmazták a 17. században is és ez Staehelin munkájáig (Cathecismusi házi kints, 18. sz.) kimutatható.

⁴²³ 1596. március 21-én a borsodi egyházmegye vizitációs bizottságának tagja. *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16–17. század...* 111.

⁴²⁴ ZOVÁNYI, Lexikon. 542–543. BARCZA József: Siderius János kátéja = *Studia et Acta Ecclesiastica*. III. Szerk. Bartha Tibor. Budapest, 1973. 849–876. RPHA–1265; –0676.

⁴²⁵ Legújabbban kiadta GYÖRI L. János: *Siderius János: Kisded gyermekeknek való KATEKIZMUS*, szö-

veggond., jegyz., bev. Tanulm., Debrecen, Tiszán-túli Református Egyházkerület, 2010 (Református Művelődéstörténeti Füzetek, 4).

Mohi Ferenc 1556–1567/68.⁴²⁶*(Mohi, 1515 k.–?, 1568 k.)*

A mezőkeresztesi csata (1596) során véglegesen elpusztult, egykor virágzó mezővárosban született. 1537-ben a krakkói egyetem hallgatója lett, 1543. március 22-én pedig a wittenbergi egyetemre iratkozott be. 1545-ben részt vett az erdői lutheránus zsinaton, tehát valahol Szatmárban volt pap. A reformátorok első, legtekintélyesebb nemzedékének tagjai között tartották nyilván. 1556 januárjában szikszói lelkész és esperes. Fontos szerepet játszott a helvét irány megszilárdításában. Részt vett a gönci zsinaton (1566), kezdeményezője volt a szikszói zsinatnak 1567 novemberében, tehát az antitrinitárius küzdelemben is szerepet vállalt. Sajókeresztúron, 1583-ban Mohi Ferenc nevű lelkész szolgált, talán a fia lehetett.⁴²⁷

**Hevesi Mihály 1568,
1579–1591/92.**⁴²⁸*(Heves, ?–?Szikszó, 1592 k.)*

A wittenbergi egyetemre 1556. február 16-án iratkozott be. Hazatérte után állítólag udvari papja volt Balassa Menyhértnek, azután pedig Szatmáron lelkészkedett. Annyi bizonyos, hogy 1565 táján Mis-

⁴²⁶ ZOVÁNYI, *Lexikon*. 411. SZABÓ András: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor...* MILOTAI [Nyilas] István: *Az mennyei tudomány szerint való irtovány*. Debrecen, 1617. RMNy 1132.

⁴²⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatónyai...* 44.

⁴²⁸ ZOVÁNYI, *Lexikon*. 256. SZABÓ András: *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor...* 163.

kolcon lett prédikátor. Az 1568. május 1-én kelt Bèze-hez írt levelet borsodi esperesként írta alá. Viszont 1569-ben már János szikszói lelkész volt a senior, Hevesi valószínűleg más egyházmegyébe távozott lelkésznek. Ám 1577 táján megint viszszerült Miskolcra, 1579 végére ismét ő volt az esperes, 1588 körül pedig Szikszóra ment papnak.

**János, szikszói lelkész
1569–1570?**⁴²⁹

A tizedből járó részt 1569-ben esperesként vette át. Kiderül az is e forrásból, hogy birtoka volt a közeli Sajósenyén.

**Szikszai Hellopeus Bálint
1571–1573.**⁴³⁰*(Szikszó, ?–Debrecen 1575. március 3.)*

Családi neve Halász. Szülővárosában tanult, majd 1562. január 12-én a wittenbergi egyetem, 1566. október 12-én a genfi akadémia hallgatója lett. 1567 tavaszán hazatért és előbb rektor, majd 1568-tól lelkész Egerben, innen 1573-ban Debrecenbe ment prédikátornak.

Zoványi Jenő nem sorolta a borsodi esperesek közé, viszont Debreceni Ember Pál szerint betöltötte ezt a tiszteletet.⁴³¹ Ha elfogadjuk álláspontját, valamennyire kitölthető a seniorok sorában meglévő hiány.

⁴²⁹ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatónyai...* 24.

⁴³⁰ ZOVÁNYI, *Lexikon*. 601–602.

⁴³¹ LAMPE – EMBER: *Historia Ecclesiae Ref. in Hungaria...* i. m. 577.

Művei közül tisztáninenni vonatkozású: *Az egri keresztien ania zent eghaznak es azal egietemben az többinek is tanusagara irattatot röuid catechismus.*⁴³² Elsősorban a két malomkő között őrlődő egri reformátusok megerősítésére adta ki azt a kátét, amit maga is tanított nekik. Egyfelől „ennyi sok tétovázó lelkeknek dögletes tudománya” – minden bizonnyal az antitrinitárius tanítás – veszélyezteti a hívek tiszta hitét, másfelől viszont állandó támadásnak vannak kitéve a „káromlók” – római katolikusok – részéről, „kik hogy az ő kévanságok szerént nem egyezünk velük, eretnekeknek mernek mondani”. A szerző szándéka szerint a katekizmus nem tudományos értekezés, hanem a gyülekezet igényeihez igazodik, amennyiben magyar nyelvű és egyszerű, könnyen felfogható. Az egyszerű nép szomorú helyzetének figyelembe vételével írta művét: „az szegény község, ki deákul sem tud, és sokra vagon gondja, és ez világi ínségben és munkában szakad szegénynek nyaka”. Különösen is felhívja az egriek figyelmét a „gyönyörűség és szükséges articulusokra”, mégpedig az úrvacsorának és az örök elválasztásnak (predestináció) a kifejtésére. Nyilvánvalóan ezeket tekintette a református tanítás legsajátosabb elemeinek, mintegy vízvázolónak minden teológiai irányra nézve.

Ceglédi György

1574/77–1579.⁴³³

(Cegléd, ?–Tarcal, 1584 k.)

1553. január 21-én lett hallgatója a wittenbergi egyetemnek. 1555-ben hazatért és Nagyváradon lett lelkipásztor. Részt vett a Debrecen–Egervölgyi hitvallás szerkesztésében. A helvét irány egyik legelső munkása a Tiszántúlon, ahol bihari esperesnek választották. 1570-ben elhagyta Váradot, talán már akkor Tiszáninnenre távozott. Vélhetően 1574-től, de 1577-ben már bizonyosan borsodi esperes, de nem tudjuk, hogy melyik gyülekezetben szolgált. 1579-ben megvált tisztétől, mert az abaúji egyházmegyei Tarcalra költözött.

Részt vett az antitrinitáriusok elleni vitákban. Károlyi Péterrel közösen írt és 1569-ben kiadott vitatkozó műve elveszett (*Az egész világon valo keresztieneknek valasok az egy igaz Isten felől, ki Attia, Fiu es Szent Lelek, mely fundaltatott az prophetaknak es apostoloknak irasokon az varadi praedicatorokthul.*)⁴³⁴ Váradról való eltávazása összefüggésben lehet az antitrinitárius vitákkal. Basilius István unitárius lelkész gúnyosan írta neki 1570-ben, hogy nem ő az oka Ceglédi távazásának, hanem „...az isteni gondviselés üzött ki téged Váradról, másrészt viszont a félelem, hogy összedől a házad...”⁴³⁵

⁴³² Debrecen, 1574. RMK I. 99. Közölve: *Studia et Acta Ecclesiastica* III. 735–769.

⁴³³ ZOVÁNYI, Lexikon. 116.

⁴³⁴ RMNy 263.

⁴³⁵ BALÁZS Mihály: *Teológia és irodalom...* 34.

Zoványi Jenő úgy tudta, hogy Hevesi Mihály második esperessége után Sárközi Tálás János egri lelkész következett 1592-93-ban. A wittenbergi magyar bursa seniora, aki 1593-ban bevezette az anyakönyvbe a tizáninenni egyházmegyék adományait, s három esperest pontosan meg is nevezett, a „Miskolczi” – nyilván borsodi – egyházmegyével kapcsolatban utalt arra, hogy akkor nem volt betöltve a seniori tisztség. Sárközi János 1595-ben saját adományát küldte a bursának – már korábban is támogatta a coetust – de neve mellett ekkor is csak annyi szerepel, hogy egri lelkész.⁴³⁶ Miután Zoványi nem nevezte meg forrását, az említettek alapján Sárközi esperességét nem látjuk igazoltnak. Talán arról lehetett szó, hogy az intervallum idején conseniorként vezette az egyházmegyét, de erre semmilyen adatunk nincs.

Tolnai L. Vince 1594–1600.⁴³⁷

(?Tolna, ?-?Sajószentpéter, 1600 k.)

Tolna vármegyéből vagy egyenesen Tolna mezővárosból származott. A wittenbergi magyar diákok közösségének 1575-ben lett a tagja. 1579-ben sajószentpéteri lelkész, a tizedből járó részt folyamatosan felvette itt, utoljára 1599. október 10-én.

⁴³⁶ THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* 42–45.

⁴³⁷ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai...* 45. THURY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve...* i. m. 22. *Református egyházlátogatósi jegyzőkönyvek, 16–17. század...* 111, 157.

UNGI EGYHÁZMEGYE

Gönci András 1564–1566.⁴³⁸

(Gönc, ?-?, 1566 k.?)

1564-ben pálóci lelkész, ahol a tizedből járó részt archidiakónusként vette át. 1566-ban még itt volt. 1582-ben is volt ilyen nevű lelkésze Pálócnak, de feltehetően nem ő, hanem a fia vagy a névrokona lehetett.

Egri Lukács 1567–1568.⁴³⁹

(Eger, 1530 k.–Jászó, 1574.)

A wittenbergi egyetemre 1552. június 20-án iratkozott be, a későbbi években pedig Krakkóban is tanult. 1555 áprilisában tért haza, amikor egri lelképásztor lett. 1558-ban Kolozsvárott lett magyar prédikátor, ahonnan 1565 tavaszán ismét Egerbe költözött. 1567-ben ungvári lelkész, feltehetően ungi esperes. 1568. január 27-én megtartott kassai zsinaton már fogolyként vett részt, s miután a zsinat elítélte antitritárius teológiai álláspontját, Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitány fogságban tartotta. Szádvárban raboskodott, később kész lett volna szabadsága érdekében elfogadni a Szentháromságról szóló tant, ennek ellenére az akkor már Jászáron bebörtönzött prédikátor haláláig nem szabadulhatott.

⁴³⁸ ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai...* 117.

⁴³⁹ SZABÓ András: *Egri Lukács „megtérése”...* ZOVÁNYI, Lexikon. 165.

Szikszai Gergely 1568–?⁴⁴⁰

(Szikszó, ?–?Munkács, 1579?)

Olaszliszkán volt iskolamester, majd 1562-ben Wittenbergben tanult. Az 1568. május 1-én kelt, Théodore de Bèze-hez szóló levelet aláírta, feltehetően ungi esperesként. 1576–1579 között Munkácson volt prédikátor.

Gyarmati Bíró Márton 1577?–1584?⁴⁴¹

(?, ? – Sárospatak, 1591?)

Iskoláztatásáról nincs adatunk, de nem lehetett képzetlen, mert 1559–1560-ban nagysárosi lelkész volt, Kassa városa pedig folyamatosan igyekezett megnyerni az ottani papságra. A jelek szerint 1563 táján ez az igyekezete sikerrel járt a városnak, mert a következő években Gyarmati Kassán szolgált. Ekkor már a helvét irány felé húzott, mert 1564-ben a bártfai zsinatnak vitája támadt vele a gyónás, a keresztelési imádság és az ostya használata ügyében. 1567 táján mozgalmat indított a templomi képek ellen, aminek következményeként Schwendi Lázár főkapitány örökre kitiltotta a városból. Az általa máskor is bőkezűen támogatott wittenbergi magyar bursának küldött pénzadománya kapcsán, 1568-ban nem is felejtették megemlíteni az anyakönyvben, hogy „a keresztyén

vallásért Lázártól üldözést szenvedett”⁴⁴² Hosszabb bujdosás után Sátoraljaújhelyen lett lelkész, 1572-ben már ott szolgált. Valószínűleg 1577 előtt távozhatott el, Zoványi Jenő úgy tudta, hogy ebben az évben Gyarmati ungi esperes volt, de szolgálati helye ismeretlen.⁴⁴³ 1586-ban már a zempléni egyházmegyében lelkészkedett, még hozzá Sárospatakon, feltehetően haláláig.

Kállai Albert 1584–1601.⁴⁴⁴

(?Nagykálló, ?–?, ?)

Neve után ítélve talán Nagykállóból származott. A wittenbergi egyetemre 1574. június 12-én iratkozott be. 1579-ben Szikszón lelkészkedett, 1581-ben már nem volt itt, feltehetően ekkor távozott Ungvárra, ahol 1584-ben már az esperesi tisztelet is betöltötte. Homonnai István temetésén elmondott prédikációja megjelent nyomtatásban: *Praedicatio, mellyet az nagyságos, tekintetes es io emlekozetü vitez wrnak Drvget Homonnai Istvan wramnak, Zemplén és Vng vármegyéknek fő espánnyanak tizeseges temetségén az vngvárj praedicátor, Kallai Albert praedicallot 1599. eztendöben Bódog Aszszony hauának 21. napián sok fő embereknek gyölekozetekben* (Bártfa, 1599).

⁴⁴⁰ Uő: Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor... 163. ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns lelkészek nyugtatványai*... 33.

⁴⁴¹ SZABÓ András: *Gyarmati Bíró Márton és fia Sátoraljaújhelyen*... 302–303.

⁴⁴² THÜRY Etele: *A wittenbergi magyar bursa anyakönyve*... 48.

⁴⁴³ ZOVÁNYI, *Lexikon*. 665.

⁴⁴⁴ Uo. 288.

Kopácsi István 1559–1564.⁴⁴⁵ (Kopács, 1510 k.–?, 1567 után)

A bécsi egyetemen tanult (1535), előtte vagy utána Siklóson volt iskolamester, 1542-ben wittenbergi diák. Hazatérte után Erdődön iskolamester, az 1545. évi zsinaton részt vett, feltehetően ekkor már valamilyen vezető szerepet töltött be a környék protestáns lelkészei között. 1547-ben Nagybánán lett lelkész és az iskola rektora, innen jött Patakra 1549-ben. Vezető szerepet játszott a tarcali zsinatok szervezésében, azokon ő elnökölt. 1564-ben a helvét reformációs meggyőződése miatt el kellett hagynia Sárospatakot. Gömörben később esperesi tisztséget töltött be, mint ilyen 1567-ben egyházat látogatott Rimaszombatban. Zoványi Jenő feltételezte, hogy ekkor pelsőci prédikátorként működött. Közismert volt tudományos felkészültsége, különösen a görög nyelvben való jártassága.⁴⁴⁶

Ceglédi Ferenc 1565–1594. (Cegléd, ?–Nagyecsed, 1597?)

1553-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahol 1557-ben a magyar bursa seniora volt. 1558-ban a krakkói egyetem hallgatói közé lépett. Lehetséges, hogy hazatérése után Sárospatakon lett második prédikátor, Kopácsi István leányát

⁴⁴⁵ Uo. 336. S. SZABÓ József: *Debreceni és sárospataki papok a reformáció századában...* i. m. SZABÓ András: *A késő humanizmus irodalma...* 34.

⁴⁴⁶ W. SALGÓ Ágnes: *Jaksics János epitaphiuma. Egy 16. századi görög gyászvers művelődéstörténeti háttere.* Magyar Könyvszemle, 2000/1. 70–77.

vette feleségül. 1564-ben olaszliszkai lelkész. 1570-ben ismeretlen egyházközségbe távozott, majd 1572 tájától Varannón szolgált, 1579-ben Patakon töltötte be a főprédikatori tiszteletet. 1584-től ismét ismeretlen helyen munkálkodott, 1586-tól királyhelmeci lelkész. 1594-ben elhagyta Tizáninnet, Nagyecsedre távozott. Kiváló kapcsolatot ápolt Ecsedi Báthory Istvánnal. Nagy könyvgyűjtő volt, Báthory Istvántól tudjuk, hogy az ecsedi egyházra hagyta könyveit: „Az szegény Ceglédi Ferenc uram, prédikátorom hagyott vala az ecsedi ecclesiának könyveket, sokat.”⁴⁴⁷ Sárospataki házát, Kristóf fiának 1592-ben Wittenbergben bekövetkezett halálát követően, Dobó Ferenc királyi adományként kapta, amit a patrónus földesúr ispotály céljaira hagyott végrendeletében. Ez az épület ma is áll.

Gyarmati Bíró Miklós **1595–1600.**⁴⁴⁸

(Nagysáros, 1545 k.–Királyhelmec, 1601 k.)

Sárospatakon tanult, majd 1568. március 10-én Wittenbergben a magyar coetus tagja lett, 12-én pedig az egyetem hallgatói közé lépett, ahol mintegy három esztendő t töltött. 1572-től az újhelyi iskola rektora, s mint ilyen, az itt lelkész édesapjának munkatársa. Itt írta meg latin nyelvű művét, egy Platónnak tulajdonított párbeszéd kommentárját, minden bizonnyal isko-

⁴⁴⁷ Ecsedi Báthory István végrendelete... 93.

⁴⁴⁸ ZOVÁNYI, *Lexikon.* 228. SZABÓ András: *Gyarmati Bíró Márton és fia Sátoraljaújhelyen...* 303–305.

lai célokra (Bártfa, 1578).⁴⁴⁹ Érdekessége, hogy az ajánlás Bornemisza Gergely váradipüspöknek, szepesi és jászói prépostnak szól. A katolikus főpap nem viselkedett ellenségesen a protestánsokkal szemben, a mű keletkezése idején pedig a szepesi kamara elnökeként az ekkor királyi birtok Újhely felügyelője volt, talán támogatta Gyarmatit, s esetleg a munka megjelenését is. 1578-1584 között nincsenek róla adatok, 1584-ben királyhalmeci lelkész lett, innen Váriba távozott, ahol 1593-ban beregi esperesnek választották. 1595-ben visszatért Helmece, ekkor zempléni esperes lett. 1598-ban közreadott egy vitairatot Monoszlói Andrásnak a szentek tiszteletéről írt munkája cáfolataként (Debrecen, 1598),⁴⁵⁰ amelyre választ Gyarmati halála után Pázmány Péter írt (1607).⁴⁵¹ Gyarmati Miklós Ecsedi Báthory Istvánnak ajánlotta művét, akinek támogatását élvezhette.

Református templom, Karcsa

⁴⁴⁹ RMNy 399.

⁴⁵⁰ RMNy 830.

⁴⁵¹ RMNy 961. A vitáról legújabban Gábor Csilla írt: *Hagiográfia és polémia. Monoszlói András és Gyarmathi Miklós vitája a szentek tiszteletéről = Uő, Laus et polemia. Magasztalás és vetekedés középkor és kora újkor szövegtípusokban.* Debrecen-Kolozsvár, 2015. 263–290.

A TISZÁNINNENI
REFORMÁTUS
EGYHÁZMEGYÉK
EGYHÁZKÖZSÉGEI
A 16-17. SZÁZAD
FORDULÓJA TÁJÁN

Református templom, Bodrogszentes

Elsősorban a tizedjegyzékek és a vizitációk alapján, illetve más szórványos adatok segítségével állítható össze az egyházmegyék egyházközségeinek névsora. Egyes egyházközségek helyzete többször változott, hol anyaegyházként, hol pedig leányegyházként szerepelnek, nyilvánvalóan a helység gazdasági erejének függvényében.¹

Anyae gyház: 371

Leányegyház: 572

Összes gyülekezet: 943

ABAÚJI (KASSAVÖLGYI) REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE

102 anyaegyház; 99 leányegyház = 201 gyülekezet.

Abaúj vármegyének Kassától északra és nyugatra eső települései többségükben lutheránusok maradtak. Ezeket szlávok és németek lakták. Az anya- és leányegyházak aránya kiegyensúlyozottnak mondható.

ANYAE GYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Abaszéplak	Felsőhutka, Lengyelfalva	Abaúj
Abaújkér	Abaújalpár, Hernádbűd	Abaúj
Abaújnádasd	Eszkáros, Hernádsadány	Abaúj
Abaújszakaly	Saca	Abaúj
Abaújszántó	Cekeháza, Marcinfalva	Abaúj
Abaújvár	Pányok	Abaúj
Alsófügöd	Felsőfügöd	Abaúj
Bakta	Tengerfalva	Abaúj
Bárca		Abaúj
Beret		Abaúj
Beszter	Izdoba	Abaúj
Boldogkőújfalu		Abaúj
Buzita	Alsólánc, Reste	Abaúj
Alsócéce	Felsőcéce, Tusa	Abaúj

¹ Táblázatunkban ezeket a változásokat nem jelöljük. Zoványi Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett. i. m. Dienes Dénes: Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek, 16-17. század. i. m.

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Csécs	Pány, Szőlőske	Abaúj
Csobád	Kiskiníz	Abaúj
Detek		Abaúj
Enyicke	Szentlőrinc	Abaúj
Fáj	Csenyéte, Litka	Abaúj
Felsődobsza	Hernádkércs	Abaúj
Felsőgagy	Alsógagy, Gagyvendégi	Abaúj
Felsőméra	Alsóméra, Szala	Abaúj
Fony	Regéc	Abaúj
Forró	Abaújdevecser, Fancsal	Abaúj
Fulókércs	Szőled	Abaúj
Garadna	Novaj, Hernádvécse, Idrány	Abaúj
Garbóc	Bogdány, Alsóhutka	Abaúj
Gönc		Abaúj
Göncruszka		Abaúj
Györke		Abaúj
Halmaj		Abaúj
Hatkóc		Abaúj
Hejce		Abaúj
Hernádcsány	Hernádgönyü, Hernádgecse	Abaúj
Hernádpetri	Hernádszurdok	Abaúj
Hidasnémeti	Miglécnémeti, Tornyosnémeti	Abaúj
Ináncs	Encs, Hernádszentandrás	Abaúj
Kassaujfalú	Hernádtihany	Abaúj
Kéked		Abaúj
Komaróc		Abaúj
Korlát	Arka	Abaúj
Krasznokvajda	Büttös	Abaúj
Léh	Abaújsáp, Berencs, Rásony	Abaúj
Magyarbőd	Alsó-, Felsőkemence	Abaúj
Makranc	Bodoló	Abaúj
Nagyida	Buzinka	Abaúj

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Nagykinizs	Baksa	Abaúj
Olcsvár	Rás	Abaúj
Ósva	Alsó-, Felsőcsáj	Abaúj
Pány		Abaúj
Papi	Száraskék	Abaúj
Péder		Abaúj
Pere		Abaúj
Perény	Hím, Felsőlác	Abaúj
Petőszinye	Györgyi, Füzernádaska	Abaúj
Pólyi	Kisida, Lőrincke	Abaúj
Regeteruszka	Abaújrakos	Abaúj
Rozgony		Abaúj
Somodi		Abaúj
Szászfa	Pamlény, Perecse, Gagybátor	Abaúj
Szemere		Abaúj
Alsószend	Felsőszend	Abaúj
Szepsi		Abaúj
Szeszta		Abaúj
Szina		Abaúj
Tarcavajkóc	Abaújharaszi, Királynépe	Abaúj
Telkibánya		Abaúj
Vilmány	Kisfalud	Abaúj
Vizsoly		Abaúj
Zsujta		Abaúj
Rakacaszend	Rakaca	Borsod
Ájfalucska		Torna
Barka		Torna
Bódvászilás	Bódválenke, Komját, Nádaska	Torna
Bódvavendégi		Torna
Hídvégardó		Torna
Jablonca		Torna
Körtvélyes		Torna

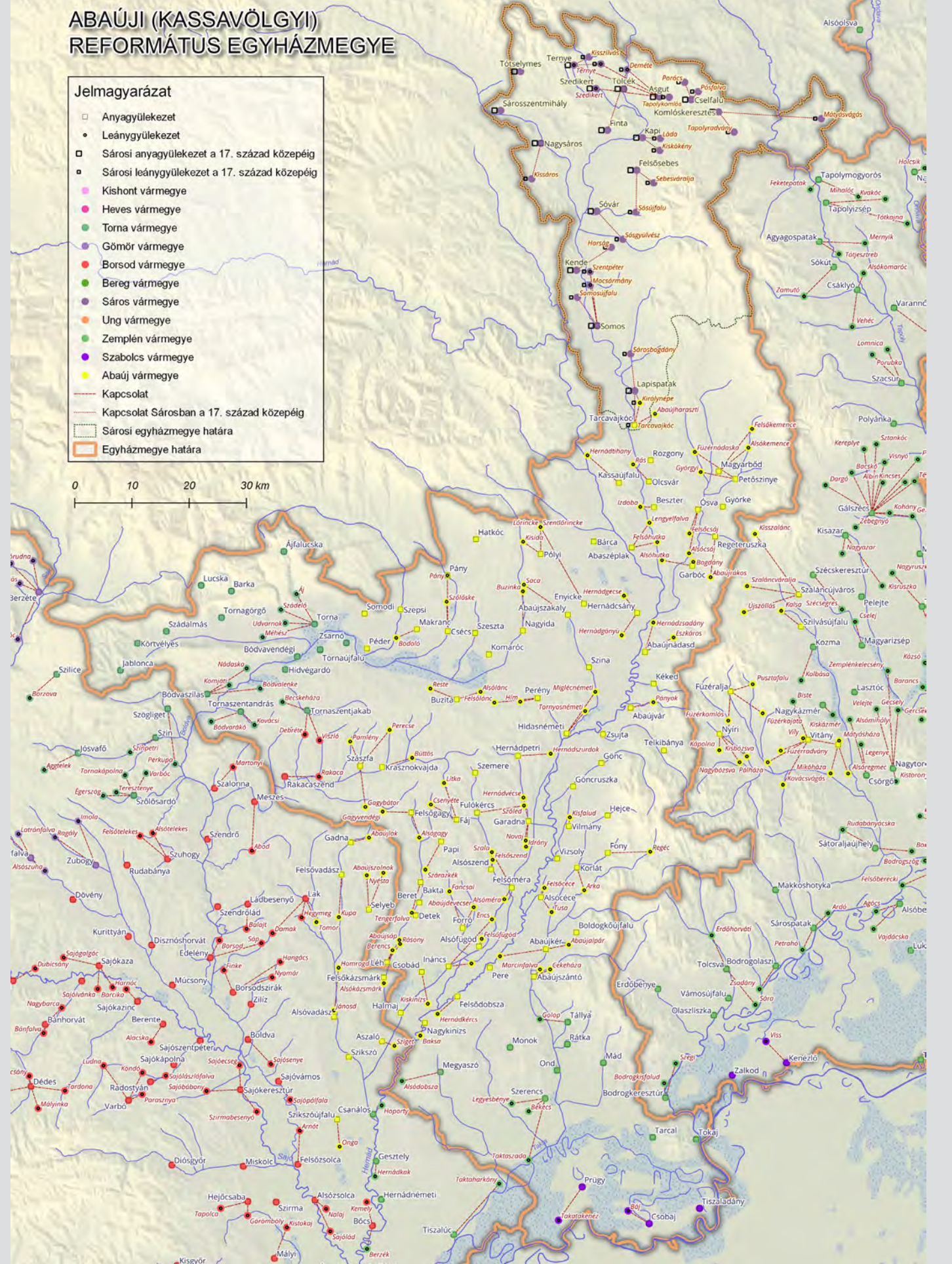
ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Lucska		Torna
Szádalmás		Torna
Torna	Áj, Méhész, Udvarnok, Szádelő	Torna
Tornagörgő		Torna
Tornaszentandrás,	Bódvarákó, Kovácsi	Torna
Tornaszentjakab	Debréte, Viszló, Becskeháza	Borsod, Torna
Tornaújfalu		Torna
Zsarnó		Torna
Csobaj	Báj	Szabolcs
Prügy	Taktakenéz	Szabolcs
Tiszaladány		Szabolcs
Mád		Zemplén
Megyaszó	Alsódobsza	Zemplén
Monok		Zemplén
Ond		Zemplén
Rátka		Zemplén
Szerencs	Bekecs, Legyesbénye, Taktaszada	Zemplén
Tarcal		Zemplén
Tállya	Golop	Zemplén
Tokaj		Zemplén
A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN CSATLAKOZTAK		
Asgut	Deméte, Ternye, Nagyszilvás, Szedikert	Sáros
Somos	Mocsormány, Szentpéter	Sáros
Tölcék		Sáros
Nagysáros		Sáros

ABAÚJI (KASSAVÖLGYI) REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE

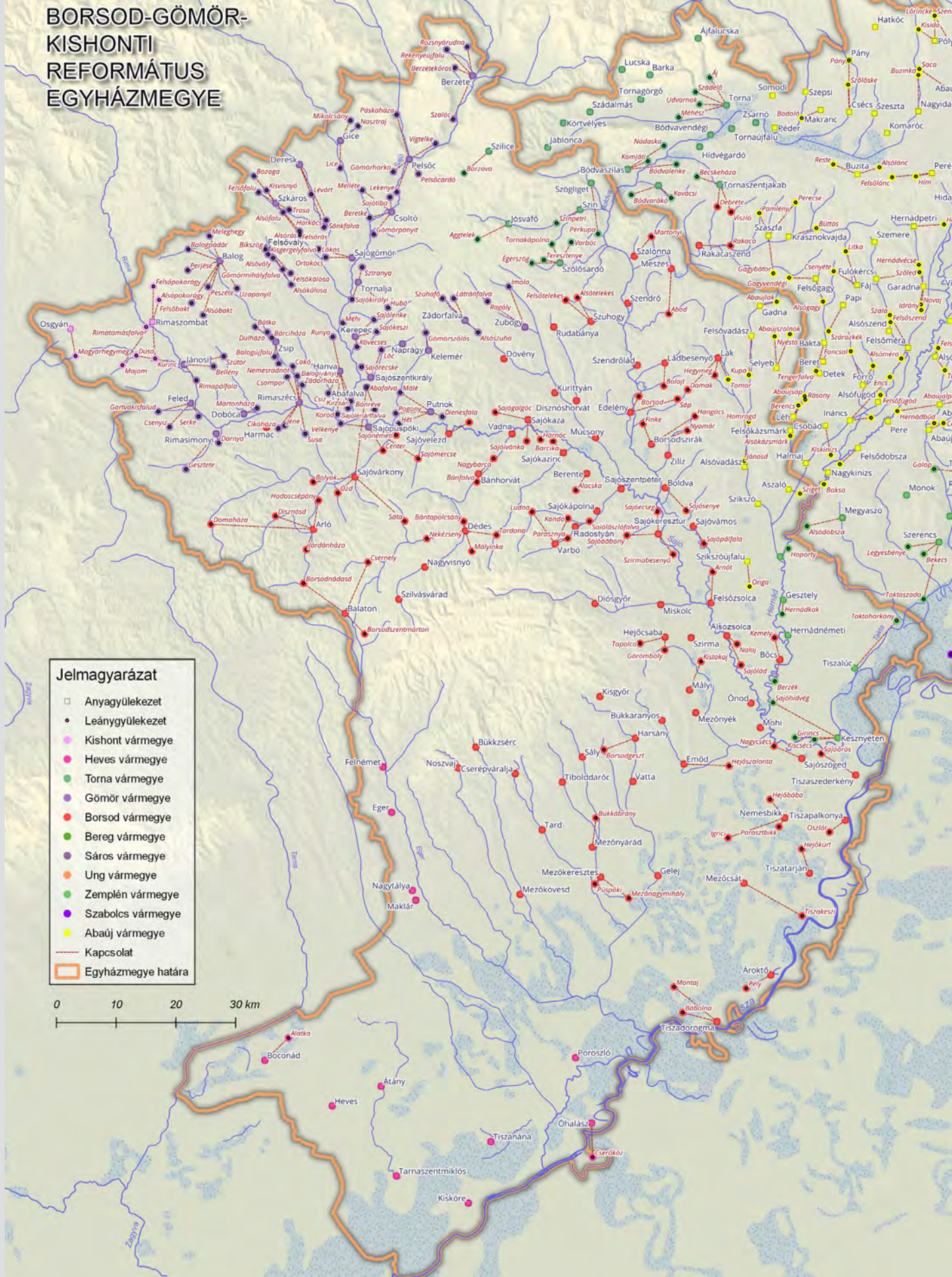
Jelmagyarázat

- Anyagylekezet
- Leánygylekezet
- ◻ Sárosi anyagylekezet a 17. század közepéig
- ◻ Sárosi leánygylekezet a 17. század közepéig
- Kishont vármegye
- Heves vármegye
- Torna vármegye
- Gömör vármegye
- Borsod vármegye
- Bereg vármegye
- Sáros vármegye
- Ung vármegye
- Zemplén vármegye
- Szabolcs vármegye
- Abaúj vármegye
- Kapcsolat
- Kapcsolat Sárosban a 17. század közepéig
- ◻ Sárosi egyházmegye határa
- ◻ Egyházmegye határa

0 10 20 30 km

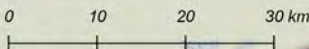

BORSOD-GÖMÖR- KISHONTI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE

Jelmagyarázat

- Anyaggyülekezet
- Leánygyülekezet
- Kishont vármegye
- Heves vármegye
- Torna vármegye
- Gömör vármegye
- Borsod vármegye
- Bereg vármegye
- Sáros vármegye
- Ung vármegye
- Zemplén vármegye
- Szabolcs vármegye
- Abaúj vármegye
- Kapcsolat
- ▭ Egyházmegye határa

BORSOD-GÖMÖR-KISHONTI EGYHÁZMEGYE

127 anyaegyház; 191 leányegyház = 318 gyülekezet.

Területre és a gyülekezetek számát tekintve is a legnagyobb egyházmegye. A mezőkeresztesi csata és Eger eleste (1596) után azonban sok gyülekezetet veszített a települések pusztásodása következtében. A leányegyházak nagy száma is elsősorban a lakosság számának erőteljes csökkenéséből adódik.

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Alsózsolca	Nalaj, Sajólád	Borsod
Arló	Disznósd, Domaháza, Hodoscsepány, Járdánháza,	Borsod
Aszaló	Sziget	Borsod
Ároktő	Pély	Borsod
Balaton	Borsodnadasd, Borsodszentmárton, Csernely	Borsod
Bánhorvát	Bánfalva, Nagybarca	Borsod
Boldva	Sajósenye	Borsod
Berente	Alacska	Borsod
Borsodszirák	Finke, Hangács, Nyomár	Borsod
Bőcs	Kemely, Berzék	Borsod, Zemplén
Bükkaranyos		Borsod
Bükkzsérc		Borsod
Cserépváralja		Borsod
Dédes	Bántapolcsány, Nekézseny, Mályinka, Tardona	Borsod
Diósgyőr		Borsod
Disznóshorvát		Borsod
Dövény		Borsod
Edelény	Borsod, Sáp	Borsod
Emőd	Hejőszalonta	Borsod
Felsőzsolca	Arnót	Borsod
Gelej		Borsod
Harmac		Borsod
Harsány	Borsodgeszt	Borsod
Hejőcsaba	Görömböly, Tapolca	Borsod
Kisgyőr		Borsod

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Kurittyán		Borsod
Lak	Damak, Hegyemeg, Tomor	Borsod, Abaúj
Ládbesenyő	Balajt	Borsod
Mályi	Kistokaj	Borsod
Meszes	Abod	Borsod
Mezőcsát	Tiszakeszi	Borsod
Mezőkeresztes	Mezőnagymihály, Püspöki	Borsod
Mezőkövesd		Borsod
Mezőnyárad	Bükkábrány	Borsod
Mezőnyék		Borsod
Miskolc		Borsod
Mohi		Borsod
Múcsony		Borsod
Nagyvisnyó		Borsod
Nemesbikk	Parasztbikk, Hejőbába, Igrici	Borsod
Noszvaj		Borsod
Ónod		Borsod
Radostyán	Sajólászlófalva	Borsod
Rudabánya		Borsod
Sajókápolna		Borsod
Sajókaza	Sajógalgóc, Sajóivánka, Harnóc	Borsod
Sajókazinc	Barcika	Borsod
Sajókeresztúr	Sajóbábony, Sajóecseg, Szirmabesenyő	Borsod
Sajószentpéter		Borsod
Sajószöged	Nagycsécs	Borsod
Sajóvámos	Sajópálfala	Borsod
Sajóvárkony	Adafalva, Bolyok, Ózd, Sáta	Borsod
Sajóvelezd	Dubicsány	Borsod
Sály		Borsod
Szalonna	Martonyi	Borsod
Szendrő		Borsod
Szendrőlád		Borsod

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Szilvásvárad		Borsod
Szirma		Borsod
Szuhogy	Alsó-, Felsőtelekes	Borsod
Tard		Borsod
Tibolddaróc		Borsod
Tiszadorogma	Bábolna, Montaj	Borsod
Tiszanána		Heves
Tiszapalkonya	Oszlár	Borsod
Tizzaszederkény	Sajóőrös	Borsod
Tiszatarján	Hejőkürt	Borsod
Vadna		Borsod
Varbó	Kondó, Ludna, Parasznya	Borsod
Vatta		Borsod
Zilíz		Borsod
Alsóvadász	Jánosd, Homrogd	Abaúj
Felsőkázsmárk	Alsókázsmárk	Abaúj
Felsővadász	Kupa	Abaúj
Gadna	Abaújlak	Abaúj
Selyeb	Abaújszolnok, Nyésta	Abaúj
Szikszó		Abaúj
Szikszóújfalu	Onga	Abaúj
Abafalva	Bánréve	Gömör
Balog	Alsó-, Felsőbakt, Balogpádár, Meleghegy, Perjése, Peszéte, Uzapanyt	Gömör
Berzéte	Berzétékőrös, Rekenyeújfalu, Rozsnyórudna, Szalóc	Gömör
Csoltó	Beretke, Gömörpanyit, Melléte, Sajótiba	Gömör
Deresk	Harkács, Sánkfalva, Lévárt	Gömör
Dobóca	Marthonháza	Gömör
Feled	Csenyiz, Gortvakisfalud, Serke	Gömör
Felsővály	Alsóvály, Bikszög, Gömörmihályfalva, Kisgergelyfalva, Alsó-, Felsőkálósa	Gömör
Gice	Lice, Mikolcsány, Nasztraj	Gömör
Hanva	Csíz, Kirzsán, Runya, Sajólénártfalva, Korod	Gömör
Jánosi	Bellény, Dúsa, Rimapálfala, Szútor	Gömör

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Kelemér	Gömörszőlős	Gömör
Kerepec	Kövecses, Méhi, Sajókeszi, Sajólenke	Gömör
Naprág		Gömör
Pelsőc	Lekenye, Páskaháza, Pelsőcardó, Gömörhorka, Vígtelke	Gömör
Putnok	Dienesfala, Hét, Málé, Pogony	Gömör
Rimasimonyi	Darnya, Gesztete	Gömör
Rimaszécs	Balogiványi, Cakó, Csompor, Zádorháza, Cikóháza, Susa, Jéne	Gömör
Sajógömör	Lőkös, Otrókócs	Gömör
Sajószentkirály	Lóc, Sajórecske	Gömör
Szkáros	Alsófalva, Felsőfalva, Kisvisnyó, Alsó-, Felsőrás, Bozoga, Trasa	Gömör
Tornalja	Hubó, Sajókirályi, Sztranya	Gömör
Zádorfalva	Alsószuha, Latránfalva, Szuhafő	Gömör
Zubogy	Imola, Ragály	Gömör
Zsip	Balogújfalu, Bárcziháza, Bátka, Dulháza, Nemesradnót	Gömör
Sajópüspöki	Center, Sajómercse, Sajónémeti, Velkenye	Gömör, Borsod
Átány		Heves
Boconád	Alatka	Heves
Eger		Heves
Felnémet		Heves
Heves		Heves
Kisköre		Heves
Maklár		Heves
Nagytálya		Heves
Óhalász	Cserőköz	Heves
Poroszló		Heves
Tarnaszentmiklós		Heves
Osgyán	Magyarhegymeg	Kishont
Rimaszombat	Alsó-, Felsőpokorág, Kurinc. Majom, Rimatamásfalva	Kishont
Jósvafő	Aggtelek	Torna
Szilice	Borzova	Torna
Szin	Szinpetri	Torna

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Szögliget	Perkupa	Torna
Szőlősdó	Égerszög, Terezstenye, Tornakápolna, Varbóc	Torna
Kesznyéten	Kiscséc, Girincs, Sajóhídvég	Zemplén
Tiszalúc	Taktaharkány	Zemplén
Hernádnémeti		Zemplén
Gesztely	Hernádkak	Zemplén
Csanáros	Hoporty	Zemplén

UNGI EGYHÁZMEGYE

Anyaegyház 62; leányegyház 150 = 212 gyülekezet.

Az ungi egyházmegye jóval kevésbé volt kitéve a török megszállás pusztító következményeinek, viszont a rutén lakosú falvakat a reformáció nem érintette, ezért az egyházmegye nem is kebelezhette be az összes Ung vármegyei települést. A zempléni szláv települések között sok volt az ágostai hitvallású gyülekezet. A kis lélekszámú falvak okán jelentős a leányegyházak száma.

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Alsónémeti	Karcsava	Ung
Bátfa	Palló, Sislóc	Ung
Bés	Iske	Ung
Császlóc	Baranya, Kísrát, Kisgejőc, Nagygejőc, Ketergény	Ung
Csicser	Vaján	Ung
Dobóruszka	Radics	Ung
Felsőnémeti		Ung
Gerény	Daróc	Ung
Hanajna	Jósza, Sárosreviscse	Ung
Jenke	Zahar	Ung
Kereknye	Homok, Unghosszúmező	Ung
Kereszt	Szenteske, Tasolya	Ung
Kisszelmenc	Nagyszelmenc, Petruska	Ung
Korláthelmec		Ung
Mátyóc	Vajkóc	Ung

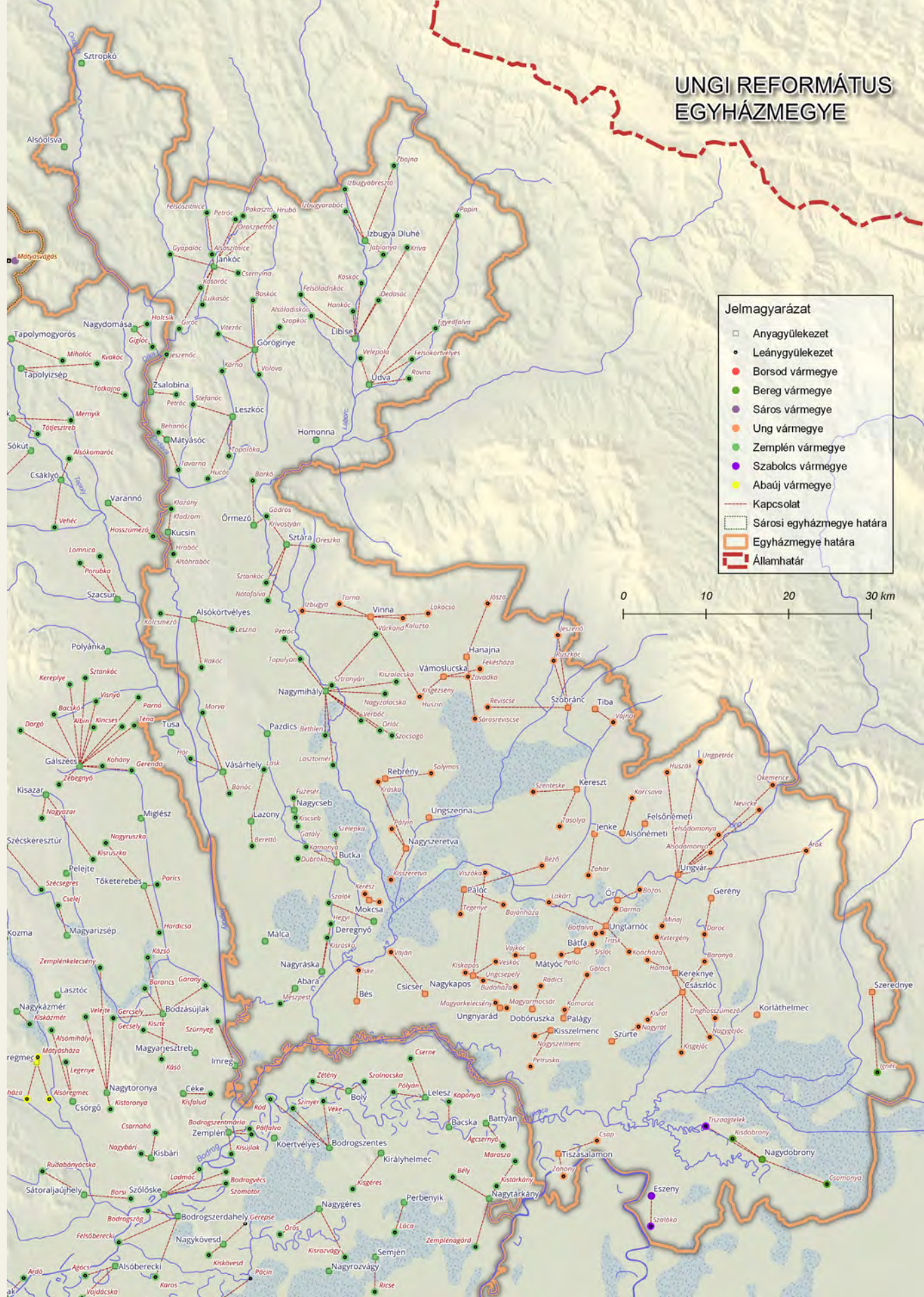
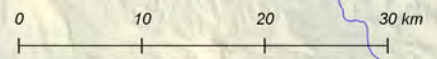
ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Mokcsa	Kerész, Mogyorós	Ung
Nagykapos	Budaháza, Kiskapos, Ungcsepely, Veskóc, Viszóka	Ung
Nagyszeretva	Kisszeretva, Kráska, Pályin	Ung
Őr	Bozos	Ung
Palágy	Gálocs, Komoróc	Ung
Pálóc	Bajánháza, Bező, Tegenye	Ung
Rebrény	Solymos	Ung
Szerednye	Ignéc	Ung, Bereg
Szobrác	Revisce, Ruszkóc, Jeszenő	Ung
Szürte	Nagyrát	Ung
Tiba	Vajna	Ung
Tizzasalamon	Csap, Záhony	Ung
Ungnyarád	Magyarmocsár, Magyarkelecsény	Ung
Ungszenna		Ung
Ungtarnóc	Botfalva, Darma, Lakárt Koncháza, Trask	Ung
Ungvár	Árok, Alsódomonya, Felsődomonya, Huszák, Minaj, Nevicke, Ókemence, Ungpetróc, Fekesháza, Zavadka. Kisgézseny	Ung
Vámoslucska		Ung
Vinna	Huszin, Kaluzsa, Lokocsó, Tarna, Izbugya	Ung, Zemplén
Nagydobrony	Csomonya, Kisdobrony, Tiszaágtelek	Bereg, Szabolcs
Eszeny	Szalóka	Szabolcs
Abara	Mészpest	Zemplén
Alsóköcsény	Alsóhrabóc, Klazány	Zemplén
Alsókörtvélyes	Leszna, Rákóc, Kolcsmező	Zemplén
Alsóolsva		Zemplén
Butka	Szelepka, Dubróka, Kamonya	Zemplén
Deregnyő	Szalók	Zemplén
Göröginye	Volova, Kárna Vitezóc, Szopkóc, Baskóc	Zemplén
Homonna		Zemplén
Izbugya Dluhé	Izbugyarabóc, Jablonya, Zbojna, Izbugyabresztó	Zemplén
Jankóc	Giróc, Gyapalóc, Lukasóc, Kosaróc, Alsószitnice, Felsőszitnice, Pakasztó, Hrubó, Csernyina, Oroszpetróc	Zemplén
Kucsin	Hrabóc, Kladzom	Zemplén

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Lazony	Berettő, Lask	Zemplén
Leszkóc	Hucóc, Topolóka, Stefanóc	Zemplén
Libise	Alsóladiskóc, Felsőladiskóc, Koskóc, Hankóc, Dedasóc, Kriva	Zemplén
Matyasóc	Behanóc, Tavarna	Zemplén
Málca		Zemplén
Nagycseb	Kiscseb, Gatály, Füzesér	Zemplén
Nagymihály	Szocsogó, Orlóc, Verbóc, Kiszalacska, Nagyalacska, Lasztomér, Bethlen, Petróc, Topolyán, Sztranyán, Várkond	Zemplén
Nagyráska	Kisráska, Hegyi	Zemplén
Őrmező	Barkó, Gödrös	Zemplén
Pazdics		Zemplén
Sztára	Krivostyán, Oreszka, Nátafalva, Sztankóc	Zemplén
Sztropkó		Zemplén
Tusa		Zemplén
Udva	Rovna, Velepola, Egyedfalva, Papin, Felsőkörtvélyes	Zemplén
Vásárhely	Bánóc, Hór, Morva	Zemplén
Zsalobina	Jeszenőc, Petróc	Zemplén

UNGI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE

Jelmagyarázat

- Anyaggyülekezet
- Leánygyülekezet
- Borsod vármegye
- Bereg vármegye
- Sáros vármegye
- Ung vármegye
- Zemplén vármegye
- Szabolcs vármegye
- Abaúj vármegye
- Kapcsolat
- Sárosi egyházmegye határa
- Egyházmegye határa
- Államhatár

ZEMPLÉNI EGYHÁZMEGYE

Anyaegyház 64; leányegyház 111 = 175 gyülekezet.

A zempléni egyházmegyét sem érintette közvetlenül a török megszállás. A hegyaljai gyülekezetek kiemelkedő anyagi erővel rendelkeztek. Zemplén vármegye északnyugati régiójának gyülekezetei ágostai hitvallásúak voltak. Ezen a vidéken és a Bodrogközben volt a legtöbb leányegyház.

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Agyagospatak	Tótjlesztreb, Mernyik	Zemplén
Alsóberecki	Agócs, Vajdácska	Zemplén
Bacska	Kaponya	Zemplén
Battyán	Ágcsernyő	Zemplén
Bodrogkeresztúr	Bodrogkisfalud, Szegi	Zemplén
Bodrogolaszi	Zsadány	Zemplén
Bodrogszentes	Véke, Rad, Szinyér	Zemplén
Bodrogszerdahely	Bodrogszög, Karos, Felsőberecki	Zemplén
Bodzásújlak	Garany, Kásó, Kázsó, Barancs, Gecsely	Zemplén
Boly	Zétény, Szolnocska	Zemplén
Céke	Kisfalud	Zemplén
Cigánd		Zemplén
Csákló	Alsókomaróc, Vehéc	Zemplén
Csergő	Alsómihályi, Legenye	Zemplén
Erdőbénye		Zemplén
Gálszécs	Dargó, Gerenda, Kohány, Bacskó, Kereplye, Sztankóc, Visnyó, Zebegnyő, Kincses, Albin, Téna, Parnó	Zemplén
Imreg	Szürnyeg	Zemplén
Karcsa	Pácin	Zemplén
Királyhelme	Kisgéres	Zemplén
Kisazar	Nagyazar, Kiruszka	Zemplén
Kisbári	Nagybári, Csarnahó	Zemplén
Kozma	Kolbása	Zemplén
Köertvélyes		Zemplén

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Lasztóc		Zemplén
Lelesz	Cserne, Pólyán	Zemplén
Luka		Zemplén
Magyarizsép	Cselej	Zemplén
Magyarjesztreb	Kiszte	Zemplén
Makkoshotyka		Zemplén
Miglész		Zemplén
Nagydomása	Giglóc, Holcsik	Zemplén
Nagygéres	Örös, Kisrosvágy	Zemplén
Nagykázmér	Kiskázmér	Zemplén
Nagykövesd	Kiskövesd, Gerepse	Zemplén
Nagyrosvágy		Zemplén
Nagytárkány	Zemplénagárd, Bély, Kistárkarkány, Marasza	Zemplén
Nagytoronya	Kistoronya, Velejte, Gercsely, Zemplénkelecsény	Zemplén
Olaszliszka		Zemplén
Pelejte		Zemplén
Perbenyik	Láca	Zemplén
Polyánka		Zemplén
Sárospatak	Ardó, Petrahó	Zemplén
Sátoraljaújhely	Borsi, Rudabányácska	Zemplén
Semjén	Ricse	Zemplén
Sókút	Zamutó	Zemplén
Szacsur	Lomnica, Porubka	Zemplén
Szécskeresztúr	Szécsegres	Zemplén
Szilvásújfalu	Kalsa	Zemplén, Abaúj
Szőlőske	Ladmóc, Bodrogvécs, Szomotor	Zemplén
Tapolyizsép	Kvakóc, Tótkajna	Zemplén
Tapolymogyorós	Feketepatak, Mihalóc	Zemplén
Tizsakarád		Zemplén
Tolcsva	Erdőhorváti, Sára	Zemplén, Abaúj
Tőketerebes	Hardicsa, Nagyruszka, Parics	Zemplén
Vámosújfalu		Zemplén

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ	VÁRMEGYE
Varannó	Hosszúmező	Zemplén
Vitány	Biste, Kovácsvágás, Pálháza, Füzérradvány	Zemplén, Abaúj
Zemplén	Kisújlak, Bodrogszentmária, Pálfalva	Zemplén
Felsőregmec	Alsóregmec, Mikóháza, Vily, Mátyásháza	Abaúj
Füzéralja	Füzérkomlós, Füzérkjata, Pusztafalu	Abaúj
Nyíri	Kápolna, Kis-, Nagybózsva	Abaúj
Szaláncújváros	Kisszalác, Újszállás, Szaláncvára	Abaúj
Kenézlő	Viss	Szabolcs
Zalkod		Szabolcs

SÁROSI EGYHÁZMEGYE

Anyae gyház 16; leányegyház 21 = 37 gyülekezet.

1609-ben alakult, gyülekezetei lassan elfogytak, a 17. század második felében a maradék Abaújhoz csatlakozott.

ANYAEGYHÁZ	LEÁNYEGYHÁZ
Asgut	Tapolykomlós
Cselfalu	Porócs, Pósfalva
Felsősebes	Sósujfalu, Sebesvára
Finta	Deméte
Kapi	Láda, Kiskökény
Kende	Szentpéter, Harság
Komlóskeresztes	Tapolyradvány, Mátyásvágás
Lapispatak	Királynépe, Tarcavajkóc, Sárosbogdány
Nagysáros	Kissáros
Sárosszentmihály	
Somos	Somosújfalu, Mocsármány
Sóvár	Sósgyűlvész
Szedikert	
Ternye	Nagyszilvás, Kíszilvás
Tótselymes	
Tölcék	

ZEMPLÉNI REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYE

Jelmagyarázat

- Anyagülékezet
- Leányülékezet
- ◊ Kishont vármegye
- ◊ Heves vármegye
- ◊ Torna vármegye
- ◊ Gömör vármegye
- ◊ Borsod vármegye
- ◊ Bereg vármegye
- ◊ Sáros vármegye
- ◊ Ung vármegye
- ◊ Zemplén vármegye
- ◊ Szabolcs vármegye
- ◊ Abauj vármegye
- Kapcsolat
- ▭ Sárosi egyházmege határa
- ▭ Egyházmege határa

